

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ - СКОПЈЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Институт за историја на уметност и археологија

Докторска дисертација

**НЕДВИЖНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО,
ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ И ЕДУКАЦИЈАТА ВО
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА**

Кандидат:

м-р Саранда Кика-Бахтири

Ментор:

проф. д-р Снежана Филипова

Скопје, 2026 година

Докторанд:

м-р Саранда Кика-Бахтири

Тема:

НЕДВИЖНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО, ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ И
ЕДУКАЦИЈАТА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Ментор:

проф. д-р Снежана Филипова
Филозофски факултет Скопје

Комисија за одбрана:

проф. д-р Анета Серафимова (претседател)
Филозофски факултет Скопје

проф. д-р Снежана Филипова
Филозофски факултет Скопје

проф. д-р Никос Чаусидис,
Филозофски факултет Скопје

проф. д-р Јасмина Диздаревиќ,
Филозофски факултет Скопје

проф. д-р Илија Велев,
Институт за македонска литература

Научна област:

Историја на уметност

Датум на одбрана:

11.06.2026

Благодарност

Изразувам длабока благодарност до мојата менторка, проф. д-р Снежана Филипова, за насоките, поддршката и посветеноста за време на целиот процес на работа на докторската дисертација. Исто така, им се заблагодарувам на членовите на комисијата за нивните вредни забелешки и предлози, кои придонесоа за унапредување на овој труд.

Посебна благодарност упатувам до моето семејство, родителите, а особено до мојот починат татко, кој беше главната столб и моја мотивација во текот на целиот академски пат. Благодарност и до мојот сопруг за непоколебливата поддршка и до моите деца за трпението и разбирањето за време на овие интензивни години.

ИЗЈАВА

Изјавувам дека докторскиот труд е оригинален труд што го имам изработено самостојно.

Своерачен потпис на докторандот

(на електронската верзија потпис и скратеницата с.р.)

(на електронската верзија на докторски труд)

Изјавувам дека електронската верзија на докторскиот труд е идентична со отпечатениот докторски труд.

Потпис на авторот, с.р

Биографија

Саранда Кика Бахтири е родена на 30 јули 1981 во Приштина, Република Косово
По националност е Косовка.

Завршено Образование

- Докторски студии (PhD), Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Северна Македонија (во тек)
- Магистер по сликарство, Универзитет во Приштина „Хасан Приштина“, 2004–2007, Приштина, Косово
- VII степен диплома по сликарство, Универзитет во Приштина „Хасан Приштина“, 2000–2004, Приштина, Косово

Академско искуство

- Помлад асистент и асистент по ликовни уметности, Факултет за образование, Универзитет во Митровица „Иса Болетини“, 2015 – до денес
- Наставничка по ликовни уметности, од 2006 година

Лични изложби

- Галерија на Министерството за култура, Приштина, Косово, 2006
- Дом на културата, Подујево, Косово, 2007
- Културен центар Подујево, Косово, 2009
- „8 Март“, Палата на младите, Приштина, Косово, 2011
- „Повраток“, Галерија „Култ“, Гостивар, Северна Македонија, 2018
- Галерија на ликовни уметности, Тетово, Северна Македонија, 2018
- „Јас и Саранда“, Галерија „Арт Саранда“, Саранда, Албанија, 2018
- „Conteplore gallery“, Виена, Австрија, 2018
- „Thestari 2020“, Галерија „Дом на Фелбах“, Сува Река, Косово, 2020
- „Raiffeisen Gallery“, Приштина, Косово, 2022

Колективни изложби (избор)

- „Art against violence“, Галерија на уметностите на Косово, 2001
- „Islamic Art“, Палата на младите, 2001
- „Multicultural Camp“, New Vision, Галерија на уметностите, 2002
- Колективна изложба „Кадри Кадриу“, 2002, 2003
- „Student Exhibition“, Галерија на Министерството за култура, 2002, 2004
- „Меѓународен ден на жената“, Галерија на уметностите и Музеј на Косово, 2003, 2004, 2005
- „Bridges of Love“, Подујево, 2004
- „9-A Llapjant“, Галерија на уметностите, 2004
- „Students for Students“, Галерија на Студентскиот центар, 2005
- „Колонија на уметници“, Приштина и други локации, 2005
- „Ден на Приштина“, Галерија на Министерството за култура, 2005
- „Креативна жена“, Галерија на уметностите, 2006
- „128-годишнина на Лидери на Призрен“, 2006
- „Expo Art“, Галерија „Пирамида“, 2006
- „Salon Nëntori“, Галерија на уметностите на Косово, 2005–2008
- „Flaka e Janarit“, Галерија на уметностите, 2008, 2018

- „Независност на Косово“, Галерија на уметностите на Косово, 2009
- Изложби во Турција (2021–2024), онлајн и физички, вклучувајќи: „Usart“, „Ден на националниот суверенитет и ден на детето“, „Бои на љубовта“, „Почит за оние што останале зад нас“, „Touching a Human Being“, „Password Ayshe Join the Exhibition“

Вештини и компетенции

- Експерт по сликарство и ликовни уметности
- Искусна наставничка во високото образование
- Организирање лични и колективни изложби
- Учествување во меѓународни и онлајн уметнички проекти
- Креативен менаџмент на едукативни и културни проекти

А П С Т Р А К Т

м-р Саранда Кика-Бахтири

НЕДВИЖНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО, ДИГИТАЛНИТЕ ТЕХНОЛОГИИ И ЕДУКАЦИЈАТА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Оваа докторска дисертација се фокусира на недвижното визуелно културно и уметничко наследство на Република Северна Македонија и неговата современа презентација преку дигитални технологии, со посебен акцент на неговата улога во образованието и културниот туризам. Истражувањето ги опфаќа најзначајните споменици и археолошки локалитети од праисторијата до крајот на османлискиот период, разгледувајќи ги нивната заштита, документација, дигитализација и визуелна интерпретација.

Културното наследство претставува суштинска компонента на националниот идентитет и колективната меморија, но истовремено и ресурс со значаен образовен, културен и економски потенцијал. Темата е избрана поради потребата од интегриран пристап кој ги поврзува заштитата на наследството, современите дигитални технологии и образованието како клучни алатки за негово одржливо зачувување и презентација. Визуализацијата, особено преку дигитални медиуми, се истакнува како суштински аспект во современото разбирање и доживување на културното наследство.

Во Македонија, културното наследство со децении се третира институционално преку конзерваторски и научни установи, но дигитализацијата сè уште се развива нерамномерно. Првите иницијативи за дигитална презентација датираат од почетокот на XXI век, а во последната деценија бележи зголемена употреба на 3Д-документација, виртуелна реалност и интерактивни платформи. Сепак, нивната примена останува ограничена и недоволно систематизирана, особено во образовниот процес.

Образованието за културното наследство во Северна Македонија има долга академска традиција, започната во 1920 година со наставата по Историја на уметноста на Филозофскиот факултет во Скопје. Денес, студиите за културно наследство се застапени на сите три академски нивоа, но нивната интеграција во другите дисциплини и во средното и основното образование сè уште е недоволна. Културното наследство

најчесто се третира фрагментарно, без јасно дефинирани наставни програми и со ограничена употреба на дигитални визуелни средства.

Истражувањето е структурирано во неколку целини: теоретско-методолошка рамка, историјат на проучувањето на културното наследство, анализа на образовните програми во Македонија и во меѓународен контекст, институционална дигитализација, како и анализа на избрани локалитети и споменици кои се дел од туристичката и дигиталната понуда. Посебен акцент е ставен на визуелната реконструкција и презентација на спомениците, со почитување на принципите на автентичност и минимална интервенција.

Применетите научни методи вклучуваат историски, стилски и компаративен пристап, анализа на постоечки дигитални и видеоматеријали, како и интервјуа и јавни податоци од релевантни институции. Дигиталната анализа и употребата на специјализиран софтвер за визуелна реконструкција се истакнуваат како современи, неинвазивни методи кои овозможуваат нови интерпретативни и едукативни перспективи во третманот на културното наследство.

Резултатите од истражувањето укажуваат дека културното наследство во Северна Македонија сè уште не е доволно заштитено и презентирано за пошироката јавност. Постои јасен недостаток на современа дигитализација и 3Д-реконструкции кои би ја подобриле презентацијата во музеите, образовните институции и на самите локалитети. Се нагласува потребата од системска интеграција на образованието за културното наследство на сите нивоа, паралелно со негова целосна дигитализација.

Една од клучните препораки е воспоставување виртуелен музеј кој би овозможил интерактивно, естетско и имагинативно доживување на наследството. Таквиот пристап би ја зголемил јавната свест, би ја поттикнал „виртуелната потрошувачка“ на културата и би создал нови можности за образование и туризам. Културниот туризам се идентификува како значаен фактор за економски развој и промоција на културниот идентитет, но бара внимателно управување за да се избегне деградација на спомениците.

Заклучно, дисертацијата укажува дека дигитализацијата, образованието и професионалната интерпретација се клучни за одржлива заштита и популаризација на културното наследство. Ефективната презентација на наследството претставува колективна одговорност и стратешки императив, особено во контекст на младите генерации и туристите. На тој начин, културното наследство се позиционира како жив

ресурс кој ги поврзува минатото, сегашноста и иднината и придонесува за зајакнување на националниот и европскиот културен идентитет.

Клучни зборови: културно наследство, дигитализација, образование, заштита, реконструкција, археолошки локалитети, презентација, популаризација, Република Северна Македонија

ABSTRACT

Sarandë Kika Bahtiri

IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE, DIGITAL TECHNOLOGIES AND EDUCATION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

This doctoral dissertation focuses on the immovable visual cultural and artistic heritage of the Republic of North Macedonia and its contemporary presentation through digital technologies, with a special emphasis on its role in education and cultural tourism. The research covers the most significant monuments and archaeological sites from prehistory to the end of the Ottoman period, considering their protection, documentation, digitization and visual interpretation.

Cultural heritage is an essential component of national identity and collective memory, but also a resource with significant educational, cultural and economic potential. The topic was chosen due to the need for an integrated approach that connects heritage protection, modern digital technologies and education as key tools for its sustainable preservation and presentation. Visualization, especially through digital media, stands out as an essential aspect in the contemporary understanding and experience of cultural heritage.

In Macedonia, cultural heritage has been treated institutionally through conservation and scientific institutions for decades, but digitalization is still developing unevenly. The first initiatives for digital presentation date back to the beginning of the 21st century, and the last decade has seen an increased use of 3D documentation, virtual reality and interactive platforms. However, their application remains limited and insufficiently systematized, especially in the educational process.

Cultural heritage education in North Macedonia has a long academic tradition, starting in 1920 with the teaching of art history at the Faculty of Philosophy in Skopje. Today, cultural heritage studies are present at all three academic levels, but their integration into other disciplines and in secondary and primary education is still insufficient. Cultural heritage is often treated in a fragmented manner, without clearly defined curricula and with limited use of digital visual aids.

The research is structured in several parts: theoretical-methodological framework, history of the study of cultural heritage, analysis of educational programs in Macedonia and in an international context, institutional digitization, as well as analysis of selected sites and monuments that are part of the tourist and digital offer. Special emphasis is placed on the visual reconstruction and presentation of the monuments, respecting the principles of authenticity and minimal intervention.

The applied scientific methods include historical, stylistic and comparative approaches, analysis of existing digital and video materials, as well as interviews and public data from relevant institutions. Digital analysis and the use of specialized software for visual reconstruction stand out as modern, non-invasive methods that enable new interpretative and educational perspectives in the treatment of cultural heritage.

The results of the research indicate that the cultural heritage in North Macedonia is still not sufficiently protected and presented to the wider public. There is a clear lack of modern digitization and 3D reconstructions that would improve the presentation in museums, educational institutions and at the sites themselves. The need for systemic integration of cultural heritage education at all levels, in parallel with its full digitization, is emphasized.

One of the key recommendations is the establishment of a virtual museum, which would enable an interactive, aesthetic and imaginative experience of heritage. Such an approach would increase public awareness, encourage the “virtual consumption” of culture and create new opportunities for education and tourism. Cultural tourism is identified as a significant factor for economic development and the promotion of cultural identity, but requires careful management to avoid the degradation of monuments.

In conclusion, the dissertation indicates that digitization, education and professional interpretation are key to the sustainable protection and popularization of cultural heritage. The effective presentation of heritage is a collective responsibility and a strategic imperative, especially in the context of young generations and tourists. In this way, cultural heritage is positioned as a living resource that connects the past, present and future and contributes to the strengthening of national and European cultural identity.

Keywords: cultural heritage, digitalization, education, preservation, reconstruction, archaeological sites, presentation, popularization, Republic of North Macedonia

СОДРЖИНА

1.	ВОВЕД ВО ТЕМАТА	18
1.1	Работни хипотези и тези	20
1.2	Методолошки пристап	20
1.3	Очекувани резултати	21
1.4	Примена на резултатите од истражувањето	22
2.	ПОЧЕТОЦИ НА ИСТРАЖУВАЊАТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	24
2.1	За историјата на истражувањето на културното наследство	25
2.2	Историските периоди и примери на недвижно културно наследство во РС Македонија	34
3.	ЕДУКАЦИЈА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО	37
3.1	Образовен пристап кон светското наследство	38
3.2	Посети на локалитети и музеи во образованието за светското наследство	40
3.3	Подготовка, реализација и евалуација на посетите на локалитети	41
3.3.1	<i>Подготовка пред посетата</i>	41
3.3.2	<i>Активности за време на посетата</i>	41
3.3.3	<i>Активности по посетата</i>	42
3.3.4	<i>Посета на музеи како дел од образованието за светското наследство</i>	42
3.3.5	<i>Работен лист за учениците</i>	43
3.3.6	<i>Посета на занаетчиски работилници и играње улоги во образованието за наследство</i>	44
3.3.7	<i>Оживување на историјата преку драма на локалитети прогласени за светско наследство</i>	45
3.3.8	<i>Мирно решавање конфликти</i>	46

3.3.9	<i>Дигиталната глобализација и интернетот во служба на образованието за светското наследство</i>	47
4.	ДИГИТАЛИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	51
4.1	Белешки за процесот на дигитализација	54
4.2	Дигитализација на институциите кои се занимаваат со конзервација, истражување и чување на културното наследство	55
4.3	Софтвер за водење на Заштитните евиденции и Националниот регистар	69
4.3.1	<i>Софтвер за дигитализација</i>	69
5.	ЗАШТИТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО	71
5.1	Нацрт-национална стратегија за заштита и користење на културното наследство	73
5.2	Управа за заштита на културното наследство	76
5.3	Твининг-проектот „Зајакнување на институционалните капацитети за справување со кривични дела против културното наследство и животната средина“... 77	
5.4	Дали Македонија има капацитет и колку вложува во заштита на недвижното културно наследство	78
6.	ЛОКАЛИТЕТИ И СПОМЕНИЦИ ОД КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КОИ СЕ ДЕЛ ОД ДИГИТАЛНАТА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ИЛИ СЕ АКТУЕЛНИ ВО ТУРИСТИЧКАТА ПОНУДА НА РС МАКЕДОНИЈА (ИЗБОР)	81
6.1	Праисториската неолитска населба „Залив на коските“	83
6.2	Визуелни реконструкции од праисторискиот период	84
6.2.1	<i>Праисториски свештенички</i>	84
6.2.2	<i>Античката гробница од македонски тип во Охрид, локалитет Караѓулевици</i>	87
6.2.3	<i>Римската гробница од Видобишта во Охрид</i>	88
6.2.4	<i>Кралска гробница во Старо Бонче, Прилепско</i>	88
6.2.5	<i>Гробница во село Бразда</i>	89
6.2.6	<i>3Д-реконструкција на „Градбата со Арки“ во Стоби</i>	91

6.2.7	<i>Епископската базилика во Стоби</i>	93
6.2.8	<i>Баптистериумот од Епископската базилика во Стоби</i>	95
6.2.9	<i>Археолошкиот локалитет Скупи крај Скопје</i>	96
6.2.10	<i>Театарот во Скупи</i>	98
6.2.11	<i>Локалитет Коњух крај Кратово</i>	100
6.2.12	<i>Ротондата во Коњух</i>	104
6.2.13	<i>Големата базилика во Коњух</i>	106
6.3	<i>Археолошкиот локалитет Баргала крај Штип</i>	111
6.3.1	<i>Епископската базилика во Баргала</i>	112
6.3.2	<i>Псевдобазиликата во Баргала</i>	113
6.4	<i>Локалитет Хераклеја крај Битола</i>	113
6.4.1	<i>Театарот во Хераклеја</i>	115
6.4.2	<i>Црквата „Света Софија“ во Охрид</i>	116
6.4.3	<i>Црквата „Свети Пантелејмон“ во село Нерези, Скопје</i>	119
6.4.4	<i>Црквата „Свети Ѓорѓи“ во Курбиново</i>	121
6.4.5	<i>„Света Богородица Перивлента“ во Охрид</i>	123
6.4.6	<i>Маркови кули на Водно</i>	125
6.5	<i>Скопскиот акведукт</i>	128
6.5.1	<i>Возобновениот Климентов манастир „Св. Климент Охридски и Пантелејмон“ на Плаошник крај Охрид</i>	130
6.5.2	<i>Камениот мост во Скопје</i>	134
6.5.3	<i>Јени џамијата во Битола</i>	134
6.5.4	<i>Шарената џамија во Тетово</i>	137
6.5.5	<i>„Свети Архангели“ во Кучевиште</i>	140
7.	ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ПОПУЛАРИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО	143
7.1	<i>Презентација на културното наследство и интердисциплинарен пристап преку визуелното уметничко образование</i>	145

7.1.1 Предмети поврзани со или именувани како културно наследство во средните училишта во Скопје	146
7.2 Популаризација на културното наследство: концепти, пристапи и современи практики	147
7.2.1 Современи концепти на културното наследство	147
7.2.2 Поим и улога на популаризацијата	150
7.3 Цели и димензии на популаризацијата	151
7.3.1 Средства и форми на популаризација	152
7.3.2 Мерки и активности за популаризација во Република Северна Македонија	152
7.4 Предизвици и етика на популаризацијата	162
8. ЗАКЛУЧОК	164
9. БИБЛИОГРАФИЈА	173
10. КАТАЛОГ	191
Листа на споменици.....	208
Фотографии и авторство.....	211

1. ВОВЕД ВО ТЕМАТА

Темата насловена како „Недвижното културно наследство, дигиталните технологии и едукацијата во РС Македонија“ поврзана е со културното наследство, едукацијата и со современите дигитални технологии со кои се обработува и дополнува, реконструира и визуелно се презентира во Република Северна Македонија.

Трите сегменти имаат различно ниво на истраженост и примена. Најмногу е истражено и класифицирано културното наследство. Неколку децении постојат и успешно функционираат еден републички и неколку локални заводи за заштита, како и конзерваторски центри. Со формирање на Управата за заштита на културното наследство во 2004 година, додаден е нов фактор и квалитет во заштитата. Поаѓајќи од Универзалната декларација на Обединетите нации за човековите права од 1948 година, како и од други меѓународни конвенции за заштита на човековите права, македонското културно наследство е утврдено како темелна вредност на државата и општеството што се заштитува во секакви околности.

Дигитализацијата е применета до одредена мера, пред сè во постоењето на дигитални фотографии и видеоматеријал, но во одредени локални музеи и училишта надвор од Скопје е минимално присутна или, пак, е отсутна. Визуелното презентирање на културното наследство е присутно и на Факултетите за архитектура, Факултетите за туризам, Етнолошкиот факултет и Ликовната академија (во ограничен обем), а во најголема мера на Институтот за историја на уметност и археологија на Филозофскиот Факултет во Скопје и Факултетот за историја и археологија на УГД во Штип.

Истражувањата на поврзаноста меѓу овие три сегменти укажуваат дека треба максимално да се засили примената на целосна дигитализација на културното наследство.

Предмет од интерес на овој труд е визуелното недвижно културно-уметничко наследство и неговото претставување преку дигитални технологии за да се збогати и да се осовремени визуелното уметничко образование. Притоа, земени се предвид сегашната состојба на изучување на културното наследство во рамки на историјата на уметноста и на визуелните уметности во наставните програми во училиштата и во високото образование во РС Македонија. Воведувањето на дигиталната и на информатичката технологија во корист на уметноста е уште еден сегмент кој овозможува задоволување на духовните потреби на луѓето во консумирањето на

добрата што ни ги носат уметноста и културното наследство, дури и кога не можат да се доживеат одблизу и реално.

Темата го обработува визуелното недвижно културно и уметничко наследство и неговото претставување преку дигитални технологии, со цел збогатување и осовременување на визуелното уметничко образование. Притоа ќе бидат земени предвид сегашната состојба на изучување во рамките на историјата на уметноста и визуелните уметности во наставните програми на предметите во средните училишта и на VIII степен студии во РС Македонија. Според Управата за заштита на културното наследство, до февруари 2023 година во Северна Македонија, 1329 објекти и локалитети се прогласени за културно наследство. Наследството опфаќа материјални и нематеријални, природни и културни, движни и недвижни и документарни добра наследени од минатото и пренесени на идните генерации врз основа на нивната незаменлива вредност. Терминот „наследство“ значително еволуираше од исклучиво монументалните остатоци од културите, за постепено да се прошири и да ја прифати живата култура и современите уметнички изрази. Во рамките на оваа теза ќе ги обработиме најважните објекти и локалитети од недвижното културно наследство, од праисторијата до крајот на турскиот период.

Цели и задачи на овој труд се одредување листа на најзначајни споменици на културата од недвижното наследство во РС Македонија, запознавање со состојбата на објавување материјали од истражување, зачувување и дигитализација на материјалите и ниво на застапеност во едукацијата на посочените таргет-образовни институции. Правењето презентација на одредени споменици или реконструкција на фазите на изведба или можна реконструкција на изгледот при минимална зачуваност е последната фаза на трудот („Св. Софија“ во Охрид, „Св. Пантелејмон“ во Нерези, театрите во Стоби, Скупи и Хераклеја, гробницата во с. Бонче и с. Бразда, епископските ранохристијански базилики, Камениот мост во Скопје, неколку средновековни тврдини, Шарената џамија и Јени џамијата итн.).

Чинот на зачувување на културното наследство, познат како презервација или конзервација, го промовираат културно-историските музеи и центри. Зачуваното наследство е котва во глобалната туристичка индустрија како економска вредност на локалното население. Заштитата на културното наследство подразбира мерки против нанесување штета, уништување, крајби и сл. Ваквиот однос придонесува за континуитет без прекин во зачувувањето на македонските културни добра, движни и недвижни.

Културно-историската традиција предизвикана од потребите на современото, оди во чекор и е на ниво на своето време во зачувувањето на македонскиот културно-историски идентитет. Бројните материјални остатоци и археолошките артефакти, како израз на духовната и материјалната култура на овие простори, претставуваат дел од светското културно-историско наследство.

1.1 Работни хипотези и тези

Во изработката на тезата ќе ја согледаме и, се надеваме, ќе ја потврдиме тезата за недоволна заштитеност и презентација на културното наследство за публиката, како и недоволната дигитализација или отсуството на 3Д-реконструкции кои ги заменуваат некогашните макети, а потребни се на локалитетите или во презентацијата во самите објекти или музеи и факултети. Изучувањето на културното наследство треба да се прошири во сите нивоа на образованието и што поскоро да се дигитализира комплетно. Со тоа ќе се подобри и осовремени визуелното уметничко образование. Исто така сметаме дека треба да ја докажеме и потребата од понатамошна презентација на материјалот кој е предмет на оваа тема преку отворање виртуелен музеј. Стимулацијата на фантазијата на луѓето со виртуелна естетика не само што може да отвори повеќе можности за луѓето туку и да ги задоволи нивните духовни потреби за „виртуелна консумација“, „консумација на имагинација“ или „симболична потрошувачка на капитал“.

Туризмот е неизбежно поврзан со наследството и е во непосредна корелација со економијата. Македонскиот туризам ќе треба да додаде што е можно повеќе пакети за наследство и специјализирани презентери.

Поголемата презентација на културното наследство може да поттикне поголема поврзаност помеѓу заедниците, земјите и населението, разделени поради политички околности.

1.2 Методолошки пристап

Главните анализи ќе се прават со примена на стилскиот и компаративниот метод, додека за воведување и прибирање податоци ќе се претпочита историскиот метод. За дигиталната обработка на слики и бази на податоци се применува релевантен софтвер. Кај ремек-делата од споменици, кои се анализирани со цел да се демонстрира дигитално визуелно уметничко образование, ќе се примени иконографски метод или кој било друг неопходен метод - стилски, иконолошки и сл.

Дигиталната анализа има широк сет од неинвазивни форензички алатки (во спротивност со хемиската анализа која бара уништување на примерок од сликањето). Веруваме, уметничката заедница постепено ќе научи да ги користи и да се потпира врз овие алатки за дигитална обработка на слики.

Денес, методите на истражување кои користат компјутерски програми се генерирани за квантитативно да се анализираат дигиталните уметнички колекции. Иако главната цел на дигитализацијата беше насочена кон овозможување на пристапност и истражување на овие збирки, употребата на технологија при нивното анализирање донесе нови истражувачки перспективи.

1.3 Очекувани резултати

Културното наследство означува пресвртница во постојаното и растечкото движење на европскиот интерес за културно наследство, а исто така ја потврдува можноста за користење на културното наследство за образование и туризам во помирна, попросперитетна, поинклузивна и поодржлива Европа.

Идентификуваните резултати може да се гледаат како скицирање на контурите на долгорочната визија за управување и заштита на македонското културно наследство. Употребата на дигитална технологија за презентација и зачувување на културното наследство ги зголемува временските и просторните можности за „виртуелна потрошувачка“ на уметноста и на естетските концепти. Воведувањето на дигитална и информатичка технологија во корист на уметноста овозможи да се задоволат духовните потреби на луѓето за да го конзумираат доброто што ни го носат уметноста и културното наследство, дури и кога не можат да ги доживеат одблизу и реално.

Документацијата содржи прелиминарна графичка визуелна презентација и опис на суштински податоци за културното наследство: имиња на сопственикот или окупаторот и укажување на локацијата, типот итн.

Дигиталната уметност се однесува на секое уметничко дело или на практика што користи дигитална технологија како дел од креативниот или презентациониот процес. Додека гледањето од далечина вклучува анализа на големи збирки, читањето одблизу вклучува едно уметничко дело.

Учењето за културното наследство е поврзано со процесите на обликување на идентитетите. Многу важна карактеристика на културното наследство е влијанието што тоа го има врз негувањето на колективната меморија. И материјалното и духовното наследство се носители на наративи од минатото и овие лекции им помагаат на луѓето

да го негуваат чувството на припадност. Истовремено, покрај социјалните и културните придобивки, културното наследство носи и економски придобивки за општеството, затоа кај луѓето треба што порано да се негува чувството за зачувување и промовирање на наследството.

Соочени сме со често уништување, па дури и исчезнување на културните споменици поради урбаната мафија и либералните начини на третирање на наследството.

Базата на податоци за украдени артефакти и уметнички дела и нивната локација, вклучително и каталози на музеи во странство што ја изложуваат македонската уметност и артефакти, ќе бидат земени предвид и ќе се вклучат овие огромни материјали во виртуелната презентација и во националната и меѓународната свест.

1.4 Примена на резултатите од истражувањето

Можност за користење на културното наследство за образование и туризам; употребата на дигитална технологија за презентација и зачувување на културното наследство ги зголемува временските и просторните можности за „виртуелна потрошувачка” на уметноста и естетските концепти;

Основната идеја на образованието коешто се однесува на културното наследство е да понуди можности за вклучување во искуства за учење нови концепти и вештини. Со директно доживување или анализа на културното наследство, учениците стекнуваат знаења, интелектуални вештини и поширок опсег на компетенции за прашања како што се одржувањето на културното наследство или општествената благосостојба. Европското културно наследство треба да се изучува во училиштата, бидејќи тоа ни зборува за нашата историја и култура.

Како извор на идентитет, наследството е вреден фактор за зајакнување на локалните заедници и овозможување на ранливите групи целосно да учествуваат во општествениот и во културниот живот. Тоа исто така може да обезбеди проверени решенија за помирување и за спречување конфликти.

Воведувањето на дигитална и информатичка технологија во корист на уметноста овозможи да се задоволат духовните потреби на луѓето за да го конзумираат доброто што ни го носат уметноста и културното наследство. Да се разбере и да се користи дигиталната технологија, како и да се има интердисциплинарен пристап преку

визуелно уметничко образование, се чини неизбежен дел од зачувувањето на културното наследство.

Таа ги презентира вредностите на културното наследство; овозможува да се разбере колку е сложено и разновидно тоа по природа и дека сите видови човечко наследство ја демонстрираат и истакнуваат оваа различност и помагаат да се зачува, цени и да се спореди локалната култура со културите на другите народи ширум светот.

Резултатите од оваа студија можат да послужат како иницијација за истражување на повеќе музеи, уметнички споменици, за организирање повеќе изложби, дигитализирани уметнички дела, игри итн.

Може да се користи како поттик предметот (наставната програма) Културно наследство да биде присутен во поголема мера во образованието. Интегрирањето на културното наследство може да поттикне почит кон различноста и чувство на меѓусебна поврзаност помеѓу заедниците, земјите и населението, кои се основни вредности содржани во самото јадро на образованието за глобално граѓанство. Оттаму, тоа може и треба да биде дел од образованието на правниците, дипломатите, форензичарите, криминалистите итн.

Презентација на визуелниот материјал користен во тезата може да се користи како прилог во одредени наставни единици во образованието на Македонија и Косово. Добро направената виртуелна презентација ги стимулира студентите да бидат поангажирани за време на часовите со интерактивни предавања за наследството и преку видео-рекламирање, како серијата „Македонија безвремена (Macedonia Timeless)“ да му помогне на македонското наследство да стане признато ширум светот, да им овозможи на луѓето да чувствуваат достоинство и среќа заради своето потекло, да го истражуваат македонскиот јазик.

Отворање нови музеи, подобра заштита на спомениците на културата и уметноста, да се прават повеќе изложби кои ќе гостуваат во балканските метрополи, каков што е случајот со изложбата „100 години Требениште“ итн. Тоа, секако, ќе овозможи подобро разбирање и соработка со соседните региони. Значајни се и достигнувањата на некои од приватните иницијативи и решенија на НВО за презентирање на македонското наследство, како ХАЕМУС, НЕБО итн.

Како уште една опција се наметнува можноста за создавање виртуелна анимација како дел од дигитални игри (локации на случување) наменета, пред сè, за учениците и студентите, во кои би биле содржани објекти и локалитети од културното наследство.

2. ПОЧЕТОЦИ НА ИСТРАЖУВАЊАТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Првите објавени информации за уметноста и културното наследство во Македонија најчесто се резултат на описи на цркви, икони или видливи остатоци од стари градби и руини на цркви од патописци или од случајно откриени локалитети, односно гробови, при одвивање на воени дејствија. Тие ги надополнуваат пишаните извори и честопати се единствениот извор на информации за различни аспекти од секојдневието.

Првиот преглед на македонските споменици на културното наследство по Втората светска војна го подготвиле историчарите на уметноста Антонио Николовски, Коста Балабанов и Димитар Корнаков – Споменици на културата во НР Македонија, во 1961 година. Книгата е издание на Заводот за заштита на споменици на културата во НР Македонија и содржи неколку десетици фотографии во црно-бела боја.

Културното наследство е оставина од физички артефакти и нематеријални добра на една група или општество, наследени од минатото, со историско, естетско, археолошко, научно, етнолошко и антрополошко значење. Како колективна историска меморија и современа афирмирана културна препознатливост, претставува мост меѓу минатото и иднината, поттикнувајќи повеќе нивоа на културолошки поимања на духовните и творечките вредности што се пренесуваат во современата перцепција за традицијата на определен простор. Препознаени и доживевани како културно наследство, тие се целина на творбите или појавите во материјалниот и духовниот живот на секој народ.

За Здружението Македонида, културното наследство е платформа за градење на меѓуетничка и верска толеранција и, како културна и цивилизациска придобивка во борбата за просперитетно и демократско општество, тоа не е само реликт од минатото за којшто сме обврзани да се грижиме туку и релевантен, корисен и многу важен сегмент од нашиот идентитет којшто нè претставува.¹

Во групата на материјалните добра (физички значаен општествен потенцијал за нашиот понатамошен културен и економски развој - артефакти) се вбројуваат визуелни уметности, сакрални и световни градби, споменици, литературни извори (книги), занаетчиски предмети, облека, храна. Нематеријалните културни добра се однесуваат

¹ <https://makedonida.org/%d0%b7%d0%b0-%d0%bd%d0%b0%d1%81/>

на јазичните богатства, знаците и симболите пренесени преку усни преданија, митовите, легендите, фолклорот, обичаите, вредносните системи и ритуали, музиката, но и на традиционалните духовни вредности како што се почит, дарежливост, благодарност, разбирање, дружељубивост и други доблести кои некогаш биле дел од едно поднебје и ја обележувале неговата култура и кои, преку алатките за зачувување на културното наследство, се пренесуваат на генерациите што следат. Зачувувањето и пренесувањето на културното наследство во сегашноста е од фундаментално значење за едно општество како важен елемент за идентитетот на помали и поголеми заедници, на еден систем или држава, во градењето и негувањето на чувството за припадност, ја задоволува потребата за идентификување со тлото на кое живееме, нè врзува со минатото и со тоа го поставува темелот врз којшто ја градиме иднината.

Во минатото, културното наследство најчесто се пренесувало преку музејски збирки, споменици на културата, пишани извори, но и преку традиционални, фолклорни и занаетчиски друштва. Конзервацијата на културното наследство се однесува на мерките што се преземаат со цел да се продолжи неговиот живот, притоа пренесувајќи ги неговите значајни пораки и вредности. Со новите технологии, алатките за зачувување и пренесување на културното наследство значително се менуваат. Историски гледано, овој период т. н. информативно доба, се карактеризира со брз премин од традиционална индустрија во економија базирана на информативна технологија. Придобивките од овој брз информативно-технолошки напредок се видливи и во начинот на сочувување на културното наследство преку процесот на негова дигитализација.

2.1 За историјата на истражувањето на културното наследство

Првите објавени информации за уметноста и културното наследство во Македонија најчесто се резултат на описи на цркви, икони или видливи остатоци од стари градби, руини на цркви на случајно откриени локалитети, односно гробови, при одвивање на воени дејствија. Познато е и дека некои од предметите кои станале дел од колекцијата на Музејот на кнезот Павле во Белград, се набавени од антикварница во Скопје. Најголем дел од трезорот на Охридската архиепископија бил однесен од бугарската војска во Софија за време на Првата светска војна.

Археологијата има тешка но благородна задача, од скршените остатоци од предметите кои некогаш претставувале директен или индиректен одраз на човечките мисли, верувања, аспирации и потреби, да состави мозаици кои треба соодветно да ја

отсликуваат реалноста низ времето. Изнесувањето на виделина, зачувувањето и ставањето во функција на овие споменици на културното наследство за доброто на човештвото било и останува постојан предизвик. Затоа е голем интересот на истражувачите да се занимаваат со културното наследство кое одамна привлекува многу историчари на уметноста, археолози, културолози, туристички водичи, аматери и други да ги објавуваат своите резултати во форма на студии, каталози или дневници. Историјата на уметност, пак, ни ги презентира ликовните вредности на уметноста која во Македонија има ексклузивни карактеристики заради уникатноста и високиот квалитет на делата од праисторијата до денес.

Важна алатка притоа е *Археолошката карта на Република Македонија*² со материјалот документиран во него. Археолошките истражувања ни овозможуваат наодите од оваа студија да ги поставиме на поширок извор.³ Доказите за материјалната култура ги надополнуваат информациите дадени од пишаните извори и честопати се единствениот извор на информации за различни аспекти од секојдневниот живот. Пред издавање на оваа енциклопедија, многу мал дел од материјалот бил објавен во Праисториската археолошка енциклопедија на Југославија.⁴

Во контекст на археолошките истражувања и културното наследство во Македонија и другите земји под османлиско владеење, околностите не биле многу поволни за нивен развој до XIX век. За дел од културното наследство дознаваме од патописците.

Евлија Челебија (1611 - 1682) е еден од најпознатите отомански патописци, покрај Силахдар, Солук Заде, Хаџи Калфа и други. Многубројните и обемни „Патописи“ (Сеџахатнаме) на Евлија Челебија, главно, содржат мемоари од османлиската култура и религија, но даваат и важни историски и географски информации. Во својот патопис опишал неколку градови, меѓу кои Скопје, Куманово, Битола, Ресен, Штип и Прилеп. Иако неговите белешки првенствено се однесуваат на современиот живот, архитектурата, културата и општеството, тој повремено дава и

²Археолошка карта на Република Македонија, I-II. Скопје 1996 г.

³R. Wenskus, „Сострани белешки за односот помеѓу историјата и археологијата, особено средновековната историја и средновековната археологија“, во: *H. JANKUHN – R. WENSKUS (уред.), Историја и археологија. Истраги во населбите, економската и црковната историја* (Предавања и истражувања 22). Сигмаринген 1979, 637-657.

⁴Група автори, *Праисторија Југословенских Земља*, Том 1-5, АНУБХ Сарајево 1979-1987.

историски информации за старите кули, урнатините, цамиите итн. Така, во неговиот 8-ми том, опишани се некои делови од Вија Егнација.⁵

Интересот за антиквитетите и стариот пат Вија Егнација се зголемил со доаѓањето на повеќе странски патописци, претежно дипломати во XIX век (*Теофил Лукас Фридрикус Тафел* во 1837 и 1841 – 1842 година, Франсоа Шарл Хјуг Лоран Пуквил, кој во 1811 година го посетил и Охрид и сметал дека античкиот град Лихнидос е околу манастирот Свети Наум итн., францускиот историчар и археолог *Леон Хеузез* кој го лоцирал Стоби при своите патувања низ Македонија во 1855 и 1861 година).⁶

Најпознатиот британски научник кој истражувал во Македонија е Артур Еванс. Своите набљудувања за антиквитетите во Македонија и оваа земја и неговите есеи за антиквитетите од Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Косово ги објавил во публикација за *Античките истражувања во Илирик I-IV*.⁷ Кон крајот на XIX век, уметничкото и историското наследство на Македонија, исто така станало сè повеќе проучувано од српските⁸ и од руските научници.⁹

Во контекст на уништувањето на спомениците на културата кои настрадале во Првата светска војна, наоѓаме и податоци објавени од германскиот археолог Карл Халд. Тој се осврнува на секторот на германската 11-та армија на Солунскиот фронт со центар во градот Прилеп, во монографијата „*Auf den Trummern Stobis*“ од 1917 година, и ги потврдува германските археолошки активности зад фронтот.

Подоцна, археолошки ископувања се направени во близина на Стоби или во Соби, Паликура, Росоман, Сирково и Демир Капија од страна на југословенски археолози на Кралството СХС.¹⁰ Голем дел од материјалот ископан во Стоби бил пренесен во Белград, каде што се наоѓа и денес.

⁵Кемал Аручи, „Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде“, *Гласник на Институтот за национална историја* XIX, 3 (Скопје, 1975), 233-260; Andrej Iliev, Aleksandar Grizev, “Historical and sociological aspects of Evlija Çelebi’s travelogue for Macedonian cities”, *Knowledge: Меѓународен весник*, кн.38, бр.5 (Скопје, 2020), 1185-1186; Predrag Novaković, *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana, 2021, 283.

⁶ Léon Heuzey и H. Daumet, *Археолошка мисија на Македонија. од Léon Heuzey и H. Daumet*, Париз: Librairie de Firmin-Didot et C.ie, 1876; P. Novaković, *The History of Archaeology*, 284.

⁷ Arthur Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, I-IV, Nichols and sons: Westminster, 1883-1885.

⁸ Ѓорге Миљковиќ, *Прилог кон историјата на музејското дело на територијата на СР Македонија*. Историски музеј на Македонија, Скопје, 1982, 31; P. Novaković, *The History of Archaeology* 284.

⁹ Главен план за конзервација за археолошкиот локалитет Стоби, Р. Северна Македонија (Уредување. С. Блажевска, А. Пенчева, Ј. Стјуарт, И. Василев), Скопје: Национална институција Стоби, Р. на Северна Македонија Фондација Балканско наследство, Бугарија, 2021, 22-23.

¹⁰ Карл Хард, *На урнатините на Стоби*, Штутгарт: Стрекер и Шредер, 1917; цитиран од: Михаило Св. Поповиќ, Тони Филиповски, „Античкото и средновековното културно наследство во Македонија за

Првите пријавени ископувања започнале за време на Првата светска војна од страна на германските офицери и археологот Ф. Кришен.

Помеѓу 1923 и 1940 година, ископувањата биле раководени од Балдуин Сарија, Рудолф Егер, Ќиро Трухелка, Владимир Петковиќ, Јозо Петровиќ и Ѓорѓе Мано-Зиси од Белград.

Систематскиот развој на археологијата и збогатувањето на сознанијата и податоците за состојбата на културното наследство во Македонија почнале да се зголемуваат по Втората светска војна.¹¹

Изучувањето на историјата на уметноста и на археологијата, како едни од фундаменталните науки за човековото битисување, на Филозофскиот факултет во Скопје започнува уште од самото негово основање во 1920 година. Во таа прва наставна програма биле вклучени и предметите Византологија и Археологија со историја на старата уметност, со што се удрени темелите на проучувањата и изведување на наставно-научна дејност од областа на Историјата на уметноста и археологијата на ова тло. Шест години подоцна е издвоен и посебен семинар за Археологија и историја на уметноста. Првиот археолог на Филозофскиот факултет во Скопје бил Грга Новак, но работел како професор по Античка историја (1920 - 1924). Ќиро Трухелка, во 1926 - 1931 година, ја прифаќа професорската функција во Скопје, а по него Франс Месенел ја презема наставата по Историја на уметноста.¹²

Во декември 1946 г. започнува со работа Филозофскиот факултет во Скопје, како прва високошколска установа во Македонија, а во учебната 1946/47 г., во рамките на Историско-филолошкиот оддел, својата научнообразовна дејност ја започнува и студиската група за Историја со историја на уметноста. Првиот професор кој ја започнува наставата од областа историја на уметноста е професорот Димче Коцо, преку предметите Национална уметност и Општа историја на уметноста. Треба да се нагласи дека скоро сите професори кои предавале и предаваат на Институтот за историја на уметноста и археологија во Скопје дале голем придонес во истражувањето

време на Првата светска војна: Врз основа на германски и австриски архивски докази“, во: *На крстосницата на културните идеи: Македонија, Балканот, Југоисточна Европа – наследство*, Менаџмент, ресурси. Скопје, 2020, 13.

¹¹ P. Novaković, *The History of Archaeology*, 285-286.

¹² Ѓиро Трухелка, “Археолошке белешке из Јужне Србије”, *Гласник на Скопското научно друштво V* (Скопје, 1929), 59-85; Ѓиро Трухелка, “Биографски список на моите публикации“, *Весник на Националниот музеј во Босна и Херцеговина 33-34* (Сараево, 1921-1922), 37-42; Novaković, *The History of Archaeology*, 286.

на културното наследство преку проекти, објавување сериозни научни трудови и учество на конференции.

Најпознатиот локалитет во Македонија што е истражуван до Втората светска војна е Требениште крај Охрид, каде, помеѓу 1930 и 1934 година, Никола Вулиќ ископал доцна праисториска некропола и открил две златни архајски маски.¹³ Изложбата за наодите од овој локалитет, што се наоѓаат во музеи во Белград и Софија и мал дел во Охрид, е актуелна и гостувачка од минатата година, а „турнејата“ започна во Скопје. Истражувањата на Стоби од првата половина на XX век, потоа во 60-тите години на XX век, кои со прекини траат до денес, го направија овој град и локалитетот најпознат на Балканот. Истражувањата од локалитетот се сублимирани во тритомно издание во 80-те година на XX век, дополнето со 4-ти том од пред некоја година. Ова е единствен локалитет во Македонија каде се откриени најголем број христијански базилики (8), но и форум, храмови, градска порта, градски плоштад и улици од римскиот период и, секако, скулптури на император, богови и некропола.

Најмалку познати периоди во истражувањата на културното наследство се палеолитот и мезолитот и тие се истражувани, пред сè, од археолошки и антрополошки аспект. Првиот палеолитски локалитет бил откриен во 1956 година во пештерата Макаровец кај Велес. Поголеми систематски истражувања започнале при крајот на XX и раниот XXI век, главно со геодетски пештери (1999, 2003 и 2004 година во Голема Пешт, на околу 60 км југозападно од Скопје), откривајќи наоди од средниот и доцниот палеолит.¹⁴ Неолитскиот период и железното време, пак, се најдобро истражени и познати се околу 180 до 200 неолитски локалитети во земјата.¹⁵

Помеѓу 1945 и 1991 година има значителен и динамичен развој на земјата (економски, индустриски, урбан и културен). Македонската нација го сублимираше својот идентитет во културата, религијата и јазикот и во автономните институции на власт. Најстарата археолошка институција беше Националниот музеј (1945), кој ги презеде збирките на поранешниот Музеј на Јужна Србија и почна да гради нови

¹³ Никола Вулиќ, “Старовински споменици наше земље“, *Споменик LXXI* (Белград, 55/1931), 218-220.

¹⁴ Р. Novaković, *The History of Archaeology*, 271.

¹⁵ Воислав Санев, „Тумба Маџари“, *Археолошка карта 2*, Скопје 1996, 377-378; Драги Митревски, „Праисторија на Република Македонија“, во: *Стр. Кузман (уред.), Македонија, Милениумски културни и историски факти*, кн. 1, Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитетот Евро-Балкан, 2013, 83-266; Војислав Санев, „Младо камено време“, во: *Археолошка карта на Република Македонија*, Том 1, Македонска академија на науките и уметностите и Музеј на Македонија, Скопје 1994, 26-42.

археолошки збирки во 1947 година.¹⁶ Се образуваа и Музејот на град Скопје, Историскиот и Етнолошкиот музеј, како и локални музеи, збирки, а потоа заводи во помалите градови, како и Конзерваторски центар/центри и Републички и Градски завод за заштита на спомениците на културата во Скопје.

Од 1955 до 1969 година, Археолошкиот музеј Скопје и Агенцијата за заштита на спомениците на културата на Република Македонија беа задолжени за натамошните археолошки истражувања. Во временската рамка од 1970 до 1980 година ископувањата ги раководел Д. Мано-Зиси и Џ. Вајсман – Музејот на Велес, Универзитетот во Остин, Тексас, а подоцна и Универзитетот во Бостон. Некои ископувања во деведесеттите (1992 - 1995) беа спроведени од Агенцијата за заштита на спомениците на културата на Р Македонија. Од 2008 година започнува голема археолошка кампања со цел да се заврши ископувањето на сите делумно откопани објекти и да се откријат нови локалитети.¹⁷

Малата керамичка фигура на машко торзо во седечка положба, откриена во 2000 г. на археолошкото ископување на неолитското наоѓалиште Церје кај скопското село Говрлево крај Скопје, стара 6 000 години, се смета за една од неколкуте уникатни археолошки наоди во светот и е именувана како милениумско откритие.

Со истражувањата раководел археологот Милош Билбија од Музејот на Град Скопје, кој го открил овој артефакт на последниот ден од октомвриските теренски истражувања, на границата помеѓу културните слоеви кои припаѓаат на неолитот и бакарното време.

На почетокот М. Билбија го именуваше како „Адам од Говрлево“, но за потребите на правење бренд е преименуван во „Адам од Македонија“.¹⁸

Во летото 1997 година, при археолошките истражувања на Јужната некропола на Исарот во село Марвинци, Валандовско, откриена е некропола од железното време и во неа исклучително погребување, во гробот 15. Од друга страна, богатството, карактерот и положбата на гробните прилози упатуваат на невообичаено инхумирање на женско лице на возраст од околу 35 години, со богат инвентар на бронзени предмети. Ова е ретка гробна целина со толкав број култни бронзи во изворна позиција, меѓу кои доми-

¹⁶ P. Novaković, *The History of Archaeology*, 271, 282.

¹⁷ <https://balkanheritage.org/stobi-excavation-project/>

¹⁸ Адам од Говрлево во Љубљана, Љубљана-Скопје, Цанкарјев Дом 16.10-16.11. 2012. (каталог) Милош Билбија, Адам од Македонија, Бизнес Каталог - 2006, Агенција за маркетинг и издавачка дејност - Марили, 2006, 20-23; Љубо Фиданоски Церје – Говрлево и Милош Билбија, Музеј на Град Скопје, Скопје 2012.

нантно место зазема церемонијалниот појас со големата кружна плоча и голем композитен предмет со бронзена посатка. Овие наоди биле врзани за строго определена категорија покојници, на кои им припаѓало посебно место и улога во заедницата.¹⁹

Конзервацијата на црквите и џамиите во Македонија започнала во 50-те години, а се интензивирала во 70-те години на XX век. Во последните децении многу ретко се одвива конзервацијата на вредни споменици на културното наследство („Св. Ѓорѓи“, Старо Нагоричане), а од пред неколку недели започна долгоочекуваната конзервација на „Св. Ѓорѓи“ во Курбиново.

Најголем дел од репрезентативните џамии во Македонија се подигнати врз некогашни големи градски цркви. За Скопско Кале и ситуацијата во доцниот XVI век (1594 година) дознаваме од една графика на холандскиот сликар Јакобус Харевин кој го посетил градот, која денес е во Нирнберг.²⁰ Така понекогаш, постоечки уметнички дела ни откриваат како изгледале градовите или црквите кои ги држат ктиторите во раце како макети.

Првите македонски археолози имале дипломи по историја на уметноста (Димче Коцо, Васил Лахтов, Блага Алексова) или дипломирале археологија во Белград и Загреб (Иван Микулчиќ, Вера Битракова-Грозданова, Воислав Санев итн.).²¹

Првиот преглед на македонските споменици на културното наследство по Втората светска војна го даваат тројца истражувачи, историчари на уметноста и конзерватори, Балабанов, Николовски и Ќорнаков.²²

Во однос на културното наследство од ранохристијанскиот период, се истакнува професор д-р Блага Алексова која истражуваше локалитети од IV до IX век по текот на Брегалница, Стоби, Демир Капија, Кочани, а пресек на истражувањата е нејзината *Loca Sanctorum Macedoniae*.²³ Професор Вера Битракова-Грозданова ги проучува

¹⁹ Драги Митревски, Гробот на Пајонската свештеничка од Марвинци -прилог кон вреднувањето на пајонската религија на железното време, *ММА* 15 (1999), 69–89. https://macedactaarchaeol.mk/index.php/acta/article/view/maced_acta_archaeol_vol_15_7

²⁰ Коста Балабанов, Скопската Стара Чаршија, Туристички сојуз на град Скопје, Скопје 1994.

²¹ П. Новаковиќ, *op. cit.*, 290.

²² Коста Балабанов, Антоние Николовски, Димитар Ќорнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Мисла 1980.

²³ Блага Алексова, *Loca sanctorum Macedoniae: култот на мачениците во Македонија од IV до IX век*, Скопје: Institut for Old Slav Culture, Prilep; *Macedonian civilization*, Скопје, 1997; Блага Алексова, Виктор Лилчиќ, “КАТАЛОГ Ранохристијански цркви во Македонија”, *Македонско Наследство* 5 (Скопје, 1997), 21-25; Блага Алексова, “Ранохристијанскиот период,” во монографијата *Уметничко богатство на Македонија*, (Скопје 1984), 96-119.

Старохристијанските споменици во Охридско,²⁴ а потоа се посветува на ранохристијанските градби од Охридско, наодите на островот Голем Град, регионот на Преспа и Лихнид и новооткриените базилики на Плаошник. Охридските мозаици продолжува да ги истражува д-р Мишко Тутковски.²⁵

Професорот Иван Микулчиќ пишува за многу локалитети и наоди, а во монографиите за *Скопје, Античките градови во Македонија, Хераклеја, Бургала*, дава темелен прилог за градовите и нивната инфраструктура.²⁶ Неговиот наследник, Виктор Лилчиќ ги покрива во два тома античката и ранохристијанската архитектонска пластика, а во многубројни статии и монографии и голем дел од локалитетите во Македонија. Тој и професорот Антонио Јакимовски заедно објавуваат монографија за исклучителниот локалитет Бонче.

За византиското и средновековното уметничко културно наследство неопходни се студиите на историчарите на уметноста, професорите Петар Миљковиќ Пепек (Св. Никола, Мариово, Вељуса) и Цветан Грозданов (*Курбиново*, заедно со Лидија Хадерман Мисгуиш, *Св. Наум, Портретите на Свети Климент, Студии за охридскиот животис* итн.) кои ги покриваат прилепскиот и струмичкиот, односно охридскиот регион, почнувајќи од 70-те години на XX век.

Професорката Анета Серафимова, пак, ги истражува до мунициозност црквата „Св. Арханѓели“ и манастирот во скопско Кучевиште, а обработува и пошироко иконографски проблеми и сликарски тајфи од поствизантискиот период. Проф. д-р Сашо Цветковски е посветен на зографите од XIX век (Аврам Дичов, Дичо Зограф, ателјеата од Струга и струшко итн.), а со одредени сликарски тајфи и сликари од поствизантискиот период се занимаваат и Дарко Николовски, Мирјана Машниќ, Викторија Коробар, Јехона Спахиу.

Историчарката на уметност, професор Елизабета Димитрова, во книгата *Најстарите христијански симболи; Виничката мистерија, Керамичката ризница од доцноантичкото Кале*,²⁷ дава издржана и исцрпна стилско-иконграфска анализа на

²⁴ Вера Битракова-Грозданова, *Старохристијански споменици во Охридско*, Охрид, 1975.

²⁵ Mishko Tutkovski, 'The Early Christian Mosaics in the Ohrid Region,' Скопје 2022.

²⁶ Иван Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис : антички град во Македонија – Heraclea: ancient City in Macedonia*, Магог, 2007; idem, *Антички градови во Македонија, макропроект: Историја на културата на Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999.

²⁷ Елизабета Димитрова, *Керамичките релјефи од Виничкото Кале, Ѓурѓа*, Скопје 1993; idem, *Најстарите христијански симболи, Македонска цивилизација*, Скопје 1995; idem, *Виничката мистерија, Керамичката ризница од доцноантичкото кале - The Vinica Mystery. Керамичките ризници на доцноантичката тврдина*, Музеј на теракотата, Винаца 2012 г.

ликовната уметност на ексклузивните винички релјефи. Во многубројните статии и монографии Димитрова ги опфаќа најголемиот дел од спомениците на тлото на средновековна Македонија. Со пештерските цркви на Македонија особено се занимавал Гоце Ангеличин Жура.

Монографиите на професорката Снежана Филипова, исто така историчарка на уметноста, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија во 5 - 6 и 11 - 12 век; Рановизантиски капители, Ранохристијанските културни центри и творечките процеси во Република Македонија* и *Од трезорот на Охридската архиепископија*, претставуваат значаен чекор напред кон разбирањето на ранохристијанската и средновековната симболика, стил и иконографија, но и рекогносцираат скулпторски ателјеа и уметнички влијанија.²⁸ Таа го истакнува и постоењето на православна хералдика во книгата *Студии за хералдиката во Македонија*.

Дел од истражувачите од Република Србија објавуваат монографски книги за одделни манастирски цркви во Старо Нагоричане, Лесново, Конче, Маркова Сушица итн. (Бранислав Тодиќ, Смиљка Габелиќ, Марка Томиќ-Ѓуриќ и др.).

Постои и отпечатена, но и онлајн достапна литература издадена од Министерството за култура на Република С Македонија, поставена на веб-страницата на Управата за заштита, а опфаќа, во најголем број, археолошки локалитети поединечно и според некои региони, односно како избор од најважните. Претставени се и четири цркви, два манастира, релјефи од Винаца и една џамија. Овие изданија се поставуваат од 2009 година до денес.

Во текот на 2022 и 2023 година стручните тимови на ИКОМОС Македонија извршија мониторинг на актуелната состојба на зачуваност на 707 цркви и манастири, во сите осум епархии на МПЦ-ОА што се наоѓаат на територијата на РС Македонија, како дел од проектот „Мониторинг на православно културно наследство.“

Сите податоци за состојбата на ова исклучително значајно културно наследство, како и препораките за потребата од идни потребни превентивни заштитни мерки се внесени во обрасци кои послужуваат како основа за изработка на специјализирана

²⁸Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија во 5-6 и 11-12 век*, Скопје Мелбурн: Матица Македонска, 1997; Idem, *Ранохристијанските културни центри и творечките процеси во уметноста на Македонија*, Скопје 2020.

виртуелна база на податоци. Базата на податоци е достапна онлајн, преку веб-сајтот на проектот „Мониторинг на православно културно наследство“.²⁹

2.2 Историските периоди и примери на недвижно културно наследство во РС Македонија

Овој труд нема намера да направи комплетен преглед на сите хронолошки периоди од праисторијата до денес, што е просторно и временски невозможно, но ќе ги презентира овие периоди, ќе го објасни нивото на дигитализација и застапеност во едукацијата на сите нивоа во Република С Македонија, на најважните по својата вредност загрозени или особено зачувани локалитети и споменици, со акцент на периодот на антиката и средновековието. Како дел од обиди за дигитална презентација или можна реконструкција каде постојат оштетувања или малку наоди ќе бидат вклучени и исклучителни артефакти од праисторијата (фигурините на т. н. Божица Мајка од село Говрлево и Тумба Маџари, Адам од Говрлево) и репрезентативни дела на исламската архитектура (Шарената џамија од Тетово, Јени џамијата во Битола).³⁰

Уште од палеолитот, пронајдени се остатоци кои се значајни за откривање на почетоците на постоењето на човештвото во регионот на Балканот. За новото железно време и таканаречената неолитска револуција, сведочат впечатливите теракотни идолски фигури на Големата Мајка од Маџари и Говрлево, фигурината на Адам од Говрлево, бројните културни дострели на Анзабегово-Вршник и Велушко-Породинските културни групи.

Локалитетот Тумба Маџари, (населба Ченто) е најважната неолитска населба во Скопската Котлина, а откриен е во 1961 - 1962 година. Својот економски и културен врв оваа населба го достигнала во периодот помеѓу 5800 - 5200 г. пр. н. е., односно во фазата Анзабегово-Вршник II - IV.³¹

Богата материјална култура во Охрид (еден од најстарите градови во Европа) е забележана во источното подножје на Охридскиот рид, во долниот дел на градот покрај езерото, каде што е откриена голема палафитна населба која егзистирала без прекини

²⁹ <https://macedonia.icomos.org/ikomom-makedonija-ja-stavi-vo-upotreba-bazata-na-podatoczi-kreirana-vo-ramkite-na-proektot-monitoring-na-pravoslavното-kulturno-nasledstvo/>

³⁰ Коста Балабанов, Антоние Николовски, Димитар Корнаков, *Спомениците на културата во Македонија*, Мисла: Скопје, 1980; Александар Дероко, *Средновековни град Скопје*, Београд: САНУ, 1971.

³¹ Драгиша Здравковски, “Неолитска населба Тумба Маџари, Скопје“, во: *Македонија, Милениумски културно-историски факти*, том. 1, уредник Паско Кузман, Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитетот Евро-Балкан, 2013, 267-296.

од неолитот (рано камено време) до раното железно време. Во доцното бронзено и раното железно време ридот (Охрид) постепено се населувал на неговата повисока западна страна на местото на делот од старото градско јадро на денешен Охрид, т. е. просторот на Самуиловата тврдина и локалитетот Плаошник.

При најновите археолошки ископувања откриени се мат обоени керамички садови и гробни цисти од раното железно време (VIII до VII век) од оваа населба; наодите вклучуваат и артефакти, познати во научните кругови како македонски бронзи. Во водите на Охридското Езеро се откриени и остатоци од населби кои датираат од овој период: на локалитетите Уста на Дрим и Врбник во соседниот град Струга, една населба кај Подградец (Албанија) и три други населби на источниот брег на езерото: Заливот на прчот кај селото Трпејца, Заливот на коските кај полуостровот Градиште и Заливот на бомбите кај селото Пештани³².

Еден од најексклузивните наоди е тој на машката фигура наречена Адам од Говрлево, од страна на археологот Милош Билбија во 2000 година. Тоа е уникатен артефакт за кој научниците велат дека е единствен археолошки раритет во светот, кој спаѓа меѓу 10-те светски најзначајни археолошки наоди и претставува споменик на човештвото. Се работи за керамичкото торзо „Адам од Македонија“ од времето на неолитот. Фигурата се датира помеѓу IV и III милениум пр. н. е. Веднаш по самото пронаоѓање, го добила епитетот „милениумско откритие“. На почетокот, од страна на М. Билбија, беше именуван како „Адам од Говрлево“, но потоа беше преименуван во „Адам од Македонија“.³³

Во трудот е приложена ликовна реконструкција на можниот реалистичен изглед на женската фигура на Пајонската свештеничка од Марвинци и Дамата од Милци, населбата во која е најдена Дамата од Тумба Маџари, врз основа на истражувањата на археолозите Воислав Санев и Милош Билбија, како и праисториското наколно живеалиште од Охрид кај Градиште, реконструирано со иницијатива на археологот Паско Кузман, како и античката гробница од село Видобишта крај Охрид.

Ќе ги претставиме античките и ранохристијанските локалитети Стоби, Хераклеја, Скупи и Баргала, со акцент на неколку објекти од овие градови, како и римската гробница од Видобишта крај Охрид и античката гробница од македонски тип во Охрид, од крајот на IV или од почетокот на III век пр. н. е, на локалитетот Караѓулевци, кои се виртуално реконструирани.

³² Паско Кузман, „Лихнидос“, *Археолошки локалитети*, 52.

³³ *Адам од Говрлево во Љубљана*, Љубљана-Скопје, Цанкарјев Дом 16.10-16.11. 2012. (каталог)

Ќе ја разгледуваме богатата слоевита историја на „Св. Софија“ во Охрид, најважниот катедрален храм на Охридската архиепископија, претворена во џамија во турскиот период, за чија ревитализација е заслужен големиот охридски архитект Борис Чипан, и „Св. Пантелејмон“ крај Нерези, ктиторски споменик на припадник на Комненовската династија, чиј роднина во исто време бил на чело на Охридската архиепископија.

Периодот на турското владеење ќе го претставиме со, можеби изградени во ова време или обновени тогаш, скопските Камени мост и Акведуктот, потоа Шарена џамија во Тетово и Јени џамијата во Битола, која е засега единствен музеј споменик, спој на христијанската и на исламската религија и уметност.

За визуелните прошетки до најпознатите споменици ќе бидат користени кратките видеоснимки со дрон на невладиното здружение „Концепт за култура“. Истите се пример за користење на визуелната презентација и во туристички цели и во едукацијата за културното наследство.

3. ЕДУКАЦИЈА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Изучувањето на Историјата на уметноста и археологијата на Филозофскиот факултет во Скопје на српски јазик започнува со основањето, во 1920 година. Во декември 1946 г. започнува со работа Филозофскиот факултет во Скопје, како прва високошколска установа на македонски јазик во Македонија, а во учебната 1946/47 г. и студиската група за Историја со историја на уметноста, со првиот професор Димче Коцо. Професорите кои предавале и предаваат на Институтот за историја на уметноста и археологија во Скопје, дале голем придонес во истражувањето на културното наследство преку проекти, објавување сериозни научни трудови и учество на конференции. Од истражувачите, со културното наследство од праисторијата се занимаваат Драги Митревски, Никос Чаусидис, Гоце Наумов, за ранохристијанскиот период Блага Алексова, Вера Битракова-Грозданова, Снежана Филипова и Елизабета Димитрова, а за антиката истражувале Иван Микулчиќ, Виктор Лилчиќ, Марјан Јованов и Антонио Јакимовски. За византиското и средновековното уметничко културно наследство неопходни се студиите на Петар Миљковиќ Пепек, Цветан Грозданов, Елизабета Димитрова, додека за поствизантискиот период Анета Серафимова, Сашо Цветковски, Мирјана Машниќ, Викторија Коробар, Дарко Николовски итн.

И дел од истражувачите од Република Србија објавуваат монографски книги за одделни манастирски цркви во Старо Нагоричане, Лесново, Конче, Маркова Сушица итн. (Бранислав Тодиќ, Смиљка Габелиќ, Марка Томиќ-Ѓуриќ и др.)

Културното наследство се изучува на сите три нивоа на студии на истиот Институт за историја на уметност и археологија на ФЗФ во Скопје, преку целата понудена програма. А менаџирањето на ресурсите се изучува преку предметот *Управување со културните ресурси во Р Македонија*.

На групата за Меѓународни и интеркултурни студии, во 7 семестар се слуша предметот Културно наследство и културна разноликост (проф. д-р Анета Серафимова).

На групата за Мировни студии се третира Загрозување и заштита на културното наследство во вооружените конфликти и пристапот на Република Македонија (професор д-р Салтировска Зорица).

На Филолошкиот факултет во Скопје, на втор циклус студии, на насоката Наука за книжевност и културолошки студии, се изучува литературното културно наследство. Но, на оваа насока на одредени теми докторирале или магистрирале студенти кои дипломирале на Ликовната академија (актуелен декан, Јанашлиева Славица).

На ЕСРА, Интернационален Универзитет Еуропа Прима, на сите три насоки на прв циклус за филмска, музичка и театарска уметност не е застапен ваков предмет. Ниту на вториот циклус за музички, сценски и аудиовизуелни уметности не се слуша предмет поврзан со културното наследство.³⁴

На Факултетот за архитектура и дизајн (ФАД) на Универзитет Американ Колеџ Скопје³⁵ не е застапен ваков предмет.

3.1 Образовен пристап кон светското наследство

Исклучителните вредности и универзалното значење на светското наследство, како културното така и природното, претставуваат значаен потенцијал за образовниот процес. Зачувувањето на ова наследство не е важно само за сегашните, туку и за идните генерации, како и за одржливиот развој и опстанокот на планетата. Токму поради тоа образованието во областа на светското наследство нуди бројни можности за учење, кои по својата природа често се мултидисциплинарни и интердисциплинарни.

Со оглед на преоптовареноста на наставните програми и зголемените очекувања што се поставуваат пред наставниците, најсоодветен се покажал интегрираниот пристап во наставата. Овој модел овозможува темите поврзани со светското наследство да се вклучат во наставата по различни предмети како што се историја, географија, биологија, мајчин и странски јазик, без потреба од воведување нови наставни единици. На тој начин наставниците можат флексибилно да ги приспособат предложените содржини кон можностите и ограничувањата на сопствените наставни планови, како и кон возраста и интересите на учениците.

³⁴<https://www.europaprima.com/fakulteti/studiski-programi/#dodiplomski-studii> и
<https://www.europaprima.com/wp-content/uploads/2021/09/audiovizuelni-umetnosti-ii-ciklus.pdf>; и
<https://www.europaprima.com/wp-content/uploads/2021/09/muzicki-umetnosti-magisterski-ii-ciklus.pdf>.

³⁵ “University American College Skopje”. <https://uacs.edu.mk/home/school-of-architecture-and-design-3/>

Образованието за светското наследство исто така ја поттикнува соработката меѓу наставниците од различни наставни области, создавајќи услови за тимска работа и размена на искуства. Ваквиот пристап има за цел кај учениците да развие љубопитност, критичко размислување и долгорочна посветеност кон заштитата и негувањето на наследството.

Во рамките на овој пристап се предлагаат различни ученички активности кои се развиени и тестирани од наставници од различни земји, вклучени во Младинскиот образовен проект на УНЕСКО за светското наследство. Овие активности се прилагодливи на различни образовни системи и локални услови, а нивната крајна цел е да се зајакне врската меѓу училиштето и заедницата и да се поттикне активното учество на младите во општествениот живот.

Предложените активности се групирани во шест основни насоки: дискусија, истражување, практични вежби, работа со визуелни материјали, едукативни екскурзии и играње улоги. Преку дискусиите учениците се охрабруваат да размислуваат за вредностите на наследството, за предизвиците на неговото управување и за влијанието на современите појави, како што е масовниот туризам. Истражувачките активности, пак, ги развиваат вештините за прибирање и анализа на информации, донесување заклучоци и формулирање предлози за заштита.

Практичните вежби и искусственото учење овозможуваат директно вклучување на учениците, поттикнувајќи креативност, имагинација и решавање проблеми. Визуелните материјали и користењето современи технологии го збогатуваат процесот на учење, додека екскурзиите и симулациите преку играње улоги придонесуваат за подлабоко разбирање и емотивна поврзаност со светското наследство.³⁶

³⁶ *An Educational Resource Kit for teachers "World Heritage in Young Hands" in Macedonian*, edited by A. Serafimova, Skopje 2012, 6.

■ Активност за учениците 1

КВИЗ ЗА СВЕТСКОТО НАСЛЕДСТВО

Цел: да се утврди познавањето на учениците за локалитетите на светското наследство и да се развие нивниот интерес за зачувувањето на светското наследство

Венба

Активност во училишната

1 училишен час

Географија, Општествени науки

Пластифицирани фотографии, Список на локалитети на светското наследство, Куси описи

Објаснете им на учениците дека ќе им дадете да решаваат квиз за светското наследство и побарајте од нив да направат листа со броеви од 1 до 26 и да го напишат името на локалитетот прикажан на фотографијата што ќе им ја покажете. Покажете им ги 26-те пластифицирани фотографии од Наставното помагало една по една така што ќе имаат време да го напишат името на локалитетот (за ваша употреба, името на локалитетот се наоѓа на заднината на фотографијата). Ако не се сигурни како се вика локалитетот треба да го напишат името на земјата во која мислат дека се наоѓа локалитетот.

Откако ќе завршат со одговорите на квизот, побарајте од учениците да го разменат својот список со ученикот до себе и да ги оценат списоците со по еден поен за секој точен одговор и со половина поен ако е точно името на земјата во која се наоѓа локалитетот прикажан на соодветната фотографија.

An Educational Resource Kit for teachers “World Heritage in Young Hands” in Macedonian, edited by A. Serafimova, Skopje 2012, 6.

3.2 Посети на локалитети и музеи во образованието за светското наследство

Образованието во областа на светското наследство нуди значајна можност учениците да излезат надвор од училиницата и непосредно да се запознаат со културните и природните локалитети и музеите во својата заедница, земјата или пошироко. Ваквиот пристап овозможува директно искуствено учење преку кое теоретските знаења се надополнуваат со практични согледувања и лични впечатоци. За да се постигнат посакуваните образовни резултати, овие активности мора да бидат внимателно планирани и добро организирани.

Посебно значење имаат екскурзиите до локалитети впишани на списокот на светското наследство, кои претставуваат моќен педагошки инструмент за развивање свест за вредностите и потребата од нивна заштита. Добро подготвената посета може

трајно да го зголеми интересот на учениците за културното наследство и да поттикне одговорен однос кон неговото зачувување.

Подготовката за ваквите посети вклучува претходна обиколка на локалитетот од страна на наставниците, изработка на прашалници или други евалуациски алатки за процена на знаењата и ставовите на учениците, како и планирање соодветни наставни задачи. Учениците може да бидат вклучени во активности како интерпретација на историски настани, раскажување локални преданија или креативно визуелно претставување на локалитетот.

Еднакво важни се и активностите по посетата преку кои учениците ги систематизираат стекнатите сознанија, ги продлабочуваат впечатоците и ја поврзуваат научената содржина со поширокиот општествен и културен контекст.

3.3 Подготовка, реализација и евалуација на посетите на локалитети

3.3.1 Подготовка пред посетата

Ефективната посета на културен или природен локалитет бара темелна и координирана подготовка. Препорачливо е во процесот да се вклучи тим од наставници по различни предмети, со што се обезбедува интегриран и мултидисциплинарен пристап. Наставникот по историја може да го обработи развојот на локалитетот низ времето, додека наставникот по географија ќе ја објасни неговата просторна и природна поставеност. Јазичните наставници можат да подготват соодветни текстови, а наставниците по ликовна уметност, математика или биологија да понудат креативни и аналитички задачи поврзани со архитектурата, конструкцијата или влијанијата од туризмот и загадувањето.

Посетата може да се збогати со елементи од нематеријалното наследство, како традиционална облека, музика или вклучување на гостин предавач. Корисно е наставниците претходно да воспостават контакт со одговорното лице за едукација на локалитетот и да ги искористат постојните едукативни материјали. Неопходно е навремено да се обезбедат сите практични информации (работно време, влезници, правила за фотографирање, безбедносни услови), како и работни листови и потребни материјали за учениците. Доколку е возможно, посетата може да се документира со видео и/или со фотографии.

3.3.2 Активности за време на посетата

За време на посетата учениците треба активно да учествуваат преку различни активности како цртање, фотографирање, водење дневници, интервјуа со водичи или

меѓусебни разговори. Ваквите активности го поттикнуваат набљудувањето, критичкото размислување и тимската работа. Важно е да се предвиди и време за одмор и неформална социјализација, што дополнително го зајакнува позитивното искуство.

3.3.3 Активности по посетата

Активностите по посетата имаат клучна улога во продлабочувањето на стекнатите сознанија. Учениците можат да учествуваат во дискусии за своите впечатоци, да предложат истражувачки проекти за заштита и одржливо управување со локалитетот или да изработат уметнички и визуелни презентации. Дополнително, тие може да организираат изложби, да подготват текстови за училишни или локални медиуми и да предложат идни посети на други значајни локалитети. На овој начин посетата се претвора во континуиран образовен процес со поширок општествен ефект.

3.3.4 Посета на музеи како дел од образованието за светското наследство

Посетите на музеите претставуваат значаен сегмент од образованието во областа на светското наследство, бидејќи тие овозможуваат директен контакт со материјалните сведоштва на културното и природното минато. Музеите честопати се единствените институции каде што учениците можат да се запознаат со автентични предмети, артефакти и документација поврзани со одредени историски периоди или природни појави. Во овој процес музејските стручњаци и членовите на Меѓународниот совет на музеите (ICOM) можат да им бидат важни партнери на наставниците, особено при осмислување на едукативните програми приспособени на возраста и интересите на учениците.

За училиштата што немаат лесен пристап до музејски институции, алтернативна улога можат да имаат локалната заедница, семејните сведоштва и усното предание преку кои се поттикнува поврзување на историското искуство со современиот контекст.

Со оглед на обемот и комплексноста на музејските збирки, препорачливо е посетите да бидат тематски фокусирани. Наставниците, во соработка со музејски водич или предавач, можат да изберат ограничен број експонати и да обезбедат насочено толкување што ќе го олесни разбирањето. Дополнително, учениците може индивидуално да истражуваат одреден музејски предмет со помош на работни листови, што поттикнува аналитичко набљудување и критичко размислување. По завршувањето на посетата, презентацијата и дискусијата во училиницата овозможуваат систематизација на стекнатите знаења и нивна подлабока интерпретација.

3.3.5 Работен лист за учениците

Наведи го музејскиот предмет што треба да биде истражен!³⁷

Аспекти што треба да се набљудуваат	Прашања	Забелешки при набљудувањето на предметот	Неопходно понатамошни истражувања
Физички особености	<ul style="list-style-type: none"> ■ Која е бојата на предметот? ■ Како мириса? ■ Каков звук произведува? ■ Од што е направен? ■ Дали е природен или изработен? ■ Дали е целосно зачуван? ■ Дали е сменет, приспособен или поправан? ■ Дали е излитен? 		
Конструкција	<ul style="list-style-type: none"> ■ Дали е рачно изработен или со некоја направа? ■ Дали бил излеан од калап или е составен од делови? ■ Како бил составен? 		
Намена	<ul style="list-style-type: none"> ■ Како се користел предметот? ■ Дали бил пренаменет предметот? 		
Изглед	<ul style="list-style-type: none"> ■ Дали е добар за 		

³⁷ An Educational Resource Kit for teachers "World Heritage in Young Hands" in Macedonian, edited by A. Serafimova, Skopje 2012, 12.

	<p>намената за која бил направен?</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Дали е украсен? ■ Дали при изработката на предметот се користеле најдобри материјали? ■ Дали ти се допаѓа како изгледа? ■ Како би го направил ти? 		
Вредност	<ul style="list-style-type: none"> ■ Колку вреди? ■ Колку вредел за луѓето што го направиле? ■ Колку вредел за луѓето што го користеле? ■ Колку вреди за луѓето што го задржале? ■ Колку е вреден за тебе? ■ Колку вреди за музејот? ■ Колку вреди за некој колекционер? 		

3.3.6 Посета на занаетчиски работилници и играње улоги во образованието за наследство

Посетите на занаетчиски работилници претставуваат значаен образовен метод преку кој учениците непосредно се запознаваат со живите форми на традиционалното наследство. Многу занаети, како грнчарството или ковењето, и денес се практикуваат од мајстори кои ја наследиле својата умешност низ генерации. Со директно набљудување на процесот на изработка учениците меѓу музејските експонати стекнуваат подлабоко разбирање за континуитетот, локалните занаетчиски практики и

сопствениот културен идентитет. Ваквите посети ја зајакнуваат свеста за вредноста на нематеријалното наследство и за потребата од негово зачувување во современи услови.

Покрај теренската настава, играњето улоги се покажува како ефикасна педагошка техника во образованието за светското наследство. Овој метод им помага на учениците полесно да ги разберат сложените и апстрактни прашања поврзани со заштитата, управувањето и одржливиот развој на наследството. Преку симулација на реални ситуации – како донесување одлуки за конзервација, урбан развој, туристичка експлоатација или распределба на финансиски средства – учениците развиваат истражувачки вештини, критичко размислување и чувство за одговорност.

Во училницата наставникот може да го организира процесот со делење на учениците во помали групи, при што секоја група застапува одреден став или улога. Со користење на однапред подготвени профили и насоки учениците аргументирано ги бранат своите позиции, додека останатите учествуваат во донесување конечна одлука. На тој начин учењето станува интерактивно, аналитичко и долгорочно значајно.

За да можат учениците во целост да го сфатат процесот на играњето улоги, треба да се преземат следниве чекори:

- да се утврди видот на предизвикот кој се појавил при конзервација на локалитетот означен како светско наследство;
- учениците кои застапуваат различни групи на интерес изложуваат можни начини за совладување на тој предизвик;
- учениците ги оценуваат предложените решенија;
- учениците демократски го избираат најдоброто решение;
- учениците решаваат како ќе се спроведе решението;
- учениците ги разгледуваат последиците од избраното решение.

3.3.7 Ожигување на историјата преку драма на локалитети прогласени за светско наследство

Поставувањето историска драма на локалитети впишани на Списокот на светското наследство претставува моќен едукативен пристап, кој може длабоко и трајно да се вреже во сеќавањето на младите. Во светската практика постојат бројни успешни примери, како изведбата на Шекспировиот „Хамлет“ во замокот Кронборг во Данска или оперската продукција на Вердиевата „Аида“ во Луксор, Египет. Во рамките на проектот на УНЕСКО за Мрежата на здружени училишта (ASPnet), учениците од градот Сплит, кој е дел од светското културно наследство, реализираа драмска изведба за римскиот император Диоклецијан, поставена токму во остатоците од неговата палата

Ваквите активности придонесуваат за подлабоко разбирање на историскиот контекст и за емоционално поврзување со наследството.

3.3.8 Мирно решавање конфликти

Во процесот на заштита и управување со светското наследство честопати се јавуваат конфликти поврзани со имотно-правни прашања, вооружени судири или планови за инфраструктурен и урбан развој. Овие ситуации бараат мирни, креативни и правични решенија. Методот на играње улоги им овозможува на младите да стекнат вештини за ненасилно решавање конфликти, да ги согледаат различните перспективи и да ја разберат важноста на компромисот како практично и применливо решение.

Наставниците можат однапред да подготват сценарио, на пример судир меѓу план за градежен развој и потребата од заштита на локалитет од светското наследство. Класот може да се подели во повеќе групи, при што секоја ќе добие конкретна улога, како раководител на градежен проект, кустос на локалитетот, конзерватор, локален градоначалник, градежник или турист. На сите учесници може да им се подели контролен список кој ќе им помогне подобро да се подготват за аргументирана расправа и за преговори што ќе доведат до одржливо и прифатливо решение.

Контролен список за дебата за заштита на светското наследство низ мирно решавање конфликти преку играње улоги:

1. Концентрирајте се на прашањето, а не на говорникот.
2. Обидете се да се ставите во кожата на противникот (противниците) и запомнете дека една група може да има и повеќе интереси.
3. Дозволете им на противниците слободно да си ги искажат мислите и чувствата. Слушајте внимателно!
4. Обидете се да ги разберете противниците и да утврдите кои им се главните аргументи.
5. Прашувајте суштински прашања, а не само да нафрлате искази со кои ги отфрлате нивните.
6. Водете сметка противникот да разбере што му велите.
7. Не губете се во подробности.
8. Најдете решенија што подеднакво ќе ги задоволат сите групи, ако е тоа можно. Целта е да се најде соодветно решение.
9. Не заканувајте им се на противниците.
10. Не попуштајте под притисок.
11. Изненадувајте со позитивни предлози.

12. Решавајте го конфликтот во фази, постепено, зафаќајќи се со најтешките прашања.
13. Соработувајте за да оневозможите нови конфликти.
14. Договорете се како би се решавале во иднина некои нови конфликти.

3.3.9 Дигиталната глобализација и интернетот во служба на образованието за светското наследство

Современата епоха се одликува со извонредно проширување на пристапот до информации, овозможено пред сè од интернетот и дигиталните технологии. Преку глобалните мрежи денес е можно во реално време да се пристапи до библиотеки, архиви, научни бази на податоци, образовни ресурси и до комуникациски платформи распоредени низ целиот свет. Овие развои имаат особено значење за образованието и истражувањата во областа на светското културно и природно наследство, бидејќи на наставниците и учениците им нудат нови алатки за истражување, разбирање и промоција на вредностите на заштитените локалитети.

Сепак, пристапот до интернет останува нерамномерен на глобално ниво. Во многу региони недостигот од технолошка инфраструктура и понатаму го ограничува неговото користење. И покрај тоа, намалувањето на трошоците за компјутерска опрема и проширувањето на достапните телекомуникациски услуги придонесоа за постепен и континуиран пораст на бројот на корисници, создавајќи позитивни перспективи за поширока вклученост во иднина.

Во овој контекст, Младинските образовни проекти на УНЕСКО за светското наследство имаат за цел создавање глобална мрежа на училишта што активно соработуваат. Суштинска димензија на овие иницијативи е заедничкото учење и размената на педагошки искуства поврзани со интеграцијата на темите за светското наследство во наставните програми. Многу од овие институции воедно се дел од Мрежата на асоцирани училишта на УНЕСКО (ASPnet), која промовира хуманистички, културни и меѓународни вредности преку пилот-проекти и училишна соработка.

Иако меѓународните физички размени бараат значителни финансиски ресурси, онлајн комуникациските технологии се наметнаа како ефикасна алтернатива за градење меѓукултурни врски. Интернетот овозможува редовна комуникација, размена на идеи и соработка на заеднички проекти без географски ограничувања. УНЕСКО игра значајна улога во овој процес преку дистрибуција на информации, организирање младински форуми и поддршка на регионални обуки за наставници и ученици.

Образовната употреба на интернетот, сепак, бара развој на критички вештини за селекција и евалуација на информациите. Во средина преоптоварена со податоци,

учениците треба да се оспособат да препознаваат веродостојни извори и одговорно да ја користат технологијата. Интернетот, електронската пошта и Светската мрежа (WWW) нудат бројни алатки за истражување, комуникација и презентација на информации, трансформирајќи го наставниот процес во поинтерактивно и современо искуство.

На крајот, интеграцијата на интернетот во образованието за светското наследство создава нови можности за меѓународна соработка, меѓукултурно учење и подигнување на свеста за заштитата на заедничкото наследство на човештвото, приближувајќи го до младите генерации на подиректен и подинамичен начин.

Активности:

1. Погледнете ја веб-страницата на УНЕСКО за светското наследство и откријте која организација работи на заштитата на светското наследство (<http://www.unesco.org/whc>).
2. Пребарајте го мрежното место (веб-локацијата) на АСПнет (ASPnet) за да пронајдете училиште вклучено во проектот за образование во областа на светското наследство (<http://www.unesco.org/education/asp>).
3. Изработете проект за образование од областа на светското наследство во кој, на пример, ќе се опише и спореди туризмот во две земји поврзан со некои локалитети што му припаѓаат на светското наследство.
4. Подгответе списоци на локалитети предложени за впишување во Списокот на светското наследство и разменете ги со некои училишта во други земји.
5. На Партимонито изработете стрип за посетата на некој ваш локалитет и испратете го до други училишта.
6. Пребарајте некоја голема универзитетска библиотека во друга земја и подгответе библиографија за конкретен локалитет од Списокот на светското наследство.
7. Соберете средства за да опремите и да поврзете на интернет некое училиште што се вклучило во образование од областа на светското наследство, кое не располага со неопходната опрема.
8. Изработете интернет-страница на своето училиште на која ќе ги опишете своите проекти од областа на светското наследство.
9. Користете ја мрежата за да комуницирате со своите врсници во друга земја и да се осврнете на некои посебни аспекти на образованието за светското наследство.
10. Погледнете ја веб-страницата за Едукација за/на светското наследство и Мрежата на здружени училишта (World Heritage Education & ASPnet).

Официјалната веб-страница на Секретаријатот за Конвенцијата за светското наследство претставува главен извор на информации за Списокот на светското наследство, Конвенцијата и нејзините меѓународни партнери. На страницата се достапни информации за локалитетите, документи од Комитетот за светското наследство, активности, настани, публикации и контакти за релевантни организации. Секој локалитет има своја веб-страница со опис, визуелен материјал и линкови до партнерски институции. Исто така, секоја земја потписничка на Конвенцијата е претставена со податоци за активности и контакти.³⁸

Сајтот е организиран тематски:

- Вести и настани (News & Events) – информации за актуелности, состаноци, конференции и работилници.
- Листа (List) – целосен Список на локалитети со интерактивна мапа, описи, документи и можност за пребарување по региони и категории.
- За светското наследство (About World Heritage) – историја на Конвенцијата, улогата на државите и Комитетот, како и учесници во зачувувањето на локалитетите.
- Активности (Activities) – проекти за заштита, едукативни програми, краткорочни интервенции и долгорочни стратегии.
- Публикации (Publications) – списанија, мапи, брошури и други информативни материјали за возрасни и деца.
- Учествовање (Participate) – информации за волонтирање, донации, партнерства и финансиска поддршка.
- Извори (Resources) – документи, формулари и алатки за имплементација на Конвенцијата.

Дополнително, веб-страницата на АСПнет (ASPnet) ги презентира училиштата поврзани со Мрежата на здружени училишта, нивните проекти, цели, документација и ресурси за едукација за светското наследство (<http://www.unesco.org/education/asp>).

За повеќе информации:

- Список на светското наследство: www.unesco.org/whc/heritage.htm
- Список на загрозеното светско наследство: www.unesco.org/whc/danglist.htm

³⁸ *An Educational Resource Kit for teachers "World Heritage in Young Hands" in Macedonian*, edited by A. Serafimova, Skopje 2012, 18.

Корисни адреси на интернет:

ПРОЕКТ НА УНЕСКО ЗА МРЕЖАТА НА ЗДРУЖЕНИ УЧИЛИШТА (ASPnet)

<http://www.unesco.org/education/asp>

ЦЕНТАР ЗА СВЕТСКО НАСЛЕДСТВО ПРИ УНЕСКО

<http://www.unesco.org/whc/>

е-пошта: wh-info@unesco.org

СПИСОК НА СВЕТСКОТО НАСЛЕДСТВО

<http://www.unesco.org/whc/nwhc/pages/sites/main.htm>

СВЕТСКИ СОЈУЗ ЗА ЗАШТИТА НА ПРИРОДАТА (IUCN)

<http://www.iucn.org>

МЕЃУНАРОДЕН СОВЕТ ЗА МУЗЕИ (ICOM)

<http://www.icom.org>

МЕЃУНАРОДЕН СОВЕТ ЗА СПОМЕНИЦИ И ЛОКАЛИТЕТИ (ИКОМОС/ICOMOS)

<http://www.icomos.org>

МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СТУДИИ ЗА ЗАШТИТА И РЕСТАВРАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО (ICCROM)

<http://www.iccrom.org>

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ЗА КОНЗЕРВАЦИЈА НА НАСЛЕДСТВОТО

<http://www.cr.nps.gov/ncptt/irg/>

ОРГАНИЗАЦИЈА НА ГРАДОВИТЕ НА СВЕТСКОТО НАСЛЕДСТВО (OWHS)

<http://www.ovpm.org>

4. ДИГИТАЛИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Дигитализацијата и дигиталното време, употребата на дигитални технологии се актуелна тема и практика во Македонија.³⁹

Министерството за дигитална трансформација или скратено МДТ — е најновото министерство во склоп на Владата на РС Македонија, основано во 2024 година. Неговите надлежности се:

- развојот и промоцијата на информатичкото општество;
- технолошкиот развој и технолошката култура;
- подготвувањето стратешки документи од областа на дигитализацијата;
- организирањето и спроведувањето обуки за дигитални вештини;
- безбедноста на мрежите и информациските системи;
- дигитализацијата на јавните услуги;
- администрирањето со интегрираната база на лични податоци на населението на Републиката и соодветните книги за евиденција;
- креирањето и водењето на регистар на информациските и комуникациските системи и информатичката опрема во рамките на органите на државната управа;
- интегрираната информатичка и комуникациска мрежа, базите на податоци, меѓусебното поврзување и размената на информации, безбедносните аспекти и развојот на инфраструктурата на државните органи, правните и другите лица на кои со закон им е доверено да вршат јавни овластувања;
- следењето на состојбите со информациските и телекомуникациските технологии и воведувањето на меѓународните стандарди;
- телекомуникациите и телекомуникациската инфраструктура;
- радиодифузијата и радиодифузната инфраструктура;
- остварувањето меѓународна соработка по прашања од негова надлежност;
- надзорот од негова надлежност и други работи утврдени со закон.⁴⁰

³⁹Walter Isaacson, *The Innovators*, Simon and Schuster, 2014. Цитирано кај Петковска, А., Наумова, К., Тодоровска, М. and Саракински, В., *Иновацијата низ хуманистичките и општествените науки*, 2020.

⁴⁰https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B7%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0

Според сегашната влада на РС Македонија, дигитализацијата во високото образование како дел од сеопфатната дигитална трансформација на општеството и работењето, е меѓу врвните приоритети, како што е констатирано на дебатата „Патот кон дигиталната трансформација на државните универзитети“, организирана од Форумот за образовни промени и платформата за дигитализација на државните универзитети. Притоа, не само што наставата ќе се дигитализира целосно и со тоа ќе се олесни студирањето, ќе се напушти концептот на хартиените индекси, пријави и заверувања, а студентите ќе имаат постојано достапни наставни материјали и други стручни трудови, за што Министерството ќе поддржи дигитализација на факултетските библиотеки на државните факултети. Дигиталните ресурси треба да бидат достапни за сите студенти, а дигиталниот развој станува поправеден и поинклузивен.

Вебинарот „Дигитализација на културното наследство: Примена на дигитални алатки за документација, презентација и интерпретација на археолошкото наследство во РС Македонија“ е одржан од ICOMOS, на 19 март 2021 година, преку платформата ZOOM и е достапен на следниов линк.⁴¹

Говорници на овој вебинар беа професионалци од областа на заштитата на археолошкото наследство од поновата генерација, пионери во дигитализирањето на културното наследство, и говореа за документирање на археолошкото наследство преку примена на фотограмetriја или IBM (Image-based-modeling), за изработка на едукативни алатки за презентација и интерпретација на археолошкото наследство преку употреба на VR-технологија (virtual reality) и мобилни апликации, изработка на првата виртуелна тура за археолошки локалитети во Македонија, како и изработка на 3Д-моделите на археолошки предмети.

На вебинарот Мишко Тутковски и Димитар Николовски од НУ Стоби, Гоце Наумов од Центарот за истражување на предисторијата и Христијан Талевски од ЈНУ Институт за Старословенска култура – Прилеп, ги претставија следните проекти:

- Мултидисциплинарно истражување на Врбјанска Чука и дигитална презентација на археолошкиот локалитет – д-р Гоце Наумов;
- Презентација на проектот: „Виртуелен музеј и виртуелна прошетка низ археолошкиот локалитет Стоби“ – м-р Мишко Тутковски;
- Презентација на проектот: „Тридимензионално моделирање на пет археолошки локалитети од римскиот период“ – д-р Христијан Талевски и

⁴¹ <https://search.app/3mp9vhtRKtM2DQXe9>

- Димитар Николовски – Презентација на проектите: „Гладијаторите се враќаат во Стоби“ ВР-искуство и „Стоби ЕДУ“ и изработка на првата мобилна апликација за аудиоводич за археолошки локалитет.

Археолошки проекти на Филозофскиот факултет – Скопје:

- Скопско Кале, Скопје
- Гробница Старо Бонче, Прилеп
- Антички театар Скупи, Скопје

1. Примена на дигитална фотограмetriја за изработка на картографски подлоги и 3Д на фактичката состојба на објекти движни и недвижни, со помош на компјутерски софтвер AgiSoft Metashape.

2. Дигитално картирање топографски подлоги во AutoDesk AutoCad

3. Идејни виртуелни 3Д-реконструкции изработени во AutoDesk Maya и 3DS Max, движните со помош на ZBrush.

По повод одбележувањето на 20-годишнината од постоењето на Институтот за етнологија и антропологија при ПМФ, на 4 јуни во 10 часот на Институтот за етнологија и антропологија при Природно-математичкиот факултет во Скопје се одржа советувањето за дигитализација на културното наследство, насловено како

„Дигитализација на културното наследство во Македонија: предизвици, искуства и перспективи“. Презентациите опфатија неколку теми:

- Преглед на законската регулатива, стратегии и активности поврзани со дигитализацијата на културното наследство (примери од музеи, архиви и библиотеки) – проф. д-р Инес Црвенковска-Ристеска и проф. д-р Љупчо С. Ристески (ИЕА, ПМФ).
- Улогата на Управата за заштита на културното наследство во процесот на дигитализација – Дончо Наумовски (УЗКН).
- Пример од меѓународна пракса: Музичката збирка на Ендендијк (Endendijk Music Collection) – Аннемик и Петер Ендендијк, Холандија.
- Дигиталниот Архив за етнолошки и антрополошки ресурси на ПМФ при УКИМ: Предизвици, технички решенија и улогата на архивот во зачувување и промоција на нематеријалното наследство – проф. д-р Љупчо С. Ристески (ИЕА, ПМФ)
- Големи европски истражувачки инфраструктури за заштита на културното наследство – проф. д-р Анастас Мишев, ФИНКИ, УКИМ, Делегат во Европскиот стратешки форум за истражувачки инфраструктури – ЕСФРИ.

Почетокот на процесот на дигитализација на културното наследство во РС Македонија може да се следи наназад до првите години на овој век, и тоа преку следните популарни публикации издадени во форма на ЦД-ромови од страна на приватни фирми, под авторство и редакција на универзитетски професори на државата:

- Македонски древности (ЦД-ром), Скопје: ЕИН-СОФ, 2000 / англиска верзија: Macedonian Antiquities, Skopje: EIN-SOF, 2000 (под редакција и авторство на Никос Чаусидис и др.).
- Сликарски висови. Ремек-дела во Македонија, XI - XV век (ЦД-ром), Скопје: НИК ЛИСТ, 2003 = Painterly heights : masterpieces in Macedonia : 11th to 15th centuries, NIK LIST 2003 (под редакција и авторство на Анета Серафимова).

- Macedonia - мултимедијална енциклопедија (ЦД-ром), Скопје: Семос мултимедија, 2005 (делот за археологија и културно наследство под авторство на Никос Чаусидис)

Во овие публикации, покрај другото, се изведени и едни од првите тридимензионални виртуелни реконструкции на древни градби во РС Македонија.

4.1 Белешки за процесот на дигитализација

Во процесот на дигитализација постојат три основни столба витални за создавање, користење и одржување на дигиталното наследство. Првиот процес е дигитализација т. е. конверзија на аналогни објекти / материјали во дигитална форма. Вториот важен сегмент е овозможување пристап до дигиталното културно наследство. Ова не значи дека корисникот може само да го „види“ објектот, туку и да има пристап до интуитивни алатки за истражување на проблематиката. Третиот дел е гарантирање долгорочна одржливост на овие дигитални фајлови или е гаранција дека дигиталните „објекти“ создадени во минатото би биле достапни не само во сегашноста туку и во иднината. Овие три столба овозможуваат создавање на дигитален објект, дигитална збирка и мета-податоци чија функција не подразбира само заштита на културното наследство и негово долготрајно складирање туку и негова научна и туристичка промоција, како и ширење на тие податоци кон пошироката корисничка популација. Процесот во целост бара воведување стандарди за негова имплементација, што подразбира нивно унифицирано користење во институциите, како и примена на единствена методологија во работењето. Соодветната имплементација на стандардите во работењето овозможува квалитетна дигитална копија која би служела за трајно користење.

Секоја земја има свој начин на финансирање, организирање и приоритети во процесот на дигитализација. Одговорноста за зачувување на културното наследство во Република Македонија е на Управата за заштита на културното наследство (УЗКН). Во оваа институција, почнувајќи од 2004-та година, во Одделението за дигитализација се создава дигитална архива од стручната документација што припаѓа на македонското недвижно културно наследство. Во таа архива спаѓаат техничка, фото- и дескриптивна документација чувана од националните институции кои се занимаваат со проблематиката за заштита на културното наследство. Во овој процес, заедно со одделението за дигитализација, се вклучени околу 20 институции надлежни за заштита

на културното наследство (заводи и музеи, национални институции, Кинотека на РМ, МАНУ, Архив на РМ и др.). Досега се дигитализирани над 500 000 документациски единици (фото-документација, техничка и дескриптивна документација). Материјалите кои се дигитализираат ги обработуваат исклучиво вработените од одделението, без помош од други приватни субјекти кои се занимаваат со таа дејност. Податоците од овој процес се достапни на веб-порталот niskn.gov.mk.

Во Одделението за дигитализација на културното наследство се вработени шест стручни лица, од кои тројца се историчари на уметноста со археологија, еден дипломиран архитект, еден дипломиран фотограф и еден дипломиран сликар. Опремата којашто се користи содржи повеќе типови скенери специјализирани за дигитализација на аналогни материјали, базична фотоопрема за фотографирање големи планови, видеобим, ДВД-конвертор, неколку печатачи и надворешни хард-дискови.

4.2 Дигитализација на институциите кои се занимаваат со конзервација, истражување и чување на културното наследство

Управата за заштита на културното наследство, преку Одделението за дигитализација на културното наследство, од 2010 година активно работи на дигитализација на збирките од неколку институции: Национален конзерваторски центар, Конзерваторски центар - Скопје и Институт за македонски јазик „Крсте Петков Мисирков“. Во работниот процес на дигитализација се применуваат стандардизација и препораки од Лундовиот акциски план, донесен од Европската комисија во 2001 г., и проектот Минерва (Ministerial Network for Valorizing Activities in Digitization). Проектот Минерва ги обединува во мрежа министерствата од земјите на Европската Унија за поврзување и хармонизирање на активностите поврзани со дигитализацијата, со нејзини препораки и насоки, како и со долготраен пристап и заштита. Во подготовките за Прирачникот за употреба на стандарди и насоки при дигитализација на културното наследство изработен од стручниот кадар во Одделението за дигитализација, се наведени стандардите на работа со пишаната (дескриптивна) документација, критериумите за нејзина селекција, подготовка на граѓата, начините на нејзина обработка, стандардизација во обработка на фотодокументација (транспарентни и нетранспарентни материјали) и видеодокументација.

Процесот на дигитализација кој се применува во Одделението детално е опишан во Правилникот за дигитализација на Јавната библиотека во Нов Јужен Велс. Тој ги содржи следните чекори:

- Селекција на дело
- Креирање метадата/каталошки број
- Скенирање на материјалот (фотографија, книга...)
- Менаџирање на фајловите и процедури за бекап (back up)
- Линк од фајл до метадата
- Трансфер на податоците на веб-страница или сервер
- Достапност на материјалите на веб-страницата

Управата за заштита на културното наследство, според членот 115 од Законот за заштита на културното наследство, е одговорна за управување со националниот информативен систем. Во тек е негова темелна промена од страна на работни групи од Управата и Телекомот, кој ја доби таа задача врз основа на соодветна тендерска постапка. Софтверското решение ќе понуди практични решенија за вмрежување на сите институции кои работат во областа на заштитата на културното наследство и музеите, притоа опфаќајќи регистрација, евиденција и дигитализација на културното наследство. Слободен пристап до информациите од јавен карактер од УЗКН имаат сите физички и правни лица, без разлика дали се домашни или странски. За пристап до информациите од јавен карактер потребно е да се поднесе барање (усно, писмено или во електронска форма) до имателот на информацијата – Управа за заштита на културното наследство. Барањето се испраќа до службеното лице на УЗКН, надлежно за постапување по барањата за пристап до информации од јавен карактер. Притоа, треба да биде вака насловено: Управа за заштита на културното наследство, ул. „Павел Шатев“ бр. 3, 1 000 Скопје, Службено лице: Марија Пујаз, и да се испрати на следната е-пошта: m.pujaz@uzkn.gov.mk

После тоа барање, Одделението за дигитализација издава копија од бараната документација на институцијата или физичкото лице, која најчесто се користи за проекти врзани со конзервација на објекти под нивна ингеренција.

УЗКН располага со Национален регистар на културното наследство во кој е направена поделба на недвижно, движно и нематеријално културно наследство. Во регистарот на недвижно културно наследство се опфатени објекти/споменици класифицирани според тоа дали се во опасност, од особено значење, под привремена заштита, археолошка зона и/или археолошка зона во опасност. Во движното културно наследство регистрите се слично поделени на добра од особено значење, во опасност и/или под привремена заштита. Нематеријалното културно наследство е евидентирано

во три регистри, од кои еден е општа класификација, а другите два се нематеријално културно наследство во опасност и од особено значење. Комплетниот состав на сите овие регистри е достапен за целата јавност на веб-страницата на УЗКН, на линкот.⁴²

Еден од бенефитите на дигитализацијата на културното наследство е изработката на публикации и нивниот слободен јавен пристап. УЗКН располага со огромен број публикации издадени од процесот на документирање на дел од македонското културно наследство, достапни на линкот zkn.gov.mk/mk/публикации/. Сите овие публикации се преведени и на англиски јазик, на истиот линк.

Во рамките на дигитализацијата Управата за заштита на културното наследство почна со еден многу значаен проект – Археолошкиот катастар на Република Македонија, што се заснова врз ГИС-технологија. Врз географските информациски системи се внесуваат сите археолошки локалитети во Македонија и целото останато културно наследство, манастири, цркви, џамии.

Меѓу првите дигитализирани публикации е Македонско културно наследство – Археолошки локалитети (2004), кој е концизен, општ, но и визуелно впечатлив приказ на најзначајните македонски археолошки локалитети, со околу 150 фотографии во боја. Од вкупно 4700 археолошки локалитети евидентирани на македонското поднебје, во оваа публикација „се презентирани 28, кои на некој начин ја отсликуваат оваа земја во археолошка смисла, која, без разлика на околностите, сепак претставува европска археолошка оаза и пошироко, во рамките на медитеранскиот културен комплекс.“⁴³ Дел од овие локалитети се од Скопје и неговата блиска околина, други антички и неолитски населби, градови, кули, бањи и останати локалитети ширум Македонија, како Маркови Кули, Голем Град, Хераклеја Линкестис, Врбјанска Чука, Вардарски Рид итн. Освен оваа, на сајтот се достапни и следниве дигитализирани публикации издадени во периодот од 2004 - 2018 година, сите достапни и на англиски јазик. Книгите се издадени од Министерството за култура на тогашна Република Македонија, опфаќаат во најголем број археолошки локалитети поединечно и според некои региони, односно како избор од најважните, а претставени се и четири цркви, два манастира, релјефи од Виница и една џамија (Македонско културно наследство – Христијански споменици, Охрид – Светско наследство, Отомански споменици, Хераклеја Линкестис, Манастир „Зрзе“, Висока и Старо Бонче, „Свети Пантелејмон“ – Нерези, Цареви Кули,

⁴² <http://uzkn.gov.mk/mk/registri/>

⁴³ Кузман Паско, предговор во Македонско културно наследство – Археолошки локалитети, Драги Митревски и др. (Скопје: Министерство за култура на Република Македонија, УЗКН, 2008), 11.

Керамичките релјефни плочи од Веница, Шарена цамија - Тетово, Тетовско Кале, црква „Св. Богородица Елеуса“ – Вељуса, Стибера, црква „Света Богородица“ – Матејче, црква „Св. Ѓорѓи“ во Курбиново, Манастир „Трескавец“, Скопско Кале, Скупи – Colonia Flavia Scupi, Тумба Маџари – Археолошки локалитет и неолитско село, Таор (Античка населба – Tauresium), Маркови Кули, Варош – Прилеп, Бургала, Стоби, Големата бања од доцноримското термално лекувалиште во с. Банско, Историјат на откривањето на локалитетот Исар – Марвинци, Кокино – Света планина и опсерваторија од пред 4 000 години, Средновековна тврдина Исар – Штип, The ancient kingdom of Macedonia and the Republic of Macedonia.)

Освен публикациите, веб-страницата на УЗКН располага и со неколку линкови кои директно водат до веб-страниците на Музејот на Македонија, Македонското археолошко научно друштво, Археолошкиот локалитет Тумба Маџари, Археолошкиот локалитет Стоби, Музеј Теракота, каде во многу повеќе детали е обработен локалитетот/институцијата.

Ова е еден мал дел од националното културно наследство и се чини дека процесот на дигитализација е на самиот почеток. Македонското поднебје располага со обемна и комплексна ризницата на споменици, уметнички дела, артефакти и локалитети и за нејзино трајно зачувување и одржување се неопходни сериозни промени во пристапот кон оваа проблематика. И покрај сите обиди за целосна дигитализација на културното наследство во Македонија од страна на УЗКН, недостатокот на адекватна легислатива е главниот виновник за неконзистентноста на овој процес. Легислативата е единствен механизам кој може да обезбеди максимално успешна дигитализација на институциите, нивна континуирана финансиска поддршка и одржливост во процесот на дигитализација на националното културно наследство. Во Националната стратегија за заштита и користење на културното наследство (2021-2025) јасно е изразена грижата за недостаток на буџетско финансирање на овие процеси, каде се потенцира дека трите институции одговорни за националното културно наследство во Македонија (Национален информативен систем за културно наследство – НИСКН, Национален регистар за културно наследство и Регионален центар за дигитализација на документацијата на културното наследство - сегашно Одделение за дигитализација во рамките на УЗКН) не се комплетно функционални веќе подолг период поради недостаток на финансиски средства.

Дигитализацијата е комплексен и долг процес. Постојат одредени напори и иницијативи на поединци во некои институции за скенирање и правење дигитални 3Д-

моделите на одредени објекти, на пример 3Д-модел на црквата „Св. Софија“ и црквата „Св. Богородица Перивлепта“ во Охрид. При изработка на овие 3Д-моделите користени се ласерски скенери, а дигитализацијата е извршена внатрешно и надворешно. Од 22 до 25.11.2022 година, во Театарот на локалитет Стоби, беше промовирана новата мобилна апликација Immersium - интерактивна дигитална алатка која овозможува уникатно културолошко искуство низ истражување, едукација и забава на археолошкиот локалитет. „Спасувајќи го императорот Теодосиј“ (Saving Emperor Theodosius) е приказна преку која се приближува римскиот град Стоби до неговите посетители. Посетителот на градот, преку интерактивен водич (кратки игри, квизови, реконструкции), преку својот мобилен телефон искусува дел од секојдневието на стобјани од 388 година од н. е., што е и единствена досега потврдена посета на римски император во Стоби. Искуствата создадени преку Immersium водат до откривање нераскажани историски и културни приказни со интерактивна содржина, VR и AR, поддржани со аудиовизуелни елементи, гејмификација, аватарски карактери итн.

Апликацијата е продукт на двогодишен проект (*Immersive Storytelling Driven Cooperation for Cultural Heritage Dissemination in the Western Balkans*), плод на соработка помеѓу седум институции од пет балкански земји: Националната установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби - Градско (Северна Македонија), Центарот за социјални иновации Блинк 42-21 (Скопје, Северна Македонија), Универзитетот Аристотел (Солун, Грција), Фондацијата Балканско наследство (Софија, Бугарија), Археолошкиот институт за археологија (Белград, Србија), Градскиот музеј Љубљана (Љубљана, Словенија) и Nexto (Словенија). Проектот е финансиран од Европската комисија.

Со овие современи и скапи начини на дигитализација, овозможени со финансирање или кофинансирање на странски фондови и со користење услуги од надворешни компании, сè повеќе се претставуваат нови технологии за истражување, документирање и презентирање на археолошките локалитети и откритија. Пред само неколку години, во 2021 г., во организација на Националниот комитет на ИКОМОС (Меѓународен совет за споменици и локалитети) и РПП (Работната група на професионалци во подем) се одржа вебинар на кој учествуваа одбрани професионалци од уметничко-научната фела, на кој се споделија искуства за современи дигитални техники и технологии кои ги користат во процесот на дигитализирање. Главен акцент беше ставен на фотограметријата (IBM-image based modeling) која се користи за изработка на едукативни алатки за презентација и интерпретација на археолошкото

наследство преку употреба на ВР-технологија (virtual reality) и мобилни апликации, за изработка на виртуелна тура за археолошки локалитет, како и за 3Д-моделирање на археолошки предмети – ласерско снимање со анимација. Проектите и локалитетите кои беа мултидисциплинарно истражувани и претставени се: неолитската населба Врбјанска Чука во Пелагонија (дигитална презентација на археолошкиот локалитет), проектот „Виртуелен музеј и виртуелна прошетка низ археолошкиот локалитет Стоби“, проектот „Тридимензионално моделирање на пет археолошки локалитети од римскиот период“ и презентација на проектите „Гладијаторите се враќаат во Стоби“ ВР-искуство и „Стоби ЕДУ“, како и изработка на првата мобилна апликација за аудиоводич за археолошки локалитет. Целиот вебинар и сите детали околу овие проекти се достапни на каналот Youtube на следниот линк.⁴⁴

Според Националната стратегија за заштита и користење на културното наследство (2021 - 2025), воведувањето нови технологии во заштитата на националното културно наследство е сè уште во зачеток. Најголем напредок има во библиотечната дејност преку Кооперативниот онлајн библиографски систем и сервис (COBISS) од 2004 г., Центарот Виртуелна библиотека на Македонија (Центар ВБМ), како и преку дигиталната библиотека и порталот dlib.mk (каде има ликовна збирка на графики и цртежи на македонски уметници). Досега се дигитализирани старословенски и ориентални ракописни книги, старопечатени и ретки монграфски и сериски публикации, картографски материјал, цртежи, нотни ракописи и разгледници, книги на македонски јазик, објавени во периодот 1935 - 1950 година, и 195 ретки книги.

Во областа на аудиовизуелните добра се дигитализираат и филмовите изворно снимени на филмска лента. Архивските фондови се микрофилмувани, но не се дигитализирани, а дел од музеите ги презентираат своите збирки на дигитални формати.

Еден од овие музеи е Музејот на град Скопје кој, од неговото основање во 1949 година, претставува место на фактографирање на историскиот, општествениот, стопанскиот и културниот живот на градот. Како значаен културен центар, работата на овој музеј е составена од 5 основни компоненти: историја, археологија, етнологија, историја на уметноста и архитектура. Така, зачувувањето и дигитализацијата на културното наследство во оваа институција се одвива во овие пет области, како и преку сопствена издавачка дејност.

⁴⁴ <https://rb.gy/guwlx3>

Во Одделението за документација комплетно е архивирана културната оставина во сопственост на музејот, а дигитализиран е само дел од неа. Во одделот за Историја, кој располага со старо оружје и војнички прибор, ракописи, документи, фотографии, разгледници и воени одликувања и сл., под водство на Зоја Богдановска се систематизирани и дигитализирани следните збирки предмети, а 2814 предмети се во фаза на изработка:

1. Старо оружје и помошен војнички прибор (период на османлиското владеење и меѓу двете светски војни)	104 предмети
2. Стари книги и ракописи (период на османлиското владеење и меѓу двете светски војни)	26 предмети
3. Документи (период на османлиското владеење)	26 предмети
4. Фотографии (период на османлиското владеење)	54 предмети
5. Разгледници за Скопје (крај на XIX – крај на XX век)	766 предмети
6. Весници и Прогласи (период на османлиското владеење)	5 предмети
7. Воени одликувања (период на османлиското владеење – Балкански војни) (40 примероци се под еден инв. бр.)	52 предмета
8. Железниците во Скопје (османлиското владеење до денес)	53 предмети
9. Разгледници – разнo	10 предмети
10. Предмети и материјали од периодот меѓу двете светски војни	47 предмети
11. Предмети од периодот Социјалистичка изградба	12 предмети
12. Збирка – 26 Јули 1963	847 предмети
13. Телеграми	5 предмети
14. Земјотрес	20 предмети
15. Збирка – Солидарност	29 предмети

Во овој оддел се документирани и следните збирки предмети, а 6916 се подготвени за понатамошна дигитализација:

1. Оружје	27 предмети
2. Предмети од НОВ	4 предмети
3. Партизанска униформа и чевли	2 предмета
4. Фотографии од НОБ	120 предмети
5. Фотографии од периодот меѓу двете светски војни	10 предмети
6. Социјалистичка изградба	3 предмети

7. Предмети од Меморијалниот музеј на илегалните работилници за изработка на оружје во Скопје за време на НОВ 96 предмети

Археолошката збирка на Музејот на град Скопје располага со над 90 000 археолошки предмети од различни суровини, репрезенти на материјалната неолитската култура во Македонија, во најголем број ограничени на локалитетите во Говрлево и Зелениково. Во одделот за Археологија се архивирани и дигитализирани најголем број на предмети по следната систематизација:

1. Неолит	1838 предмети
2. Железно време и доцна антика	1479 предмети
3. Раноантичко време	12 предмети
4. Скупи – империјален и доцноантички период	8448 предмети
5. Средновековен период	1 предмет
6. Османлиски период	1049 предмети

Во одделот за архитектура, поделено во одделенски подгрупи, се дигитализирани следниве материјали:

1. Оддел за историја на античка архитектура и камена пластика	146 предмети
2. Оддел за современа архитектура, урбанизам и дизајн	157 предмети
3. Оддел за Историја на архитектурата, урбанизмот и архитектонскиот дизајн од крајот на 19 до постземјотресно Скопје	19 предмети

Богатите збирки на Етнолошкото одделение содржат уникатни музејски предмети кои датираат од средината на XIX век до втората половина на XX век. Етнолошката збирка е дигитализирана по следниот распоред:

1. Збирка народна носија	819 предмети
2. Збирка градска носија	632 предмета
3. Збирка покуќнински текстил	730 предмети
4. Збирка метални покуќнински предмети	608 предмети
5. Збирка покуќнински предмети од дрво	400 предмети
6. Збирка покуќнински предмети од глина, керамика, порцелан, стакло, гипс и камен	191 предмети
7. Збирка народно стопанство	96 предмети
8. Збирка занаети и трговија	102 предмета

9. Збирка предмети поврзани со народни верувања и обичаи	69 предмети
10. Специјализирани (технички) збирки	111 предмети
11. Збирка оригинални фотографии	406 предмети
12. Збирка фотографии од Стари скопски фамилии	492 предмети
13. Збирка фотографии од Скопје и Скопско со етнoлошка содржина	461 предмети
14. Збирка оригинални документи	88 предмети
15. Нијази Лиманоски – Народна носија	134 предмети

Во збирката во одделот за Историја на уметност припаѓаат оригинални средновековни фрагментирани фрески и копии на фрески изготвени во периодот од 1949 - 1983 година, на медиум платно, но со иста музејска вредност. Збирката на икони ја сочинуваат дела кои датираат од XIX и почетокот на XX век. Во збирката на ликовни дела застапени се дела на уметници од градот и дела со мотиви од градот, вклучувајќи ликовни дела работени во сите техники, цртежи, графики и фотографии. Музејот располага и со три депанданси во Скопје, „Отворено графичко студио“, галеријата „Јустина и Родољуб Анастасов“, како и Музејот на Старата скопска чаршија – Сули Ан.

Делата од вкупната збирка на одделението за Историја на уметност се поделени по периоди, дигитализирани по следниот редослед:

ПЕРИОД ОД КРАЈ НА XII ВЕК ДО КРАЈ НА XVIII ВЕК

1. Копии на фрески	40 предмети
2. Оригинални фрески	7 предмети
3. Применета уметност од мал формат и литургиска опрема од 16 до 19 век	128 предмети
4. Археолошки предмети од среден век	265 предмети
5. Монети од среден век	496 предмети

ИКОНИ ОД XIX И ПОЧЕТОК НА XX ВЕК 48 предмети

СОВРЕМЕНА УМЕТНОСТ

1. Збирка на ликовни дела од периодот на XX век	338 предмети
2. Збирка фотографии од периодот на XX век	72 предмета
3. Благоја Дрнков	188 предмети

4. Мајка Тереза	25 предмети
5. Збирка на графики во Отворено графичко студио	42 предмети

ГАЛЕРИЈА „ЈУСТИНА И РОДОЉУБ АНАСТАСОВ“ 373 предмети

ЗБИРКА ЛЈУБОМИР БЕЛОГАСКИ 165 предмети

Пристап до целокупната дигитализирана документација на Музејот на град Скопје има целата јавност, а тоа е овозможено со писмено или електронско барање до одговорно лице во музејот, во кое се наведува која документација се бара и за која цел. Барањето може да се испрати до директорот на институцијата, кој во овој период е д-р Панче Велков, и до Николина Ацевска Крагуевиќ, документатор техничар, лице во Одделот за документација.

Зачувувањето на македонското културно наследство преку негова дигитализација, која започна пред скоро 20 години, е од најголемо значење за зачувување на историјата во земјава. Дигитализацијата ги брише границите меѓу различните медиуми, бидејќи крајниот производ веќе не е отпечатена книга, списание, фотографија, филм или музика на ЦД. Дигитализираните материјали наместо на листови хартија, се складираат во фајлови подготвени за редистрибуција. Со тоа целосно се менува концептот на библиотечно работење, се создаваат нови дигитални библиотеки кои се иновативен предизвик на одговорните институции и прераснуваат во дигитална интернет-архива за целокупната дигитализирана документација на културното наследство, која својот дом наместо на полиците во библиотеките сега веќе го наоѓа во бесконечниот интернет-простор.

„Културата е слобода. Слобода на творечкиот чин, изразување, сочувување на различните идентитети... Богатство кое, всушност, се манифестира во различностите. Таа е област на човековото делување која секогаш прва настапува, а последна се повлекува. И кога сето останато ќе затаи, културата е таа што опстојува и ги потсетува луѓето на она што тие навистина се – творци во секоја смисла на поимот.“⁴⁵

Покрај овој начин на дигитализација преку институциите, и во Еразмус-проектите и другите проекти кои се пријавени, одобрени или за кои се конкурира и ги раководат или учествуваат професори од Институтот за историја на уметност и

⁴⁵Zorica Lešović Stanojević, "Kulturno nasleđe i identitet", *Čačanski glas*. <https://www.caglas.rs/kulturno-nasledje-i-identitet/> (9.12.2017).

археологија (Виктор Лилчиќ, Антонио Јакимовски, Снежана Филипова итн.) или се консултант на проекти (Елизабета Димитрова), се планира дигитализација на дел од културното наследство, а дел од материјалот ќе биде прилагоден за лица со посебни потреби, слепи итн.

Ќе го истакнеме и придонесот на невладиното здружение „Концепт за култура“ кое досега изработи неколку проекти за дигитализација на важни споменици на културното наследство и преку виртуелна прошетка во спомениците го доближува гледачот и туристот до нив. Така и се зголемува иницијативата за посета и директно запознавање со спомениците на културата. Досега здружението изработило виртуелни прошетки со помош на дрон и дигитален фотоапарат низ црквата „Св. Никола Топлички“, с. Бабино, Општина Демир Хисар; низ црквата „Рождество на Пресвета Богородица“, с. Сливница, Преспа; потоа низ „Воведение на Пресвета Богородица“ („Св. Спас“), с. Кучевиште, Општина Чучер Сандево; како и низ црквата „Св. Богородица“, с. Дреново, Општина Кавадарци; низ манастирот „Успение на Пресвета Богородица“, Матка; низ црквата „Св. Ѓорѓи Победоносец“, с. Младо Нагоричане; потоа низ црквата „Св. Богородица Болничка“ – Охрид, „Свети Јован Богослов“ – Канео; Ротондата во Коњух; црквата „Св. Никола“, с. Љуботен; а од новите културни институции ја претстави Спомен-куќата на Мајка Тереза. Во рамки на промоција на недвижното културно наследство на Општина Центар, здружението изготви виртуелна прошетка низ куќата на Лазар Личеноски, црквата „Св. Димитрија“, Куќата на семејството Шкаперда, на ул. „Осма ударна бригада“ бр. 22, неколку згради на Булевар „Илинден“ бр. 41, 63 и 68, Детскиот културен центар – Карпош и старата Железничка станица во Скопје. Но, Здружението исто така изработи и прошетки низ археолошки локалитети, како на пример Археолошкиот локалитет Вардарски рид.

Виртуелните прошетки изработени од страна на ЗГ Концепт за култура Скопје, во соработка со Управата за заштита на културното наследство, беа дел од презентацијата на културното наследство на Република Северна Македонија на 26-то издание на BORSA MEDITERRANEA DEL TURISMO ARCHEOLOGICO во Пестум, Италија, на почетокот на ноември 2024 година.

Здружението Хаемус исто така дава свој придонес со неколку проекти од кои последниот е виртуелна игра. Издаде и *Туристички водич низ Скопје за млади истражувачи* и и водичот „Византиското наследство на Скопје“ во 2020 година.

И здружението Македонида (<https://makedonida.org/>) неодамна го заврши проектот за дигитализација на охридското културно наследство. Македонида е

основана во Скопје, во 1998 година, за поддршка во имплементацијата на оригиналниот проект „Едно училиште – еден споменик“, во кој дел од текстот и преводот на англиски го изработи професор Филипова Снежана, а цел на истиот беше внесување на културното наследство во образованието на младите генерации во Македонија. Овој проект се покажа како извонредно успешен. Здружението потоа продолжи со издавачка дејност, најпрвин со седумте најважни споменици во Скопје и околината (автори Елизабета Димитрова, Снежана Филипова, 2009 година), а потоа со преглед на споменици во Преспа, Пелагонија, Мариово итн.

Така, придонесот на овие здруженија е голем и за туризмот и за популаризацијата на македонското културно наследство и публицистиката во областа на културното наследство.

Во Македонија најстарото списание од областа на историјата на уметноста и археологија е *ГСНД, Гласник Скопског Научног Друштва*, издание на Скопското Научно Друштво, кој се издавал од 1926 г. сè до 1940 г. Најголем број примероци, за жал не сите броеви, се чуваат во Универзитетската библиотека во Скопје и во библиотеката на Институтот за Историја на уметност и археологија на ФЗФ во Скопје.

Денес *Patrimonium, МАА* и *Follia Archaeologia Balcanica* се главни стручни часописи за публикување трудови од областа на историјата на уметноста и археологијата во земјава, а пред 10 години престана да излегува МН (МН = Macedonian Heritage = Македонско наследство), од кој се отпечатија 38 броја. Овие часописи се бават со проблеми од областа на културното наследство.

Здружението на граѓани за заштита и промоција на културното наследство „Концепт за култура Скопје“ е основано во 2018 година. Основни цели и задачи на Здружението се: да ја промовира македонската култура, да работи на подигање на свеста за загрозеноста на културните добра, да обезбедува соодветни форми на заштита и презентација на културните добра, промоција, развој и унапредување во областа на визуелните и апликативните уметности и креативниот дизајн, издавање на материјали поврзани со унапредување, едукација, промоција и заштита на културата и уметноста во и надвор од Македонија, промоција и поврзување на културата, културното наследство и творештво во развој на туризмот и др.

Во последниве 4 години Здружението има реализирано повеќе проекти од областа на заштитата и промоцијата на културното наследство.

Здружението ги има реализирано следниве проекти:

- Виртуелни прошетки на археолошки локалитети и цркви и манастири – 2023 година.

- Мапирање, презентирање и промоција на недвижното архитектонско културно наследство на територија на Општина Центар - 2023 година.
- Виртуелни прошетки на археолошки локалитети, територија на Град Скопје - 2022 година.
- Виртуелни прошетки на 20 археолошки локалитети - 2021 година.
- Виртуелни прошетки на 20 цркви и манастири - 2021 година.
- Изложба на фотографии од културно-историски споменици од општина Македонски Брод - 2020 година.
- Унапредување на пристап до локалитет „Девини кули“ Општина Македонски Брод - 2020 година.

Овие виртуелни прошетки беа презентирани од страна на Управата за заштита на културното наследство, на 26. издание на BORSA MEDITERRANEA DEL TURISMO ARCHEOLOGICO во Пестум, Италија.⁴⁶

Здружението HAEMUS,⁴⁷ меѓу другото, ја изработило програмата „Млад истражувач“ (Young Explorer). Тоа е едукативна програма на ХАЕМУС со педагошки карактер, наменета да ги инспирира сите деца и млади за нашето наследство.

Следната важна активност е Интерпретативска обука: Наследството како основа за одржлив развој на културниот и природниот туризам.⁴⁸ Sheleaders VR е поврзан со периодот на Душановото владеење и прави виртуелна реконструкција на градбите и замокот на Скопско Кале. Најновиот проект-тренинг, кој се случуваше во септември 2024 година во Драч, е поврзан со Reviving Via Egnatia (2024), што се објаснува како интерпретација заснована врз наследството, раскажување приказни и гемификацијата, и Скопје центар на културата во 2028 година (Transforming Heritage through innovation), презентација на културното наследство, авторизираната идеална реконструкција и реконструкција и возобновување.

Иако ова не е дел од оваа теза, ќе го споменеме и проектот „Прометеус“, кој ги дигитализира епиграфските споменици на дел од Балканот. Во менаџирањето на

⁴⁶http://uzkn.gov.mk/mk/%d0%b3%d0%be%d0%bb%d0%b5%d0%bc-%d0%b8%d0%bd%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%b5%d1%81-%d0%b7%d0%b0-%d0%bc%d0%b0%d0%ba%d0%b5%d0%b4%d0%be%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d1%82%d0%be-%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%82%d1%83%d1%80/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR20Leu_4eGH_pR4yTnlXbHJngIr50avwpsimXn1FNVARkmwBanVT3qYZKA_aem_PYDGCdMycKXc68xVPVuRSQ

⁴⁷ <https://haemus.org.mk/>

⁴⁸ <https://utrinski.com.mk/?ItemID=BDC71AF676C6B74B89DE9E963EFA9532>, алиот на Коските — Охридска подводна убавина, портал „ИГЕО“ Патување низ Македонија - Залив на Коските - праисториска наколна населба - Охридско Езеро, репортажа

проектот учествуваат Археолошкиот музеј на РСМ, Филозофските факултети во Скопје и Белград, Балканолошкиот институт при САНУ и Универзитетот во Софија. Епиграфските споменици се важен дел од културното наследство и важен извор на информации за минатото. Тие сведочат за сите аспекти на човечката цивилизација и се корисно помагало за препознавање и промоција на универзалните човечки вредности. Во изминатите децении, епиграфиката значително еволуираше како дигитален домен. Постојат различни дигитални корпуси и иницијативи што ја промовираат употребата на дигиталната технологија за приближување на содржината на натписите до пошироката публика. Земјите од Југоисточна Европа и Балканот имаат значајно античко епиграфско наследство, па сепак нивните дигитални епиграфски ресурси не се доволно развиени, а музеите имаат потреба од нови модели за развој на публиката.

4.3 Софтвер за водење на Заштитните евиденции и Националниот регистар

4.3.1 Софтвер за дигитализација

Софтверот за водење на Заштитните евиденции и Националниот регистар на културното наследство беше промовиран на 19.12.2024 година. До софтверот се пристапува преку секој интернет-пребарувач, па нема потреба од претходна инсталација и податоците може да се внесуваат или пребаруваат од секој комјутер или паметен телефон со пристап до интернет. За разлика од постоечките софтверски решенија за водење на евиденциите, кои ги користат надлежните институции за заштита на културното наследство, со ова софтверско решение, преку унифицирана централна база, се овозможува унифицирање на начинот на којшто се водат евиденциите, како и вмрежување на сите институции во единствен систем за водење на заштитните евиденции.

Иако во него постојат повеќе различни модули за водење на движното, недвижното и нематеријалното културно наследство, софтверот е креиран така, што е лесен за користење, односно лицата кои ќе ги внесуваат податоците ќе можат да го направат тоа со минимална обука. Преку ГИС-порталот кој овозможува поврзување со други надворешни бази на податоци, преку WMS-сервиси овозможени преку Националната инфраструктура на просторните податоци, со сервиси од Агенцијата за катастар на недвижности, како што се подлоги со катастарски парцели, катастарски општини, населени места и слично, на корисниците им е овозможен лесен начин за внесување на границите на недвижните добра.

Врз основа на погоренаведеното, ова софтверско решение нуди целосна дигитализација на процесот на водење на основната евиденција на недвижното, движното и нематеријалното културно наследство, водењето на влезните, инвентарните, излезните книги, водењето на теренските инвентари при археолошките истражувања, како и на Националниот регистар на културното наследство, кои се изработени согласно со постоечките законски и подзаконски акти.

Исто така, со активирањето на ова софтверско решение кое ќе овозможи пристап на сите институции за заштита на културното наследство, ќе се намалат трошоците предизвикани од користење на различни софтвери.

За целосна дигитализација на заштитните евиденции и Националниот регистар на културното наследство, потребно е да се внесат и ажурираат податоци за над 8 000 регистрирани и евидентирани недвижни добра, од кои за дел има само основни податоци, за над 25 000 икони кои се наоѓаат во црквите и манастари, но и над 500 000 археолошки, историски, етнолошки и уметнички предмети кои се наоѓаат во музеите во Република Македонија. Првично, пристапот до софтверот за водење на Заштитните евиденции и Националниот регистар на културното наследство ќе биде ограничен исклучиво на институциите надлежни за заштита на културното наследство, а постепено податоците ќе бидат јавно достапни преку Националниот информативен систем за културното наследство, кој не е во функција.

Освен исполнување на законските обврски на институциите за водење на заштитните евиденции, системот ќе може да се користи и во едукативни и научни цели, податоците за културното наследство ќе бидат лесно достапни до пошироката и научната јавност, со одредени ограничувања од безбедносен карактер. Исто така, овој систем ќе биде во функција и од голема корист и за приватни фирми и државни институции чии дејности се поврзани со процесите на заштитата на културното наследство. Овој софтвер исто така ќе овозможи и поврзување и споделување на податоците со други институции. Така, секоја општина која има свој ГИС-портал, преку WMS-сервиси ќе ги добива податоците за заштитените недвижни добра на нивна територија. Преку ГИС-порталот на Националниот информативен систем за културното наследство, недвижното културно наследство ќе биде мапирано и, заедно со релевантните податоци и информации, на туристичките работници ќе им овозможи полесно да ги планираат и да ги реализираат туристичките културни тури.

5. ЗАШТИТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Според Зорица Салтировска, културното наследство е основа на националниот и културниот идентитет на еден народ и е дел од светското културно наследство. Поради тоа, неговата заштита е од огромно значење и за државата на која и припаѓа, но и за целата меѓународна заедница. Познавањето на националниот систем за заштита на културното наследство е клучен предуслов за правилен пристап кон сопственото културно наследство. Но, во услови на вооружени дејствија треба да се почитува и културното наследство на другите држави кои се инволвирани во конфликтот. Затоа треба да се вршат подготовки во мирни услови, пред сè, преку јакнење на свеста за потребата од почитување и заштита на културното наследство, но и со почитување на меѓународното право за заштита на културното наследство во воени судири.⁴⁹

Во организацијата за заштита на културното наследство, покрај Управата, дефинирани се установи за заштита на културното наследство: Национален конзерваторски центар, конзерваторски центри, установи за управување со заштитени подрачја, музејски, библиотечни и кинотечни установи, како и други субјекти како што се Државниот архив, здруженија на граѓани и др. Инспекцискиот надзор за спроведување на Законот го врши Управата преку своите инспектори. За прекршителите на одредбите од Законот предвидени се парични казни во висина од 5.000 до 300.000 денари или мерки на безбедност. Во поглед на заштитата на културното наследство во ситуации на вооружени судири на територијата на Р Македонија, Законот има низа недоречености. Во членовите кои се однесуваат на оваа проблематика, акцентот е ставен врз подготвителните мерки кои се преземаат во согласност со начелото за чување на културните добра. Во поглед на посебните мерки кои се преземаат во воена и вонредна состојба, дадена е правна основа за донесување на посебна уредба со која Владата поблиску ќе ги уреди односите во врска со примената на начелото за почитување на културните добра. Само во членот 54, кој се наоѓа во делот за општите забрани, стои дека против културното наследство и добра под привремена заштита не смеат да се преземаат какви било мерки на репресија, да се користат за воени цели или да бидат цел на напад. Во делот 8, кој се однесува на оваа

⁴⁹ Зорица Салтировска, „Загрозување и заштита на културното наследство во вооружени конфликти и пристапот на Република Македонија“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 63 (2010), 533-547, 533.

проблематика, не е посветено доволно внимание за начинот на заштита на културното наследство при вооружени судири. Законот за заштита на културното наследство претставува основна рамка на заштитните активности и го дава моделот за заштита кој ги поддржува националните напори кон зачувување на културното наследство.

Заштитата на нашето културно наследство во вооружени конфликти е условена од спремноста на вооружените сили на другата страна да го почитуваат и да се придржуваат кон одредбите на Хашката конвенција и другите меѓународни механизми за заштита на културното наследство во вооружени судири.

Меѓународното институционализирање на заштитата на културното наследство е заокружено со Вториот протокол на Конвенцијата за заштита на културното наследство во воен судир од 1999 година, која ги содржи најзначајните норми од овој домен во современото меѓународно право. Основни принципи во заштитата се чувањето и почитувањето на културното наследство во воени судири. Државите имаат обврска да ги преземат неопходните мерки за заштита кои Конвенцијата не ги утврдува, туку остава самите држави потписнички да ги определат во своите законски акти. Одредбите од Протоколот од 1999 година се дел од меѓународните правила за почитување на културното наследство во вооружени конфликти. Почитувањето ги подразбира мерките кои се преземаат за време на вооружен конфликт, а се манифестира преку повеќе облици на воздржување и претпазливост кон културното наследство, но и преку ограничен имунитет, пропишани забрани и специфични облици на соработка, асистенција и контрола за време на вооружен конфликт од меѓународен и немеѓународен карактер. Преку начелото на почитување и начелото на чување, може да се спознае не само реалниот досег на општата заштита туку и квалитетот на моделот на меѓународна хуманитарна заштита на културното наследство. Со донесувањето на Законот за заштита на културното наследство во 2004 година, Р Македонија го утврди моделот на заштита и ги определи мерките за заштита во случај на вооружен судир. Но за ефикасна заштитата, културното наследство треба да добие и меѓународна заштита, а Р Македонија да биде поактивно вклучена во колективните напори за заштита на културното наследство и интензивирање на меѓународната соработка во овој домен, смета Салтировска.⁵⁰

⁵⁰ Салтировска, „Загрозување и заштита“, 544.

5.1 Нацрт-национална стратегија за заштита и користење на културното наследство

Министерството за култура е надлежен орган за состојбите во областа на културата, вклучително и за заштита на културното наследство. Во рамки на МК постои Сектор за заштита на културното наследство. За вршење на управните, стручните и други работи во областа на заштитата на културното наследство, во 2005 година основана е Управата за заштита на културното наследство, како орган во составот на МК со својство на правно лице. Институционалната мрежа на установите за заштита на културното наследство и бројот на вработените се илустрирани во табелата број 1.

Табела 1. Установи од областа на заштитата на културното наследство и број на вработени лица

Национални установи	Број на установи	Број на вработени (2022)
Музеи	16	419
Конзерваторски центри	3	102
Заводи за заштита на спомениците на културата и музеи	5	177
Установа за управување со археолошки локалитет	1	30
Библиотеки	5	178
Кинотека	1	42
Вкупно	31	948

Од вкупно 948 вработени во националните установи од областа на заштитата на културното наследство, 542 се стручни лица а 406 се помошно-технички и административен кадар. Процентуално изразено, 57 % од вработените извршуваат стручни работи од областа на заштитата на културното наследство, додека 43 % извршуваат помошно-технички работи. Збирните податоци за актуелните состојби со кадарот во установите за заштита на културното наследство говорат дека висок процент

од вработените во националните установи извршуваат помошно-технички работи. Во оваа смисла посебно изразена е диспропорцијата меѓу стручниот кадар и административниот, односно помошно-техничкиот кадар, во установите од областа на музејската дејност каде само 49 % од вкупниот број вработени вршат стручни работи.

Долгогодишните заложби за поделба на т. н. „мешани институции“, Заводите за заштита на спомениците на културата и Музеите, кое е предвидено со Законот за заштита на културното наследство од 2004 г., во актуелните услови се покажува како недоволно оправдано и тешко спроведливо. Тоа, пред сè, се должи на актуелните анализи кои укажуваат на огромен дефицит од стручен кадар кој е неопходен да се задоволат основните потреби за функционирање на ваквите институции. Следствено на тоа, а земајќи ја предвид и лошата инфраструктура, односно несоодветните просторно-технички услови за функционирање на институциите, како и потребата од дополнителни финансиски средства за нивно администрирање, таквите заложби би придонеле кон понатамошно влошување на состојбата во доменот на заштитата на културното наследство.

Во системот на заштита на културното наследство не се основани посебни установи за заштита на нематеријалното културно наследство, а, воедно, доволно не се користат стручните капацитети на музеите за тие да бидат овластени субјекти за заштита на нематеријалното културно наследство. Улогата на овластените субјекти за заштита на нематеријалното културно наследство претежно е ориентирана на валоризација на одредени добра. Имајќи го предвид фактот дека дел од овластените субјекти се под институционална надлежност на Министерството за образование и наука, не е јасно воспоставен системот на обврски на овластените субјекти кон МК.

Евиденцијата на културното наследство не се одвива тековно, а ова се однесува и на увидите во состојбите со културното наследство кои се одвиваат спорадично и несистемски наместо континуирано, со што огромни штети, особено по недвижното културно наследство, и поминуваат недетектирани и несанкционирани подолг период.

Процесот на валоризација и ревалоризација на културното наследство е со забавена динамика, што е во директна корелација и со процесот на дигитализација. На територијата на РСМ заштитени се вкупно 1329 недвижни културни добра. Досега се ревалоризирани вкупно 251 недвижно добро, од кои 227 добра се од категоријата значајно културно наследство, 24 културни добра се од особено значење, од кои 18 се од големо значење, а од исклучително значење се само 6 културни добра. Како културно наследство - *ex lege* заштитени се 43 културни добра, а некатегоризирани

остануваат 1035 добра. Бавната и неконтинуирана ревалоризација влијае и на реализацијата на заштитно-конзерваторските активности.

Мал дел од културните добра, особено недвижните добра, интегрално се конзервирани/реставрирани, пред сè поради востановениот систем на финансирање, редуцираниот стручен потенцијал, недостигот од стручни оперативни тимови на конзерватори за непосредна заштита, но и на специфичен кадар од специјализирани - обучени мајстори за изведување на традиционални техники со соодветни материјали. Спроведувањето на проектите за конзервација и реставрација на културното наследство, особено на недвижното, е исто така селективно, делумно и повеќегодишно, а сеопфатните проекти за рехабилитација се многу ретки. На влошената состојба на културното наследство (особено на споменичките целини) влијаат и процесите на непланска и неконтролирана урбанизација, непланскиот просторен развој, нискиот квалитет на новоизградените содржини, загадувањето и климатските промени. Притоа, целосно отсуствува пресметка на капацитет на носивост, како и прецизно дефинирање на дозволените и на забранетите содржини и намени во рамки на споменичните целини и нивните контактни зони, што придонесува за нивно несоодветно користење, загуба на автентичноста и интегритетот и нивна постепена деградација. Слична е состојбата и со руралните целини, кои поради економското назадување на руралните подрачја и интензивните процеси на депопулација, напуштеност и неодржување, постепено неповратно исчезнуваат како вредни примери на традиционалната архитектура.

Процесите за дигитализација на документацијата за културното наследство за обезбедување трајна заштита на оригиналите, односно заштита од нивно оштетување при користење, се одвиваат бавно и неконтинуирано. Одделението за дигитализација на културното наследство (предвидено како Регионален центар за дигитализација, финансиски поддржан од Владата на Република Италија и УНЕСКО), поради немање финансиски средства за негово осамостојување, функционира во рамките на УЗКН. Активностите во Одделението се насочени кон дигитална обработка на постојната техничка и фотодокументација доставена од установите за заштита.

Националниот информативен систем за културно наследство – НИСКН во рамките на УЗКН е воспоставен во 2006 година, но поради недостаток на финансиски средства тој не е функционален подолг период.

5.2 Управа за заштита на културното наследство

Управата за заштита на културното наследство во својство на правно лице и орган во состав на Министерството за култура и туризам е централна институција во единствениот национален и интегриран правен систем за заштита на културното наследство.

Согласно со својата организациска поставеност, УЗКН управува и ги спроведува административните и стручните постапки во процесите на идентификација, валоризација, заштита и користење на културното наследство и националното богатство на Македонија.

Според сегашната директорката на Управата, „Постојаните закани и предизвици налагаат сериозна посветеност и активно ангажирање, воедно и континуирана соработка со мрежата на останатите институции одговорни за заштитата и управувањето со културното наследство, вклучувајќи го Секторот за заштита на културното наследство при Министерството за култура и туризам, заводите, музеите, конзерваторските центри, библиотеките, Кинотеката и другите овластени субјекти за заштита на нематеријалното културно наследство, како и невладиниот сектор и другите национални тела вклучени во оваа дејност за заштита и негување на недвижното, движното и нематеријалното културно наследство, и на нив гледаме како на дел од свесната артикулација на колективната национална меморија во областа на културата и туризмот.“

Управата за заштита на културното наследство, во рамките на своите активности, го промовира богатото културно наследство што го поседуваме и со учество на престижните саеми за археологија и туризам.

Објектите прогласени за културно наследство на Македонија, според евиденцијата во Регистарот на културно наследство на Управата за заштита на културното наследство на Македонија (УЗКН) заклучно со 30 септември 2014 година, се 1235 градби и места. Во февруари 2023 г., прогласени се 1329 градби и места. Заклучно со 2021 година, во Македонија има две места на светско наследство кое е впишано во списокот на УНЕСКО — Охридскиот регион, поречието на Длабока Река, и уште четири на опитниот список. Природното и културното наследство на Охридскиот Регион е прогласено за светско наследство на третата седница на

УНЕСКО, во 1979 година. Во 2019 година, ова подрачје е проширено за да го вклучи и албанскиот дел од Езерото, и со тоа стана меѓудржавно светско наследство.⁵¹

Спомениците се наведени по општини и по населени места (градови и села и сл.) кајшто се наоѓаат.

Општините Аеродром, Арачиново, Богданци, Боговиње, Босилово, Илинден, Кривогаштани, Македонска Каменица, Сопиште, Чешиново-Облешево и Шуто Оризари засега немаат заштитени споменици на културата.⁵²

5.3 Твининг-проектот „Зајакнување на институционалните капацитети за справување со кривични дела против културното наследство и животната средина“

На 8.11.2024 година, во просториите на Даут-пашиниот амам, се одржа почетен настан на твининг-проектот „Зајакнување на институционалните капацитети за справување со кривични дела против културното наследство и животната средина“. Отпочнувањето на овој проект доаѓа по серијата одржани средби со Управата за заштита на културното наследство и други релевантни институции.

⁵¹ „УНЕСКО ги призна буквите шуми на Длабока Река како светско природно богатство“. Република. 29 јули 2021. Архивирано од [изворникот](#) на 2023-01-23. Посетено на 30 јули 2021.

↑ „[Natural and Cultural Heritage of the Ohrid region](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 17 December 2017. Посетено на 24 August 2018.

↑ „[Ancient and Primeval Beech Forests of the Carpathians and Other Regions of Europe](#)“. UNESCO World Heritage Centre. Посетено на 29 July 2021.

↑ „[UNESCO World Heritage Centre Tentative Lists](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 20 јули 2017. Посетено на 26 јули 2020.

↑ „[UNESCO World Heritage Centre Tentative Lists: Macedonia](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 1 јули 2012. Посетено на 6 јули 2019.

↑ „[Cave Slatinski Izvor](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 24 август 2018. Посетено на 24 август 2018.

↑ „[Markovi Kuli](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 25 август 2018. Посетено на 24 август 2018.

↑ „[Archaeo-astronomical Site Kokino](#)“. UNESCO World Heritage Centre. [Архивирано](#) од изворникот 22 ноември 2012. Посетено на 24 август 2018.

↑ „[Church St. George \(Sv Gjorgji\) Kurbino](#)“. UNESCO World Heritage Centre. Посетено на 16 април 2020.

⁵² [Регистрирани недвижни добра по надлежност на националните установи](#)“ (PDF). [Управа за заштита на културното наследство на Македонија](#). февруари 2023. [Архивирано](#) (PDF) од изворникот 2023-04-07. Посетено на 7 април 2023.

Општата цел на проектот е зајакнување на стратешките и оперативните капацитети на Министерството за внатрешни работи и на релевантните институции за превенција, истрага и гонење на кривични предмети против животната средина и движното и недвижното културно наследство со практичен пристап преку споделување искуства, изработка на оперативни документи и обуки.

Проектот е структуриран во две компоненти: едната се фокусира на културното наследство, а другата на кривични дела против животната средина.

5.4 Дали Македонија има капацитет и колку вложува во заштита на недвижното културно наследство

Државниот завод за ревизија објави дека поради нередовна грижа, одржување и обезбедување, културното наследство во Македонија трпи оштетувања, загуби и уништувања. Ограничена е навремената и соодветната заштита на недвижните добра во земјава поради нејасните и необјективните критериуми за начинот на финансирање на културното наследство и распределба на средствата на надлежните институции. Овие се дел од заклучоците на ревизијата на успешност на тема „Ефикасност на политики и мерки за заштита, управување и ревитализација на недвижното културно наследство“ што го спроведе ДЗР.

Целта на ревизијата била да даде одговор на прашањето дали со актуелната правна рамка, воспоставениот начин на водење евиденција, финансирање на активностите и преземените мерки на надлежните институции за идентификација, заштита и надзор се обезбедува ефикасна заштита на недвижното културно наследство. Мерките и активностите за заштита на надлежните институции не се доволни и ефикасни за потребната заштита и ревитализација и создава реална опасност за трајното зачувување на недвижното културно наследство за идните генерации, според извештајот на ДЗР. Ревизорите утврдиле дека Законот обезбедува услови за заштита на културното наследство, но има многу недоречености:

- не се предвидени законски одредби за контрола на работењето на Управата за заштита на културното наследство;
- нема одредби за уредување на поимот користење и управување со недвижното културно наследство;

– има неусогласеност со поврзаната законска регулатива и законските решенија се неприменливи.

Во извештајот пишува дека недонесувањето на стратешки и плански документи влијае врз дефинирањето на приоритетните цели и основните начела, мерки и активности за заштита и користење на културните добра и активностите за трајно зачувување на културните вредности и нивната интегрирана заштита.

– Не е целосно спроведена класификацијата, а ревалоризирани се само 18 % од вкупниот број регистрирани недвижни културни добра во Македонија. Нецелосно е воспоставена заштитната евиденција, нема сеопфатни и ажурирани податоци во Регистарот на недвижно културно наследство, нема функционален Национален информативен систем за културно наследство и јавно достапни информации за негова заштита – пишува во извештајот.

Според ревизорите, за заштита на културното наследство од буџетски и странски извори, за периодот од 2018 до 2021 година, реализирани се вкупно 293.528 илјади денари. Одобрените буџетски средства секоја година се намалуваат во однос на побараните средства – во просек од 16 до 23 % по година.

– Висината на обезбедените пари и стручни лица не се доволни за ефикасно спроведување на активностите за непосредна заштита, а неправилното алоцирање на средствата за заштита ја ограничуваат можноста за навремена и соодветна заштита на недвижните добра. Нерешените имотно-правни односи, долгиот период на постапките за експропријација, отсуството на редовна грижа, одржување, обезбедување, преземање мерки за заштита од страна на имателите/корисниците и надлежните институции придонесуваат за оштетување, загуба, уништување, зголемени трошоци за одржување и активно функционирање на недвижното културно наследство – пишува во извештајот.

Во извештајот, на неколку страници се наведени препораки до многу институции надлежни за заштитата на недвижното културно наследство. Дел од препораките до Министерството за култура се:

- да покрене иницијатива за донесување нов закон за заштита на културното наследство;
- да се утврдат прецизни законски одредби за контрола на работењето над Управата за заштита на културното наследство;

- да се уреди детално поимот користење и управување со недвижното културно наследство во законот од страна на сопствениците/корисниците;
- да се предвиди глоба за необезбедени заштитно-конзерваторски услови во законот;
- да донесат годишни планови за остварување на националниот интерес во културата за дејноста културно наследство, врз основа на донесената Национална стратегија за развој на културата;
- да се спроведе темелна анализа за оценување на ефикасноста на функционирањето на Заводите за заштита на спомениците и Музеите на територијата на Македонија и да се утврди потребата и целисходноста од нивна реорганизација во конзерваторски центри или да преземат мерки за почитување на оваа законска обврска;
- да се подобри финансирањето на заштитата на културното наследство и други.

Меѓу другите препораки се: да се одобруваат пари на националните институции за кадровско екипирање со стручни лица и опремување со возила потребни за континуирана и ефикасна заштита на недвижното културно наследство; поголемо вложување во превентивната заштита на културното наследство; УЗКН да преземе мерки и активности за доставување извештаи/информации за спроведување на Планот за управување со светското природно и културно наследство на Охридскиот Регион до Комисијата за управување со светско природно и културно наследство во Охридскиот Регион; кадровско доекипирање на организационите единици надлежни за недвижно културно наследство и Секторот за превенција и инспекциски надзор на културното наследство и многу други.⁵³

⁵³ <https://umno.mk/makedonija-nema-kapacitet-da-go-zashtiti-nedvizhното-kulturno-nasledstvo/>

6. ЛОКАЛИТЕТИ И СПОМЕНИЦИ ОД КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КОИ СЕ ДЕЛ ОД ДИГИТАЛНАТА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ИЛИ СЕ АКТУЕЛНИ ВО ТУРИСТИЧКАТА ПОНУДА НА Р. С. МАКЕДОНИЈА (ИЗБОР)

Локалитетот Тумба Маџари (населба Ченто) е најважната неолитска населба во Скопската Котлина, а откриен е во 1961 - 1962 година. Својот економски и културен врв оваа населба го достигнала во периодот помеѓу 5800 - 5200 г. пр. н. е., односно во фазата Анзабегово-Вршник II - IV.⁵⁴ Направена е авторизирана идеална реконструкција на локалитетот Тумба Маџари, но на друга локација, од страна на истакнатиот археолог и истражувач на праисторијата, Воислав Санев. Куќите се градени од кал и слама и дрвени колци.

Предисториската населба Тумба Маџари во Скопје е археолошки локалитет кој со своите уметнички и естетски вредности од материјалната и духовната култура е веќе потврден во научните кругови.

Во 1984 година, при ископ на подрум на една куќа на улица „Финска“ во Тумба, Горан Ристевски случајно откопал теракотата со претстава на глава од жена. Моделирана е околу дебел колец од непрочистена земја и мазнета со неколку слоја бледа окер глина. Лицето е сплескано со врежани очи и со пластично изведени веѓи и нос, но нема уста. Фризура е означена со длабоки бразди, плетенки, собрани на левата страна.

Покрај оваа претстава на Големата Мајка, во Тумба, Маџари, се откриени и други антропоморфни женски и машки статуетки, масички, зооморфни жртвеници и друго. Меѓу впечатливите пронајдоци е глава на овен букранион во природна големина, со димензии 32 - 33 - 27 см и со отвори во кои биле всадени природни рогови. Задниот дел на оваа фигура е потполно мазен, што укажува дека најверојатно била аплицирана на фасада од некоја куќа. Се смета дека главата е моделирана според овцата уриел, *ovis vingeli*, првата припитомена овца во Предна Азија, донесена во Овче Поле, и потекнува од раниот неолит, бидејќи најдените примероци на овој вид од средниот неолит во Скопско се мали.

Во археолошките ископувања од 1981 г. до денес, дефинирани се неколку станбени објекти со разновиден и богат движен и недвижен инвентар. Имено,

⁵⁴ Драгиша Здравковски, „Неолитска населба Тумба Маџари, Скопје“, во: *Македонија, Милениумски културно-историски факти*, том. 1, уредник Паско Кузман, Скопје: Медиа Принт Македонија и Универзитетот Евро-Балкан, 2013, 267-296.

најголемиот дел од изложениот и депонираниот неолитски материјал во НУ Археолошки музеј на Македонија потекнува од Тумба, Маџари.⁵⁵

Мал дел од археолошките пронајдоци бил презентираан во поставка во Музејот на Македонија, а биле одржани тематски изложби во земјава и во странство. Во 2007 година започнале подготовките, а од 2008 година и реализацијата на проектот *Реконструкција на неолитското село Тумба-Маџари*, што претставува музеј на отворено со научен и туристички потенцијал. До 2018 година, во „Неолитското село“ биле изградени неколку куќи во неолитски стил, во кои се поставени кукли кои вршат некоја активност, но и предмети, вистински или копии на пронајдените, со што на посетителот му се доловува животот во неолитско време.

Така се создаваат услови за поголемо анимирање на јавноста преку научни, едукативни и туристички активности. Археолошкиот проект „Неолитско село“ е замислен со неколку едукативни содржини кои се реализирани на западниот дел на локалитетот, каде е потврдено отсуство на културни слоеви.

Од 2008 г. до денес изградени се неколку куќи во духот на неолитската архитектура. Во нив преку копии е прикажан разен движен и недвижен инвентар, со цел да се направи обид за реконструкција на дел од животот на неолитскиот човек кој живеел на територијата на Македонија и пошироко. Идејата за реконструкција на неолитско село на локалитетот Тумба, Маџари, има двојна цел – ревитализација на локалитетот и развивање на чувството за валоризирање и грижа за најстарите културни достигнувања на нашите предци за пошироката јавност.⁵⁶

Министерот Зоран Љутков најави дека овој локалитет наскоро ќе биде прогласен за културно наследство и, како дел од урбано Скопје, повидливо ќе се стави во функција на културниот туризам.

„Новооткриената фигурина, заедно со уште една амфора, се значајни предмети кои ја збогатуваат ризницата на раритетни откритија на тлото на државата и даваат посебна ексклузивност на македонската археологија, историја и култура. Веќе е изготвен Елаборат за валоризација на локалитетот и Министерството за култура и туризам ќе даде силна поддршка во заштитата на културното наследство како наш

⁵⁵Voislav Sanev, “Tumba Madzari - Neolithic settlement”, in: https://macedonia-timeless.com/eng/things_to_do/senses/touch/archaeology/tumba-madzari/

Регистрирани недвижни добра во надлежност на националните установи (PDF). Управа за заштита на културното наследство на Македонија (посетено на 7 ноември 2023), *Archaeological sites* (ed. Pasko Kuzman), Скопје: Cultural heritage protection office, 2009.

⁵⁶ www.tumbamadzari.mk текстот е на Елена Стојанова Канзурова, археолог, виш кустос за неолит

врвен приоритет“, рече министерот Љутков и најави дека в година ќе бидат зголемени минималните средства кои годинава се определни за поддршка на археолошките истражувања на локалитетот.⁵⁷

6.1 Праисториската неолитска населба „Залив на коските“

Реконструираната неолитска наколна населба во близина на автокампот „Градиште“ во Охрид, ќе биде единствениот музеј на вода на пошироките простори на Балканот и единствен археолошки локалитет кој ги спојува копнената и подводната археологија. Наколната населба е од бронзеното и од железното време, од пред 1700 до 700 години пред нашата ера, а во непосредна близина се наоѓаат антички, римски, старословенски и сегашни белези кои го комплетираат впечатокот пред посетата на единствениот балкански музеј на вода.

За оваа реконструкција се заслужни археологот Паско Кузман и нуркачот Милутин Секулоски, кој му покажал неколку парчиња грнчарија пронајдени во месноста „Плоча“, во близина на автокампот „Градиште“. Во подводните археолошки истражувања пронајдени се стотици предмети, по чија анализа е потврдено дека се работи за една од најголемите наколни неолитски населби во Охридското Езеро.

Владата инвестирала два милиони евра за реконструкција на неолитската наколна населба кај „Градиште“. Околу неа се остатоците на цивилизациите кои оставиле траги на брегот и во Охридското Езеро.

Заливот на коските е залив на Охридското Езеро и археолошко наоѓалиште на праисториска наколна населба од доцнобронзено и раножелезно време. Сместен е до полуостровот и автокампот „Градиште“, меѓу селата Пештани и Трпејца. Длабок е 3 до 5 метри. Местото е наречено „Плоча Миќов Град“ и денес има реконструкција на наколните живеалишта (Музеј на вода „Залив на коските“) и платформи, како и свој посетителски центар со изложбен простор за наодите. Над него се издига обновено римско утврдување со воени објекти од тоа време.

Најблискиот колец, од вкупно 6 000 откриени, е на 12 метри во Езерото, со што се претпоставува дека тоа е колец од мостот што ја спојувал населбата. Се претпоставува дека се простирала на платформа од околу 8.500 м², а на неа имало можеби и 60-ина живеалишта. Откриени се многу остатоци од орудија, предмети од керамика, дрво, камен и делови од животни, како на пример, еленски рогови.

⁵⁷ <https://sdk.mk/index.php/kultura/na-lokalitetot-tumba-madhari-otkriena-figurina-slichna-na-golema-majka/>

Наколните населби биле куќи правени на платформи, кои стоеле на дрвени колци забодени на дното на езерото. Жителите се занимавале најмногу со риболов, земјоделство и лов, според садовите и предметите од керамика и камен пронајдени и на суво и под вода. Праисториските луѓе преку подвижен мост доаѓале до брегот.⁵⁸

Богата материјална култура во Охрид (еден од најстарите градови во Европа) е забележана во источното подножје на охридскиот рид, во долниот дел на градот покрај Езерото, каде што е откриена голема палафитна населба која егзистирала без прекини од неолитот (рано камено време) до раното железно време. Во доцното бронзено и раното железно време ридот (Охрид) постепено се населувал на неговата повисока, западна страна, на местото на делот од старото градско јадро на денешен Охрид, т. е. просторот на Самуиловата тврдина и локалитетот на Плаошник.

При најновите археолошки ископувања, откриени се мат боени керамички садови и гробни цисти од раното железно време (VIII - VII век) од оваа населба; наодите вклучуваат и артефакти познати во научните кругови како „македонски бронзи“. Во водите на Охридското Езеро се откриени и остатоци од населби кои датираат од овој период: на локалитетите Уста на Дрим и Врбник во соседниот град Струга, една населба кај Поградец (Албанија) и три други населби на источниот брег на Езерото: „Заливот на прчот“ кај селото Трпејца, „Заливот на коските“ кај полуостровот Градиште и „Заливот на бомбите“ кај селото Пештани.⁵⁹

6.2 Визуелни реконструкции од праисторискиот период

6.2.1 Праисториски свештенички

Иако ова не е дел од изборот на недвижното наследство, овде го презентираме заради поимот *визуелна реконструкција* којшто го користат авторите што е, всушност, претпоставка за изгледот, пропратена со цртеж, и потоа инспирација за скулптура поставена на мостот пред Археолошкиот музеј во Скопје.

Пајонската Голема свештеничка. Монументалната скулптура на „Пајонската свештеничка“, со импозантна висина од 3,5 метри, која го претставува нашето автентично и уникатно богатство, од скоро може да се види на платото пред Музејот на Македонија. Ова дело на академскиот скулптор Сретко Јовановски е инспирирано од

⁵⁸<https://utrinski.com.mk/?ItemID=BDC71AF676C6B74B89DE9E963EFA9532>, [аливот на Коските — Охридска подводна убавина](#), портал „ИГЕО“[Патување низ Македонија - Залив на Коските - праисториска наколна населба - Охридско Езеро](#), репортажа

⁵⁹ Кузман, „Лихнидос“, *Археолошки локалитети*, 52.

накитот кој ѝ припаѓал на свештеничка од VIII до VII век пр. н. е., пронајден на локалитетот Лисичин Дол/Марвинци. Богатиот и ексклузивен наод на накит и други предмети за украсување претставува значаен дел од колекцијата на македонски бронзи во сопственост на Музејот на Македонија, во науката познато како „Пајонски“ или „Македонски бронзи“. Промовирањето на скулптурата се случи во август 2009 година, на мостот пред Археолошкиот музеј во Скопје. Претставува уште една заложба културното богатство да се доближи до пошироката јавност преку реконструкции и визуализации на значајни настани и личности од нашето минато, а скулптурата е несоборлив доказ за автентичното и уникатно археолошко богатство на Македонија. Накитот на Пајонската свештеничка длабоко го отсликува верувањето на народот кој тогаш живеел на овие простори и е белег на автохтоната култура, неуништив артефакт за сите љубопитни за откривање нови духовни и цивилизациски хоризонти. Уметничките реконструкции беа презентирани на повеќе изложби: во Пореч, Загреб, Рим, Нови Сад итн.⁶⁰

Според истражувачот на гробот, Драги Митревски, не само овие наоди туку и сите други култни бронзи од фамилијата на т. н. постари македонски (Пајонски) бронзи, речиси редовно се врзани за женски гробови, што упатува на можноста определени жени да биле чувари на културните вредности и негователки на религиозните активности во заедницата. Така, во гробот 15 од Лисичин Дол, најверојатно било погребано едно такво лице - локална свештеничка. Притоа, споменативе бронзени објекти треба да се сфатат како нејзини реквизити во служба на изведувањето на тие активности. Со погребот на свештеничката овие предмети биле положени во нејзиниот гроб, врз или до неа. Тој претпоставува дека култот во кој служела свештеничката од Марвинци бил поврзани со култот на сонцето. Меѓу пајонските племиња соларниот култ бил доминантен, а бил чуван и одржуван од свештенички.⁶¹

На цртежот на свештеничката, објавен кај Д. Митревски, не е наведено името на оној што го изработил (фуснота 77).

⁶⁰<https://preminportal.mk/nauka-kultura/bibliska-arheologija/4727-pajonska-sveshtenichka-pred-muzejot-na-makedonija>

⁶¹ Драги Митревски, „Гробот на Пајонската свештеничка од Марвинци - прилог кон вреднувањето на пајонската религија на железното време“, *Macedoniae Acta Archaeologica* 15 (1999), 69-89. https://macedactaarchaeol.mk/index.php/acta/article/view/maced_acta_archaeol_vol_15_7

Следната реконструкција е направена од авторот Бобан Хусеновски и претрпе извесни измени по одржувањето на изложбата во САД, и тоа на постерот преку кој била претставена „Дамата од Милци.“

Направена е авторизирана идеална реконструкција на „Дамата од Милци“, за првпат прикажана на изложбата „Статусни симболи на пајонските заедници“, одржана во Археолошкиот музеј на РСМ во Скопје, во 2019 година. Изложбата, заедно со други македонски предисториски артефакти, од 2022 до 2024 година беше изложена во музеите во САД и во Канада, во рамките на изложбата „Првите кралеви на Европа“ (First Kings of Europe). На оваа изложба беа прикажани околу 700 предмети од 23 институции од Балканот. Од Македонија беа вклучени дваесетина предмети од заводите и музеите од Битола и од Прилеп, и од гевгелискиот Музеј, сите во координација на археологот Гоце Наумов. Со оваа изложба, за која известуваше и весникот „Вечер“, преку експонатите неолитски жртвеник, неолитски скиптар и железнодобен накит од локалитетите Врбјанска Чука, Шуплевец и Милци, пред светот се проговори за достигнувањата на луѓето од ова поднебје кои живееле и создавале уметност, ги развивале технологијата и стопанството во периодот од VII до V милениум пред новата ера.

Со потпишувањето на првата верзија на генералниот договор во 2019 година меѓу НУ Музеј Гевгелија и Филдовиот музеј од Чикаго, беше официјализирана и првата меѓународна презентација на движното културно наследство од гробот 111 од некрополата Милци или на т. н. „Дама од Милци“, откриена во 2014 година. Се работи за возрастна женска индивидуа која била погребана на почетокот од VII век пр. н.е. на археолошкиот локалитет Милци, а кој во праисторискиот период, од локалната заедница населена во праисториската населба кај Вардарски Рид, бил користен како рамна некропола. Нејзината специфичност во однос на другите богати погребувања на жени во овој период е во погребната опрема, а особено во уникатниот прилог – култната палка со симбол на сонце, која засега е единствен таков интактно откриен наод на Балканот и кој упатува на нејзиниот висок статус во рамките на локалната пајонска популација.⁶² При крајот на 2022 година, во Институтот за древни студии (ISAW) во Њујорк беше отворена првата скратена верзија на изложбата.

⁶²https://www.vecer.press/damata-od-milczi-se-vraka-doma/?fbclid=IwY2xjawIJZ91leHRuA2F1bQlXMQABHbLZYDrXRxXXerRIn8MTzmBB1G5Qomed6_oIla5IdVjlapgduQyLIZixnw_aem_0vbpxO4W1-EYX6x8RDyHKg

Генералната поставка на меѓународната изложба „Првите кралеви на Европа“ беше свечено отворена на 30 март 2023 година, во Филдовиот музеј во Чикаго. Селектираните 17 предмети од Милци беа дел од македонската поставка, и тоа покрај жртвеникот од Врбјанска Чука (Прилеп) и скиптарот од Шуплевец (Битола). Во контекст на генералната поставка на изложбата која броеше 114 композитни целини, нашите експонати беа заедно со издвоеното културно наследство на 23 музеи од 11 земји од Југоисточна Европа. Комплетната поставка при крајот на минатата 2024 година, за последен пат беше отворена во Историскиот музеј на Канада во Гатино/Отава (СМН).

За проблемот на Популаризацијата на културното наследство во Скопје и скопско, издаден е истоимен Зборник на трудови од конференцијата *„Популаризација на културното наследство во Скопје и скопско“*, организирана од Институтот за македонска литература во Скопје и Марковиот манастир „Св. Димитрија“, на 11 и 12 април 2019 г.

6.2.2 Античката гробница од македонски тип во Охрид, локалитет Караѓулевци

Античката гробница од македонски тип во Охрид од крајот на IV или почетокот на III век пр. н. е., е лоцирана на локалитетот Караѓулевци, веднаш до античкиот театар. Архитектонски е дефинирана со дромос (ходник), преткомора и комора каде биле положени останките на починатиот. Просториите се засводени, додека внатрешноста е декорирана со имитација на мермер во долната парапетна зона и помпејска црвена во средната зона.

Виртуелната реконструкција на гробницата е изработена од страна на Здружението за заштита и одржлив развој на животната средина „Регионален зелен центар Охрид“, во соработка со НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј - Охрид. Проектот е поддржан со годишната програма на Министерството за култура во 2021 година, а достапан е на овој канал https://youtu.be/9b_IukLdhfc.

На 15-ти октомври 2021 година, во Музејот „Куќа на Робевци“, е изложена 3Д-макета на античката гробница. Макетата е изработена со 3Д-печатач од страна на Кирил Денковски, а ликовното обликување е на Диме Солаковски.⁶³

⁶³ <https://marh.mk/makedonska-grobница-lokalitet-karagjulevci/>

6.2.3 Римската гробница од Видобишта во Охрид

Римската гробница од Видобишта во Охрид, денес достапна за граѓаните, се наоѓа во дворот на Лапидариумот во музејската зграда „Куката на Робевци“. Може да се види преку виртуелната реконструкција која деновиве беше промовирана во Охрид, а ја изработи Здружението за заштита и одржлив развој на животната средина „Регионален зелен центар Охрид“. Според Иван Малезанов од Здружението, со овој метод на презентација гробницата е промовирана пред пошироката јавност. Макетата од гробницата е поставена во „Куката на Робевци“, а виртуелната реконструкција е достапна на социјалните мрежи и на интернет-платформите преку линкот <https://umno.mk/kako-izgledala-rimskata-grobnica-od-vidobishta-vo-ohrid/>

Постои и видеозапис од истражувањата, достапен на следниот линк <https://youtu.be/dZ6TikPBAOk>.

6.2.4 Кралска гробница во Старо Бонче, Прилепско

Монументалната градба – некропола во Старо Бонче, IV век пр. н. е., со големи и фино обработени камени монолити, на локалитетот *Павла Чука*, меѓу селата Бонче и Подмол, веќе одамна е раскопана. Последните десетина години ѝ се навратија археолозите Виктор Лилчиќ и Антонио Јакимовски. Таа се наоѓа на врвот Висока, на падините на Селечка планина, на самиот раб на Пелагониската Рамнина. Таа е уште еден импозантен објект, остаток од културното наследство на древното Пелагонско кралство. Со својата монументалност, специфичната форма и архитектонската конструкција, гробницата одамна го привлекува вниманието на разни истражувачи.

Кралската гробница се наоѓа на околу 3 км југоисточно од селото Подмол и околу 4 км јужно од селото Бонче. Претпоставка е дека заради своите димензии, формата и елементите од кои е изградена, му припаѓала на владетел, односно крал на Пелагонското Кралство. Засечена е во понискиот дел на планината, а по својата форма е дел од типот македонски гробници кои, како објекти за погребување на богатите слоеви од општеството, се користеле во периодот од IV до II век пр. н. е.

Била составена со пристапен *дромос* долг 20 м, широк 2,15 м и висок 2,95 м, изграден од големи камени монолити, некои и до 3 м должина. Дромосот, кој бил засечен во карпестата површина, има полукружна сводеста форма од цврст домороден камен и води во гробната комора која, исто така, била просторија засечена во карпеста површина и изградена од големи камени блокови од бигор. Гробната комора е долга 8 м, широка 6,60 м и висока 5,60 м. Од нејзината јужна страна кон неа водат скали, исто

така засечени во карпата, а потоа преку помал ходник имало влез во внатрешната просторија. Ходник постоел околу целата погребна просторија која имала и посебен влез – врата со два мермерни доворотника која, според длабнатините, била двокрилна. Целата гробница била скриена со слој од земја нафрлен над градбата и на тој начин се добила форма на тумба со пречник од 30 м, заобиколена со кружен сид од големи обработени камени блокови со истиот пречник. Археолозите овој наод го окарактеризираа како своевидна сензација, но ако се знае дека во тие периоди погребувањето под тумули оградени со кружен сид е широко распространета традиција, кружниот сид од големи камени монолити на кралската гробница не треба да зачудува. На влезот во дромосот се појавува основа и на една правоаголна градба, која била близу до кружниот сид. Голема е веројатноста дека таа претставувала своевиден *хероон* со впечатлива форма и кралски обележја (можеби и со скулптура на нејзиниот врв). Подоцна конструкцијата била срушена и дел од камените блокови однесени и употребени за друга намена, а дел оставени на самото место. Во рамките на правоаголната основа пронајден е и еден од подоцнежните гробови од типот *циста*, кои биле распоредени околу кралската гробница, особено во близина на влезот во дромосот. Многу веројатно слична конструкција имало и од левата страна на дромосот, која била во улога на чувар на гробницата и на кралскиот покојник. Централната комора на гробницата била ограбена во доцната антика, ходникот бил раскопуван уште пред Првата светска војна, во 1912 година од страна на француската армија, а во 1936 година археологот Никола Вулиќ повторно ја откопал, истражил и ја нацртал. Уште во претходниот период бил срушен таванот на гробната просторија и голем дел од камените блокови се одвлечени од жителите на блиските села и како *сполии*, употребени за посовремени градби. Поради ваквите континуирани уништувања, не може да се претпостави кој бил погребан во неа и какви дарови му биле приложени.⁶⁴

6.2.5 Гробница во село Бразда

Селото Бразда се наоѓа на 10 км северно од центарот на Скопје, во југозападното подножје на Скопска Црна Гора. На југозапад од селото се издига издвоен рид, Градиште, со височина од 70 м над околината. Северната и западната падина му се многу стрмни, а на југ и исток теренот терасесто паѓа надолу. Во

⁶⁴ Viktor Lilchikj Adams, Antonio Jakimovski, *Visoka and Staro Bonce : center of the kingdom of Pelagonia and the royal tomb of Pavla Cuka*, Скопје 2015.

северното подножје на ридот се составуваат рекичките Бразда и Глушка (Чучерска). Оваа вода, порано каптирана, била спроведена на југ и ги снабдувала античкиот град Скупи и средновековното Скопје со вода за пиење. На зарамнетиот врв на Градиште, на јужната и западната падина, лежат остатоци од утврдена раноантичка населба (VII - IV век пр. н. е.), распоредена на неколку подсидани тераси, на површина од 4,5 ха.

Гробницата е откриена во 1986 г., при ископувања со кои раководеле Викторија Соколовска и Иван Микулчиќ, а истражувањата се објавени во 1990 година.⁶⁵

Според намената и димензиите, како и квалитетот на градење и обработка на блоковите, за што биле ангажирани врвни архитекти, гробницата секако била владетелска. Украсниот травертин со кој била градена, со јадро од кршен камен и набиена глина и обработени камени лица и украсна техника на барботина, со благо издадени мазни рамки со рамни лица и рабови во иста рамнина, се обележја на атинското градежништво од V и раниот IV век пр. н. е. Наброените обележја, пресудни за датирање на гробницата, имаат целосна потпора и во најдената керамика.

Гробницата нема преткомора, а главната комора е поставена попречно на дромосот. По извршениот погребен церемонијал, вратата на комората била затворена однадвор (со 2 големи плочи) и вратата и дромосот засипани со жолто-кафеава глина во која повремено биле спалувани жртви и кршени садови. Со бела лапореста глина бил засипан западниот сид до нивото на покривот, а исто така и парапетниот сид на западната страна на ходникот. Се чини дека набргу по погребот крадците продреле одгоре низ насипот до вратата, ја разбиле и влегле во комората. Бидејќи не го нашле тука покојникот, целосно го прекопале поплочениот под. Копале до длабочина од 1,2 м под подот, а ископаните блокови ги кршеле и ги фрлале во ископот. Така во комората настанал насип висок до 2 м над подот. Од огнот што бил запален од двете страни на вратата, внатре на подот, се оштетиле внатрешните довратници. Тоа, секако, го забрзала и водата (дождовница) што продрела низ дупка во комората. Одгоре биле турнати во комората и неколку блокови, меѓу нив и два камени штита. Гробницата во Бразда имала рамен дрвен таван. Гробниците градени целосно или делумно од дрво се постари и поедноставни во споредба со камените гробници, а се среќаваат низ VI до IV век пр. н. е. на широк евроазиски простор, до каде што допирале јужните влијанија.

⁶⁵ Викторија Соколовска, Иван Микулчиќ, „Гробницата во Бразда, кај Скопје“, *Macedoniae Acta Archaeologica*, no. 11 (1990), 79-92.

Во 2013 година е создаден Архео-паркот Бразда. Така гробницата стана нова туристичка атракција во непосредна близина на главниот град, а воедно и континуирано придонесува за развој на туризмот во руралната средина. Од 2016 година за него се грижи Здружението на граѓани – Институт за археолошки истражувања од Скопје, во соработка со Археолошкиот музеј и со поддршка од Министерството за култура.

Во 2023 година е откриена и спомен-плоча на археологот кој ја откри гробницата, професор Иван Микулчиќ.

Екипата од ископувањата во 1986 година, со професорот Иван Микулчиќ

6.2.6 3Д-реконструкција на „Градбата со арки“ во Стоби

Проектот за 3Д-реконструкција на „Градбата со арки“ е резултат на долгогодишните заложби на Блинк 42-21 за дигитализација на културното наследство и негово современо презентирање пред публиката. Проектот е финансиски поддржан од Министерството за култура и Стоби, а се реализира со посветеност на автентичност и научна точност, применета од археологот м-р Гоце Павловски од НУ Стоби, графичкиот уметник м-р Димитрис Цалканис од Digital Heritage Creations од Атина и професорот по класична археологија д-р Хрисантос Канелопулос од Националниот и Каподистриев универзитет во Атина.

Градбата е лоцирана на источната тераса од градот, во непосредна близина на внатрешниот градски бедем. Опфаќала површина од над 1 000 м², била висока речиси 20 метри, имала сидови од песочник, тули и варов малтер, дебели 1,65 м, со темели

длабоки 2,5 метри. Изградена е на преминот од I во II век н. е. или најдоцна во првата третина од II век. Има правоаголна форма со две апсидални простории, а сидовите од тули и камен се разделени со масивни пиластри кои ги красат арки. Сидовите од горниот спрат биле изведени идентично. Кратко по изградбата, пониските зони од сидовите биле украсени со релјефи од розов и бел мермер, додека повисоките делови добиле фреско- и штукадекорација. Подовите во апсидалните простории биле изведени во техника *opus sectile*, со плочи од розов и зеленикав мермер. Нишите во овие простории биле украсени со фрески и во нив стоеле позлатени скулптури. Помеѓу апсидалните простории се наоѓа влезот во објектот.

Истражувањата започнале во 1972 година, кога е сондиран внатрешниот градски бедем, и траеле две години. Од неговата внатрешна страна е откриена монументална градба од раноримско време врз која подоцна бил изграден нов објект со мозаичен под, а на крајот од IV век или почетокот од V век над него бил изграден источниот градски бедем. Во 1981 година се преземени нови истражувања, но од помал обем. Систематските археолошки ископувања се започнати во 2003 година и континуирано траат до 2009 година, а објектот се именува како „Римски форум“.⁶⁶ Во 2025 година е планирано конзервирање на источниот и јужниот сид на објектот.

Со истражувањата се констатирани повеќе фази, односно обновување и подоцнежни преградувања. По рушењето целосно е напуштен, па сите делови од архитектонската пластика се пронајдени на местото каде што паднале.

Во III век згаснува функционирањето на градбата, веројатно по наездата на Готите, кога била вандалски уништена, за што говори насилното кршење на статуите и опожарувањето на објектот.

Од септември 2020 година локалитетот Стоби вовеле нова туристичка понуда: користи технологија за виртуелна реалност во промоција на богатото културно наследство на Стоби. Апликацијата за виртуелна реалност води во интерактивно патување низ времето и просторот, претставувајќи ги римскиот театар во својот полн капацитет, жителите на Стоби, опремата на гладијаторите, како и самите гладијаторски борби.

⁶⁶ Мила Шурбановска, Антонио Јакимовски, „Проект Римски Форум Стоби: Истражувања 2003-2006 година“, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 19 (2010), 237-248, Македонско археолошко друштво https://macedactaarchaeol.mk/index.php/acta/article/view/maced_acta_archaeol_vol_19_15

Богатиот археолошки материјал од постарите истражувања на Стоби (пред Втората светска војна) во најголема мера е презентираан во археолошката поставка на Народниот музеј во Белград (доцноримската „Палата на Партениј“, некои градби од ранохристијанскиот период и материјалот од Епископската базилика), во Археолошкиот музеј на Северна Македонија и малата музејска поставка на самиот локалитет, додека голем дел од документацијата од истражувањата пред Втората светска војна се изгубени. За истражувањата на локалитетот се објавени 4 тома зборници на статии, почнувајќи од 1973 година заклучно со 2018 година.⁶⁷

6.2.7 Епископската базилика во Стоби

Епископската базилика е најзначајниот христијански објект во Стоби. Се наоѓа западно од театарот и во нејзината егзистенција постојат два посебни периода. Првите ископувања биле во 1918 година, а истражувана е и во 1924 – 1925, 1927, 1934, 1970 – 1978, во текот на 80-тите и во 90-тите.

Старата Епископска базилика е изградена во првата половина или во средината на IV век, што ја прави најстара црква во Р Македонија. Можеби ја подигнал епископот Будиос, кој учествувал на првиот екуменски собор во Никеја во 325 година. Таа има трикорабна диспозиција, при што средишниот кораб е одвоен со колонади од

⁶⁷ *Studies in the Antiquities of Stobi*, volumes I, II, III, 1973-1981, 4 том излезе во 2018 година, а во 2012 година излезе посебна монографија како книга 1 за Стоби од Славица Бабамова, *Inscriptiones Stoborum*, Стоби 2012.

страничните. Некаде во втората половина на IV век црквата е проширена кон исток, а обновени се и северниот и јужниот ѕид. Подот има три зони на мозаик со геометриски мотиви. Во едно поле стои натпис дека епископот Евстатиј е обновителот. На северниот и јужниот ѕид од базиликата се сочувани фреските од IV век, што е единствен случај во Македонија. На нив се забележуваат геометриски мотиви, но има и животински и светителски претстави.

Во првата половина на V век е изградена новата монументална Епископска базилика. Од еден натпис кој стоел над влезот во наосот на црквата, дознаваме дека ова се случило во времето на епископот Филип. Интересно е тоа што новите градители не ја срушиле комплетно старата црква, туку подигнале високи темели и го насипале внатрешниот простор. Така, новата црква е издигната околу 4 метри над нивото од старата базилика, со што доминира над околниот простор. Таа има два спрата, а во нејзината архитектура се употребени седишта и столбови од театарот, со што максимално е изразена нејзината грандиозност.

Од улицата *Via Sacra* најпрвин се влегува во атриумот на базиликата, а оттука, пак, во нартексот, кој е поделен на три дела со два пара столбови. Подот на нартексот е украсен со мозаик на кој има геометриски мотиви и претстави на животни. На ѕидовите биле изведени фрески со ликови на светители. Нартексот комуницира со наосот и страничните простории на северната и јужната страна. Оттука преку скалила се стигнувало до крстилницата.

Централниот кораб бил одвоен од страничните со колонади чии столбови носеле прекрасни капители. Столбовите се поставени на стилобат од театарски седишта. Подот во овој кораб бил од мермерни плочи комбинирани со мозаик и сив шкрилец. Во источната половина се наоѓале проповедалницата и оградениот олтарен простор. Мермерните олтарни плочи од преградата имаат релјефно изведени крстови. Подот и олтарната преграда биле обновени. На источниот крај има двојна апсида, при што во внатрешниот дел била сместена крипта, а на надворешниот ѕид имало прозорец со масивни сликани и позлатени капители.

Ѕидовите на северниот и јужниот кораб биле украсени со фрески. Јужниот кораб бил обновуван и има два мозаични пода еден над друг. Во постариот под била вкопана ѕидана гробница во која веројатно е погребан некој епископ. Јужниот ѕид на овој кораб е удвоен и во него, веднаш до крстилницата, има уште една гробница.

Крстилницата се наоѓа јужно од базиликата, така што нејзиниот северен ѕид е залепен на обновениот ѕид од јужниот кораб. Има четирилисна форма впишана во

квадрат и била покриена со купола. На средината има писцина со скали на две страни. Писцината била покриена со балдахин потпрен на мермерни столпчиња. Подот во крстилницата е декориран со мозаици на кои се претставени пауни, а помеѓу нив има кантарос и елени. Ова е илустрација на Давидовиот псалм 42. Сидовите биле украсени со фрески со претстави на светители во секоја од конхите, меѓу кои највозрасен е апостолот Матеј, претставен во отворен простор со арки. Според Алексова, овде е претставен и младиот Исус, без брада, со кратка коса и ореол.⁶⁸

Од почетокот на VI век покрстувањето не се изведувало со потопување во писцината, туку за таа намена во употреба бил голем мермерен кантарос.

Според наодот на монета од 569 – 570 година под срушените сидови на црквата, базиликата го доживеала својот крај некаде во овие години.

Мобилните апликации „Стоби аудио водич“ или, пак, „Immersium“, може да се симнат бесплатно и да се ужива во прошетката низ градот без да се допатува до него.

На локалитетот Стоби на лето се организира меѓународната школа за археологија, школата за конзервација на керамика и стакло, како и школата за документација и конзервација на мозаик.

6.2.8 Баптистериумот од Епископската базилика во Стоби

Идејна реконструкција на Баптистериумот од Епископската базилика во Стоби е направена од д-р Ирена Теодора Весевска и студентот Антонио Стојановски, а 3Д-визуализација и видео од Антонио Стојановски. Се базира на реконструктивниот цртеж на Динсмор, направен пред повеќе од четири децении. Овој проект беше поддржан од Министерство за култура на Р Македонија.

Според професорката Филипова, балдахинот над олтарската маса е преголем и наликува на гробна меморија. Според Каролина Снајвли, пак, вториот кат на базиликата со претпоставените галерии е многу малку веројатен, бидејќи нема никаков конструктивен пристап за тоа, ни траги од вакво решение (податок којшто Снајвли ѝ го кажала на проф. Филипова во разговор).

Видео-линк на: <https://youtu.be/SRYVb9EBzX4>

Народниот музеј во Белград постави видеоприлог за ископувањата во епископската базилика во Стоби (Виртуелен музеј Стоби), со многу податоци и историски фотографии од ископувањата, водени од Музејот пред Втората светска војна, достапен на овој линк: <https://www.youtube.com/watch?v=FkINXG5fdog>

⁶⁸Алексова, *Loca Sanctorum*, колор-фотографија без нумерација.

Предлогот за реконструкција на баптистериумот на Епископската базилика во Стоби е направен како дел од магистерскиот труд со истиот назив на Џејд Стела Велс, во 2018 година. Таа нагласува дека е изведена според постоечките стандарди за 3Д-реконструкции на London Charter and the Seville Principles. Нагласува дека според споредбите на стобскиот и на современи баптистериуми во Италија и Франција, овде е многу веројатно предвиден кров и купола.⁶⁹ При реконструкција на писцината на овој наш споменик во 2012 година, не е решен кровот.

Како најслични по градба ги наведува француските баптистериуми во Прованса, Reiz, Saint-Sauveur во Aix-En-Provence и Frejus. Сите три имаат купола или калота. Резултатот на дигиталната реконструкција е постигнат со фотограметриско документирање и обработка на фотографиите во септември 2016 година. Потоа тие се обработени со програмата Agisoft Photoscan Professional 2015 Version 1.1, како и SketchUp . 3Д-реконструкцијата е достапна онлајн, преку SketchFab.

Реконструкцијата предвидува купола од 3,1 м во дијаметар, покриена со ќерамиди. Столпчињата, кои при реконструкција на локалитетот во 2014 година се вратени на оригиналното место според предлогот на Динсмор, но не е изработен кров, го поддржувале кровот.

Познато е дека кантаросот е сполија. Стела Велс исто така нагласува дека кантаросот не е произведен за баптистериумот, туку бил од оние кантароси кои се користеле како скулптурална декорација во градини какви што се најдени in situ во Неапол и Помпеја. А дупката во долниот дел на кантаросот не е секундарно направена во VI век, туку е произведена за дренажа на водата при користење како фонтана.⁷⁰

6.2.9 Археолошкиот локалитет Скупи крај Скопје

На преминот од старата во новата ера, на Зајчев Рид во денешно Скопје бил изграден голем војнички логор по шемата на кардо-декуманус, именуван како Скупи. Неколку децении подоцна, кога војската била преместена на границите на Царството, прераснал во главен град на ова подрачје и имал статус на колонија. Во 84 (или 85) година од н. е. императорот Домицијан населил тука голем број ветерани и на градот му доделил најголеми самоуправни права. На тој начин се родил градот со официјално име Colonia Flavia Scupi.

⁶⁹ Jade Stella Wells, A Virtual Reconstruction of the Baptistery of the Episcopal Basilica at Stobi (магистерски труд. <https://qspace.library.queensu.ca/server/api/core/bitstreams/b1f7a94c-3a3e-4fc1-8b9f-68b60503f211/content> За паралелите и кровот види на страна 66.

⁷⁰ Wells, A *Virtual Reconstruction*, 64.

Во оформениот урбан систем Скупи живеело четири века и било седиште на провинцијата Дарданија.⁷¹ Следеле хунските разурнувања на Балканот, по кои градскиот живот речиси целосно згаснал. Преживеале само неколку најголеми градови. Доцноантичкото Скупи се обновило и се собрало на врвот од Зајчев Рид, на површина 10 пати помала од римскиот град. Во земјотресот од 518 година и Скупи било разурнато. Хроничарот Марцелин Комес вели дека Скупјаните избегале од градот непосредно пред земјотресот, исплашени од група варвари што ги нападнале. Последните ископувања покажуваат дека градот продолжил да живее и по земјотресот. Пронајдените објекти се најдени на простор од само 4 хектари, што е мал дел од вкупната територија на Скупи. Локалитетот со околната зона денес подлежат на закон за заштита на културното наследство. Оваа легислатива го регулира развојот на градот за да се спречи оштетување на истражените и неистражените остатоците од римскиот град.

Ранохристијанската базилика е лоцирана во подножјето на Ридот, јужно од театарот. Поради стрмноста на теренот, нејзиниот план се развива терасесто на три коти. Базиликата има трибродно решение со нартекс и баптистериум. Внатрешниот простор бил поделен со колонади од лачно поврзани столбови. Таа била во процесот на изградба при катастрофалниот земјотрес во 518 г., поради што крстилницата останала недовршена, а мозаичниот под во наосот не бил ниту започнат.

Градската вила (Домус) се наоѓа делумно под христијанската базилика, а датира околу раниот IV век. Сидана е од делкан камен во комбинација со тула, поврзани со малтер. Градбата содржи и низа рециклирани архитектонски елементи (сполии) земени од постари раноримски објекти. Од вилата се откриени две поголеми простории и мала приватна бања.

Од цивилната базилика е откриена само нејзината северна страна, додека јужната не е во можност да се ископува поради локалниот поток кој тече токму над неа. Станува збор за градба од почетокот на IV век, сидана од камен и тула. Се работи за трибродно решение со апсида во западниот дел. Базиликата била сводно покриена, а за вкргување на конструкцијата биле поставени контрафори на надворешните ѕидови. Главната сала била сместена во централниот брод, опкружена со колонади од столпци и

⁷¹ <https://marh.mk/skupi/> Ленче Јованова, Скупи Colonia Flavia Scupiorum-водич, Музеј на град Скопје, Скопје, 2008; Ленче Јованова, Scupi Colonia Flavia Scupiorum, Скопје, 2015; Римски театар Скупи, Музеј на град Скопје, Скопје, 2017; Иван Микулчиќ, Античнките градови во Македонија, МАНУ, Скопје, 1999.

лаци и поден мозаик. Објектот служел како „цивилна базилика“ во која се одвивале активностите на градското собрание.

Градските бањи (термите) се карактеристични објекти за римскиот град. Покрај нивната хигиенска функција, тие имале и социјална улога. Во Скупи се откриени помали терми (IV – V век) западно од улицата кардо и големиот термален комплекс (II – V век) на источната страна од улицата. Двата објекта содржат ладен, млак и топол дел кои биле загревани преку систем на хипокаусти. Во случајот на термалниот комплекс површината на објектот е многу поголема и содржи дополнителни простории, меѓу кои и атриум.

Микростанбената целина од градби изградени во VI век сведочи за последните фази на живеење во Скупи. Со својата неправилна форма тие укажуваат на послаба организираност на градот и отстапување од римската урбана шема.

6.2.10 Театарот во Скупи

За овој труд од особен интерес е предложената ревитализација и реконструкција на античкиот театар.

*Театарот е најголемиот*⁷² и највпечатливиот објект во градот Скупи. Објектот зафаќал површина од 22.500 квадратни метри и собирал меѓу 8 и 10 илјади гледачи. Бил изграден околу 125 година во чест на римскиот император Хадријан, кој во тоа време поминувал низ овие простори. Припаѓа на типот римски театри наменети за драмски и други претстави. Според сегашните сознанија, не постојат докази за изведба на претстави и на гладијаторски борби. Со својот капацитет од околу 9 000 гледачи овој е, засега, најголемиот антички театар на територијата на Република С Македонија.

Урбаната структура на Скупи се простирала надвор од денешните граници на локалитетот. Од спротивната страна на денешниот пат кој води кон Бардовци, во дворот на домот за стари лица откриен е дел од јужната зона на римскиот град.

Од 2016 година до крајот на 2019 година реализирани се само 7,56 % од договорот за реконструкција на Скупи.

Во текот на 2020 година, Државниот завод за ревизија изврши ревизија на финансиските извештаи заедно со ревизија на усогласеност за 2019 година кај *Управата за заштита на културното наследство* и изрази *неповолно мислење* за вистинитоста и објективноста на финансиските извештаи, како и за усогласеноста со закони и прописи.

⁷² *Римски театар Скупи*, 2017, 18

Ревизорите со извршената ревизија констатираат дека Управата нема изготвено Годишен извештај за работењето кој треба да биде доставен до Владата на РСМ, ниту, пак, Национална стратегија за заштита на културното наследство, која се донесува за период од 5 години и која треба да содржи долгорочни основи на политиката за заштита и користење на културното наследство.

Управата за заштита на културното наследство со буџетот за 2016 година има планирано проект за истражувања, заштита, конзервација, реставрација, реконструкција и презентација на античкиот театар во Скупи, за кој Владата на РСМ има дадено согласност за спроведување постапка за повеќегодишна јавна набавка од 2016 до 2019 година, во висина од 523 милиони денари, во обем и динамика утврдени согласно со мислењето на Министерството за финансии.

Линк до извештајот:

https://dzt.mk/sites/default/files/2021-05/29_FR_Uprava_zastita_kulturno_nasledstvo_2020.pdf

Премиера на документарниот филм „Театарот во Скупи“ се случи на 27.3.2019 г. Театарот Скупи е научно-образовен филм кој го документира комплетниот процес на обнова на римскиот театар, објект од национално, но, пред сè, од цивилизациско значење. Паралелно се обработува и историјата на градот Скупи. Продуцент е „Фокус Покус Филмс“, копродуцент е „Трикс Филмс“, а режисер е Владимир Блажевски. Стручни соработници се проф. д-р Антонио Јакимовски и проф. д-р Виктор Лилчиќ.

Реакцијата на здружението МАРХ, за која имавме пристап (не ни е позната реакцијата на македонското здружение на археолози), за овој проект е негативна. Тие потврдуваат дека истражувањето на античкиот театар во Скупи е сериозен истражувачки потфат, но претставениот проект за негова реконструкција излегува од воспоставената пракса при вакви зафати. Се презентираше мегаломанска идеја на која реагираше јавноста. Идејата да се реконструира гледалиштето за кое се поседуваат доволно податоци и да се пристапи кон него е нешто што не е спорно низ светската пракса, меѓутоа изградбата на театарската зграда претставуваше закана за сериозна импровизација и тема за која беше потребна професионална дискусија. Како што е вообичаено, дискусијата изостана, а останаа само коментарите на јавноста. Во светот на архитектурата секогаш се поставува прашањето на функцијата на објектите, нивниот временски печат, исплатливоста и безвременското прашање за тоа дали се додава вредност на тоа што реално постои или се одзема. Кај вакви исклучителни археолошки локалитети каде што сакаме да се доближиме до времето на настанокот на

оригиналот, треба да поседуваме сериозни податоци т. е. остатоци кои ќе ни овозможат реконструкција. За театарот во Скупи единствено можеме да се приближиме до изгледот на гледалиштето и ништо повеќе од тоа. Од театарската зграда се зачувани основата на темелите, но немаме податоци за нејзината катност, висинските пропорции, столбовите, капителите, декоративната пластика, архитравните греди итн. Во 3Д-визуализацијата се забележува авторски став за тоа како изгледала некогаш оваа зграда, која потоа ќе биде презентирана како веродостојна реконструкција - што е погрешно.

На археолошките локалитети низ светот најчесто има парцијални реконструкции на делови до каде што постојат оригинални компоненти или, пак, целосни кога недостасуваат единствено елементи од патерните кои се модулари т. е. повторувачки. Во нашиот случај зачувани се единствено неколку модули од гледалиштето. Употребата на армиранобетонска конструкција, која потоа ќе биде маскирана со традиционалните материјали, апсолутно ќе уништи уште една вонвременски вредна археолошка локација на која не сме ѝ додале вредност, ниту, пак, сме креирале нова, туку единствено сме ѝ одзеле од оригиналноста и потенцијалот.

Имитацијата на театарската зграда може да биде оправдана само од „туристичкото алиби“, кое се води од аспектот на спектакуларност и мегаломанија со дозволена манипулација на вистината. Локалитетот со реконструирано гледалиште и средствата за театарската зграда пренаменети за доископување на останатите делови од Скупи, ќе придонесат многу повеќе, и тоа за сознанијата, археолошкиот парк и за издржаноста на интервенцијата, а туристичката привлечност нема да изостане.⁷³

6.2.11 Локалитет Коњух крај Кратово

Во североисточниот дел на РС Македонија исклучителен потенцијал за развој на културниот туризам се препознава во регионот на Кратово, во атарот на селото Коњух и неговата блиска околина. Селото Коњух е лоцирано на околу 20 км југозападно од Кратово и на само 6 км јужно од регионалниот пат, односно патот Куманово – Крива Паланка, кој истовремено води кон границата со Р Бугарија. Околината на Коњух, како и целиот кратовски регион, се простира врз терен од вулканско потекло. На околу 2500 метри северно од Коњух, до коритото на Крива Река, се наоѓа и добро познатиот

⁷³<https://marh.mk/%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B8%D0%BE%D1%82-%D1%82%D0%B5%D0%B0/>

археолошки локалитет „Големо Градиште“ каде што во изминатите 25 години континуирано се одвиваат меѓународни археолошки истражувања.⁷⁴

На зарамнетото плато на ридот и по неговите падини се сочувани остатоци од голем доцноантички утврден град (V - VII век). Првите сознанија за постоењето на овој археолошки локалитет потекнуваат од првата половина на XX век, кога во 1919 година жителите на Коњух случајно ја откриле црквата „Ротонда“, а исто така и од бројните столбови и обработени камења извадени од локалитетот и вградени во куќи на месното население каде што и денес се забележуваат.⁷⁵

Археолошките истражувања и рекогносцирања спроведени во текот на средината и втората половина на XX век покажуваат дека населбата се простирала на површина од околу 17 хектари и имала развиена урбана структура со акропола и две станбени тераси распоредени на северната и јужната страна на ридот. Овие простори биле заштитени со масивен систем на одбранбени ѕидини. Врз основа на археолошките и историските податоци, се смета дека утврдувањето било изградено или значително зајакнато во времето на императорот Јустинијан I, околу средината на VI век.

Во доцноантичкиот период градот претставувал важен економски, административен и религиозен центар во рамките на римската провинција Дарданија, со регионално значење веднаш по Скупи. Откриениот монументален црковен комплекс на северната тераса, заедно со резиденцијалните објекти во негова близина, укажува на високото ниво на економска моќ и урбана организација. Ваквиот развој бил поттикнат од исклучително поволната геостратешка положба на локалитетот, на допирната зона меѓу провинциите Дарданија, Македонија Секунда и Дакија Медитеранеја, како и од близината на значајни трговски правци и богатите рудни наоѓалишта во Кратовско.

Археолошките наоди од неолитот, железното време и класичниот период сведочат за долготрајно и континуирано населување, иако за раната римска фаза засега недостигаат доволно податоци. Се смета дека по периодот на просперитет градот бил погоден од словенските навлегувања, по што населението се повлекло кон акрополата. Подоцнежните пишани извори и нумизматички наоди од XIV век го поврзуваат

⁷⁴ Горан Санев, Биљана Куфојанакис-Пачкова, „Археолошки парк – Големо Градиште“, потенцијал за развој на културниот туризам во с. Коњух, Кратово, *Славшки Зборник* 2 (2013), 92.

⁷⁵ Carolyn S. Snively, „Golemo Gradište at Konjuh: an Unidentified Late Antique City and its Churches.“, *Acta Congressus Internationalis XV Archaeologiae Christianae* (2013), 403.

локалитетот со средновековниот град Коњух, важна станица на караванските патишта што биле во употреба сè до XIX век.⁷⁶

Во изминатите повеќе од дваесет и пет години, локалитетот Големо Градиште е предмет на континуирани и систематски археолошки истражувања реализирани од Музејот на Македонија во соработка со проф. д-р Каролина Снајвли. Истражувањата започнале во 1998 година како теренско рекогносцирање спроведено од меѓународен тим археолози, во кој учествувале Кирил Трајковски од Музејот на Македонија и д-р Каролина Снајвли од Гетисбург колеџот во Пенсилванија, САД. Резултатите од овие истражувања се редовно публикувани и презентирани во научни публикации.

Најинтензивно е истражувана акрополата на градот каде во периодот од 1998 до 2004 година се откриени остатоци од одбранбени бедеми, влезни порти, улици, скалила, како и бројни станбени и јавни објекти, делумно вклесани или фундирани во природната карпеста подлога. Дел од овие структури, вклучително и монументалниот резервоар за вода, и денес се јасно видливи на терен. Особено впечатлив е комплексот од простории издлабени во карпата, познати како монашки ќелии, групирани на југозападната падина и меѓусебно поврзани со скалести комуникации.

Значаен наод претставуваат и двата амвона откриени во големата, најверојатно епископска базилика. Во централниот дел на градското јадро се истражувани и црковните објекти познати како „Ротондата“ и „Големата“ или „Епископска базилика“, чии истражувања започнале во 2008 година. И покрај нивните различни архитектонски форми и димензии, обете цркви се одликуваат со богата архитектонска пластика украсена со библиски мотиви. Бројноста и уникатноста на досега откриените црковни објекти упатуваат на тоа дека градот најверојатно функционираше како епископско седиште.⁷⁷

Археолошкото наследство на Големо Градиште и прекрасниот крајолик што го окружува локалитетот имаат исклучителен потенцијал за развој на културниот туризам. Досега, поради тешката достапност, локалитетот го посетуваат само добро упатените намерници (студенти, колеги, излетници и гости на месното население) или посетители под водство на истражувачите или жителите на околните села.⁷⁸

Формирањето на Археолошки парк „Големо Градиште“ бара поактивен и стратешки пристап кон заштитата и презентацијата на локалитетот од страна на

⁷⁶ <https://konjuh.mk/>

⁷⁷ Санев и Куфојанакис-Пачкова, „Археолошки парк – Големо Градиште“, 92.

⁷⁸ Исто, 93.

институциите. Со вклучување на Општина Кратово ќе се создаде потреба од стратегиски план што ќе го постави паркот меѓу приоритетите за локален развој на културниот туризам. Покрај археолошкиот потенцијал, значаен е и потенцијалот за рурален туризам во с. Коњух, особено преку традиционалното производство на здрава храна. Активното учество на жителите и поддршката од општината овозможуваат развој на етнолошка понуда: производство на овчо кисело млеко и млечни производи, печење баници под вршник, ловење риби со раце, жнеење и рачно собирање пченка. Туристичката понуда би опфатила и организирани прошетки низ паркот пешки, со теренски возила или со животни, како и посета на други дестинации, како Цоцев Камен и Куклици.

Поради потврдените вредности на „Големо Градиште“, започнат е процес на валоризација за негово ставање под посебен режим на правна заштита како културно добро. Досега како споменик на културата е заштитена само црквата „Св. Ѓорѓи“. Но, земајќи го предвид поширокото опкружување, вклучувајќи ги локалитетите Селиште, Кшла, Цоцев Камен, црковната архитектура, камените куќи во Коњух, споменикот на природата Куклици и уникатниот вулкански пејзаж, произлегува потребата сите овие вредности да се третираат интегрирано, со формирање и прогласување на заштитено подрачје Археолошки парк „Големо Градиште“.⁷⁹

Таквиот потенцијал на локалитетот беше препознаен и од месното население и од локалната самоуправа, која во 2017 година отстапи дел од основното училиште за потребите на истражувачкиот проект на Големо Градиште. Набргу потоа, со активно учество на жителите од село Коњух, постепено се правеше санација на запуштената состојба на училиштето. Со уредувањето на просторот се роди и идејата за адаптација на дел од училиштето во своевидна изложбена поставка преку која посетителите би можеле да добијат информации за локалитетот и другите археолошки знаменитости во атарот на Коњух.

„На тој начин изложбата истовремено претставува и почетен чекор во процесот на популаризација на археолошкиот локалитет Големо Градиште и културните знаменитости во неговата непосредна близина, преку кој се отвора и можноста за негово вклучување во туристичката понуда, односно развивање на културниот и

⁷⁹ Исто, 94; <https://konjuh.mk/>

руралниот туризам во овој дел на Општина Кратово.“ – вели Горан Санев - член на истражувачкиот тим.⁸⁰

6.2.12 Ротондата во Коњух

Во селото Коњух, околу 40 км источно од Скопје, во административниот округ Кратово, се наоѓа уникатен пример на рановизантиска сакрална архитектура. Локалитетот Големо Градиште сведочи за силна христијанска традиција во регионот, иако монаштвото не може да се потврди со сигурност. Досега се идентификувани четири цркви на територијата, од кои три датираат од VI век, додека малата еднокорабна црква „Свети Ѓорѓи“ покажува две фази на изградба: од IX–XI и XIV–XVI век. Особено значајна е базиликата Ротонда, која со својата форма, конструкција и димензии претставува редок пример на ранохристијанска архитектура и укажува на високото духовно и културно ниво на регионот во доцната антика.⁸¹

Ротондата е сместена околу 250 метри јужно од утврдениот град. Откриена од селаните во 1919 година, црквата со трапезоидна основа останала незабележана за науката сè до 1936/37 година кога професор Никола Вулиќ ја истакнал нејзината вредност. Во 1938 година Светозар Радојчиќ ја посетил локацијата, фотографирал, измерил и собирал фрагменти од декоративна пластика, кои подоцна биле депонирани во Скопскиот музеј и објавени во 1952 година.⁸²

Подоцнежните систематски истражувања ги потврдија уникатните конструктивни карактеристики на Ротондата, нејзините архитектонски фази и невообичаената комбинација на стилови, истакнувајќи го локалитетот како значаен духовен и урбан центар во доцната антика и раниот среден век. Кон крајот на 1980-тите, проектот за конзервација, под раководство на Живојин Винчиќ, откри два зида што формираат агол под југозападната апсидална комора. Од 1998 година, преку македонско-американски проект спонзориран од Гетисбург колеџот и Националниот музеј на Македонија, започнаа систематски археолошки истражувања кои

⁸⁰ „Трикорабна базилика од 6 век откриена на Големо Градиште кај кратовското село Коњух” (14 Јули 2024). <https://umno.mk/trikorabna-bazilika-od-6-vek-otkriena-kaj-konjuh/>

⁸¹ Светозар Радојчиќ, “Црква у Коњуху”, *Зборник радова Византолошког института*, br. 1 (1952), 149-151.

⁸² Исто, 149. Ротондата се наоѓа во селото Коњух меѓу Куманово и Кратово. Според публикуваните натписи континуитетот на населбата во Коњух трае од III до крајот на XIV век. Црквата ја откриле селаните, ги извадиле урнатините од неа и ги ослободиле и надворешните рабови од сидовите. С. Радојчиќ на стр. 150, додава дека во 1938 година на теренот не вршел никакви ископувања, а само го снимил и го премерил она што било откриено и ги собрал фрагментите од декоративната пластика што лежеле на урнатини.

продолжуваат и денес, овозможувајќи детална документација и анализа на овој исклучително вреден споменик на рановизантиската архитектура.⁸³

Ротондата претставува една од ретките градби од овој тип во Југоисточна Европа. Таа припаѓа на објектите со централна основа и купола. Изведена е како правоаголна конструкција во која е впишана кружната основа на централниот простор, над кој се издигала куполата. Храмот е долг 23 м, а широк од 7,50 до 14 м. Влезот се наоѓал на западната страна, додека на источната имала апсида, однатре полукружна, а однадвор правоаголна. Меѓу централниот дел и олтарниот простор стоела олтарна преграда составена од шест украсени столбови. Пред олтарниот простор бил поставен амвонот изработен од зелен песочник. Подот на презвителиумот бил богато декориран со мермерни плочи во зеленикава нијанса, изработени во техниката *opus sectile*.

На еден од пронајдените столбови стои натписот „DOMATRIRS“, што се толкува како „DOMUS MARTIRIS“, „маченичка куќа“, а се претпоставува дека црквата била посветена на маченик.⁸⁴

Ротондата е необична, ако не и единствена според план и конструкција, а нејзината архитектонска скулптура е широко проучувана и продолжува да е од интерес. Можеби најфасцинантната карактеристика на црквата е распоредот на апсидата. Како што покажува една од фотографиите на Радојчиќ,⁸⁵ ѕид ја затворал западната страна на апсидата; во средината имало скалишта, а влезот во кружен коридор е видлив на јужниот крај. Коридорот во Ротондата бил слеп, т. е. затворен на северниот крај. Сличностите во распоредот на апсидите на Ротондата и базиликата на северната тераса вклучуваат мали правоаголни простори на краевите на коридорот, при што втората карактеристика е формирана во обете цркви, бидејќи конструкцијата на апсидата се протега кон запад, надвор од краевите на ѕидот на апсидата. Во обете згради, скалите центрирани на предниот дел од зградата во апсидата воделе до апсидалниот простор каде, очигледно, стоел престолот на епископот или претседавачкиот свештеник.

Во ротондата се зачувани многу делови од структурата: столбови, ентаблатура со основа и капители, внатрешен пиластер, подиум од презвителиумот, скалиште од епископското седиште до апсидата и амбитус коридорот зад него. Зачувани се и делови

⁸³ C. S., Snively, “Golemo Gradište at Konjuh”, 403.

⁸⁴ „Виртуелна прошетка на Ротондата, с. Коњух, општина Кратово – Концепт за култура Скопје“.
<https://kks.org.mk/rotonda-konjuh-vr/>

⁸⁵ Апсида Ротонде, са запада, 1938. По Радојчиќу, 1952, сл. 12.

од декорацијата: фрагмент од подот на меѓустолбовите на преградата, фрагмент од олтарската преграда и конвексен фрагмент од амвонот.⁸⁶

Целата архитектонска структурна пластика е изработена од тврд камен, додека декоративната пластика на преградата, олтарската преграда и плочите на проповедалницата се изработени од помек дакиски камен во зелена боја.⁸⁷

Еден многу важен дел од декоративната пластика на ротондата е пластиката што потекнува од амвонот, која исто така е темелно проучена. Уште тогаш беше заклучено дека амвонот бил украсен со конвексни фрагменти со релјефни мотиви на нивната конвексна страна. Имајќи го предвид комплекситетот на темата, С. Радојчиќ разбирливо му посвети само еден дел од својата работа на прашањето за реконструкција на амвонот, но и во тој мал дел постигна речиси целосна прецизност. Тој наведува дека, и покрај силната фрагментираност на елементите, можно е врз основа на одредени детали да се реконструира централниот дел со три мотиви на средни долини во хоризонтален ред и неколку хоризонтални зони на такви полиња. Во тој контекст, С. Радојчиќ нуди и реконструкција на попречниот пресек на полуцилиндричната плоча.⁸⁸

6.2.13 Големата базилика во Коњух

Иако С. Радојчиќ се фокусираше на Ротондата (и за среќа обезбеди многу информации кои сега се изгубени), тој накратко дискутираше и за локацијата на Големо Градиште, спомнувајќи, меѓу другото, и една голема базилика на северната тераса. Според неговите белешки, скицата на базиликата била јасно видлива, со голем куп фрагменти од кршен бел мермер во пределот на олтарот, што укажува на некогашното богатство и важноста на оваа црква. Радојчиќ исто така забележал дека архитектонските елементи, како делови од колони и основи, покажуваат дека базиликата имала добро организирана структура со три галерии и простории за свештенството. Овие фрагменти се од голема вредност за разбирањето на рановизантиската архитектура во регионот и можат да дадат дополнителни информации за религиозниот и културниот живот во тоа време.⁸⁹

Базилика од VI век открија археолозите во централното градско подрачје на локалитетот Големо Градиште кај кратовското село Коњух. Тоа е уште една потврда

⁸⁶ Константин Петров, „Реконструкција на амвонот од Ротондата во Коњух“, *Годишен Зборник на Филозофскиот Факултет Скопје*, 22 (1970), 271.

⁸⁷ Радојчиќ, „Црква у Коњуху“, 161.

⁸⁸ Петров, „Реконструкција“, 273.

⁸⁹ Радојчиќ, „Црква у Коњуху“, 149.

дека на локалитетот имало голем урбан и црковен центар од доцноримскиот период, велат од Археолошкиот музеј во Скопје. Археолозите работеле на сегмент на западниот дел на објектот, со три влезови и дел од внатрешниот простор.

По неговите истражувања на почетокот на 1970-тите години, Иван Микулчиќ ја спомена базиликата на северната тераса и ја вклучи во својот скицен план на локалитетот. Тој забележа дека меѓу посетата на Радојчиќ и неговото сопствено истражување на локалитетот, локалните жители имале извршено неконтролирани ископувања и ја отстраниле најголемата количина од архитектонската скулптура, меѓу кои и украсени парапетни плочи со крстови. По неколку сезони ископувања на акрополот, во 2005 година започнаа истражувањата на северната тераса каде што долниот град, според сè, потекнувал од VI век⁹⁰; можно е оваа урбана обнова да се совпаднала со изградбата на тврдината на акрополот во втората четвртина на VI век. Во тој период базиликата не била видлива ниту на површината ниту од доминантната позиција на акрополот. Иако пронаоѓањето на споменатата црква беше една од главните цели на истражувањата во долниот град, таа беше откриена сосема случајно во јуни 2008 година.⁹¹ Во текот на таа сезона, во црквата беа извршени ограничени ископувања. До крајот на сезоната беше јасно дека значителна црква ја заземала ширината на една од сериите тераси кои ја сочинуваат пошироката северна тераса. Беа истражени апсидата, делови од презвитериумот и мали сегменти од северниот и јужниот коридор на трибродната базилика.

Ископаниот дел од црквата ќе биде опишан подолу, започнувајќи од источниот простор, потоа коридорите и на крај презвитериумот. На исток од апсидата беше откриен свиен сид, мошне лошо изграден од камења и земјен малтер, кој е интерпретиран како терасен сид. Тој се состоел само од три реда на источната страна, наспроти пет или шест реда на западната, а можно патче се појавувало на релативно високо ниво, источно од средишниот дел на сидот. Ограбувачките ровови го оштетиле сидот на двата краја, но кон север тој веројатно продолжувал малку подалеку од североисточниот агол на северниот коридор. Од просторот меѓу овој свиен сид на исток и сидовите на апсидата и источните сидови на коридорите на запад, можело да се пристапи кон вратата на источниот сид од северниот коридор. Ископувањата во 2009

⁹⁰ За ископувањата на акрополата, видете: С. Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: Report on the Excavations in 2000", *Dumbarton Oaks Papers* 56 (Washington, DC 2002), 297-306.

⁹¹ „Големо Градиште – Коњух: утврден град од Доцната антика во регионот на Кратово“. <https://konjuh.mk/>

година⁹² потврдија дека врата се наоѓала и во источниот сид на јужниот коридор, веднаш јужно од антата. Не беше најдена трага од свиениот сид во ограничениот простор што беше истражуван надвор од источниот сид на јужниот коридор.

Северниот сид на коридорот бил изграден врз постари, неидентификувани структури. Тој образувал цврсто поврзан агол со источниот сид кој, пак, бил поврзан со сидот на апсидата и со кратка анта поставена веднаш северно од крајот на апсидниот сид, но продолжение на антата не можело да се следи кон запад. На долниот дел од завршената внатрешна страна на северниот коридорски сид, поширок темел се протегал околу 0,20 м во коридорот. Скали воделе надолу во коридорот од вратата, чиј крај беше зачуван во источниот сид. Ископаниот сегмент од северниот коридор долг околу 4 м, бил исполнет со многу тешка камена шут или, како што подоцна се претпоставуваше, со намерно поставено камено исполнување од нивото на зачуваните врвови на сидовите до единственото ниво на подот, изработен од набиена земја. Овој под се наоѓал околу 0,70 м под нивото на подот на презвитериумот и јужниот коридор. Областа остави бројни прашања за идни истражувања. Во 2009 година немаше ископувања во северниот коридор. Подот на источниот крај на јужниот коридор исто така се покажа дека е земјен, со случајни траги од распаднат малтер, но околу 0,75 м повисок од подот во северниот коридор. Наслагите од мека земја и малтер над подот содржеа концентрирани камени остатоци и големи случајни блокови. Околу 5 м западно од источниот сид на коридорот бил демонтиран сид што некогаш го пресекувал коридорот; западно од него подот бил изработен од тврд, сивобел малтер.⁹³

Пробниот ров, линиски поставен по претпоставената линија на јужниот коридор, го откри јужниот сид на црквата; тој бил делумно демонтиран за да се отстранат тули, чиј отпечаток се забележуваше во малтерот во горните зачувани делови. Црвено обоена малтерна обвивка сè уште беше зачувана на внатрешната страна на сидот, како што беше случај и на северниот сид на северниот коридор.

Ископувањата продолжија во внатрешната градска базилика во Коњух за време на летото 2009 година. Беше откриен јужниот крај на нартексот и две анексни простории јужно од него; едниот анекс содржеше гроб со цистна конструкција. Должината на зградата, од апсидата до западната страна на нартексот, изнесува околу 33 м; сидовите продолжуваат западно од нартексот, можеби до атриум. Истражувањата во јужниот коридор и на наосот делумно објаснија зошто стилобатните сидови не

⁹² C. S., Snively, "Golemo Gradište at Konjuh", 406-407.

⁹³ C. S., Snively, "Golemo Gradište at Konjuh", 407.

можат да се следат западно од антите во аглите на апсидата. Околу 4 м западно од антата на двете страни на црквата се наоѓала база на градба, со димензии 1,00 x 0,60 м; околу 2 м понатаму кон запад база на колона го означувала почетокот на колонадата.

Во презвитериумот пред апсидата, голема дупка била ископана во антиката низ малтерниот под; зачуван е само северниот раб на темелот на олтарот, а не постои трага од простор за реликвија. Основата за олтарниот екран е изненадувачки добро зачувана на трите страни на презвитериумот. Празнина широка околу 0,70 м меѓу западниот раб на страничната синтрона и основата на олтарниот екран на северната и јужната страна овозможувала пристап во презвитериумот од страничните коридори, малку источно од столбовите. Пронајдени беа голем број впечатливи фрагменти од архитектонски блокови: делови од големи и мали колони, бази, импост-капители, столбови, парапетни плочи итн. Најнеобичното откритие беше основата на мал амвон, поставена веднаш до основата на западниот олтарен екран, внатре во презвитериумот. Од амвонот потекнуваа многу фрагментирани геометриски релјефи слични на оние пронајдени во Ротондата, како и речиси целосно зачуван релјеф на паун.

Определувањето на должината на базиликата и нејзиниот општ план беше една од главните цели на ископувањата во летото 2009 година.⁹⁴ Станува збор за трикорабна базилика широка 13,5 метри, што ја посочува и нејзината веројатна должина од 25 до 30 метри. Наосот и страничните кораби се издвоени со стилобати со столбови високи 2,7 метри, поставени врз масивни бази. Помеѓу столбовите стоеле преградни (парапетни) камени плочи украсени со крстови, на што укажуваат наодите откриени во рушевинскиот слој и во северниот и во јужниот кораб. Сидовите од внатрешната страна биле премачкани со малтер во боја, а подот во наосот на базиликата бил поплочен со камени плочи. Ова е прво откритие на базилика со волку *in-situ* зачувани елементи поради што од нејзиното натамошно истражување се очекуваат важни информации за архитектурата на објектот и неговите обновувања, кои ќе ги дополнат постоечките сознанија за нејзината хронологија и за хронологијата на утврдениот доцноантички град.

Базиликата, работно наречена „Базилика Б“, е втор објект од овој вид на северната тераса (сектор II) на локалитетот, каде било некогашното градско јадро.⁹⁵

⁹⁴ “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified Late Antique City and Its Churches”. <https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=classfac>

⁹⁵ „Трикорабна базилика од 6 век откриена на Големо Градиште кај кратовското село Коњух“ - УМНО.МК. <https://umno.mk/trikorabna-bazilika-od-6-vek-otkriena-kaj-konjuh/>

Апсидата е изградена во еден јаз и нејзиниот сид подигнат од камења и малтер, се зачувал 0,75 – 1,05 м над почетното ниво. Внатре во апсидата е изградена платформа од камен и малтер, која создава тесен коридор широк 0,70 м и се протега 0,70 м надвор од апсидалниот сид. На западната страна на платформата се зачувани две скали од камени блокови кои го поврзувале презвителиумот со апсидата, додека мала правоаголна просторија (2,10 × 0,80 × 0,90 м) идентификувана како гроб/крипта, се отвора кон источниот коридор. Четирите елементи: апсидалниот сид, антите, платформата и криптата припаѓаат на истата фаза на изградба. Во презвителиумот се зачувани и странични синтрони од камени блокови; јужниот синтрон, долг околу 3,20 м, ја блокирал влезната врата кон амбулаторниот коридор, што покажува дека припаѓа на подоцнежна фаза.

Најјасната паралела во организацијата на апсидата на интрамуралната црква е со Ротондата надвор од сидовите на градот. Двата споменика претставуваат амбулаторен коридор и мали правоаголни простории на краевите на овој коридор, создадени затоа што изградбата внатре во апсидата се протега надвор од апсидалниот сид. Во двете цркви група скали, поставени на западниот дел на апсидалната структура, воде кон повисокото ниво на апсидата каде што најверојатно бил поставен трон на епископот или на главниот клирик. Во интрамуралната базилика мала крипта била директно поврзана со коридорот, додека во Ротондата не се зачувани траги од сличен простор поради уништувањето и недостигот на податоци во планот на Радојчиќ.

Во влезот на олтарскиот простор до дверите и на јужната страна на црквата се откриени два амвона, што е куриозитет за кој најблиската паралела е во Филипи. Подетално зошто служеле амвоните и аналогии за ова истражувала Снежана Филипова, која спомнува сириски влијанија и Големиот Вход.⁹⁶

Во Ротондата амбулаторниот коридор бил затворен на северната страна со сид од големи блокови, делумно сè уште зачувани. Овој сид се протегал кон југ преку апсидалниот влез и бил прекинат само од скалите и јужниот премин на коридорот. Што се однесува до интрамуралната базилика, сè уште не е можно да се утврди дали коридорот бил затворен на северниот крај, бидејќи тековните истражувања не даваат доволно докази.⁹⁷

⁹⁶ S. Filipova, "Liturgical furniture of the Early Christian basilicas in R.N. Macedonia", *Studia Academica Šumensia volume 9*, Shumen University Press, 2022, 187-188.

⁹⁷ C. S., Snively, "Golemo Gradište at Konjuh", 408-410

6.3 Археолошкиот локалитет Баргала крај Штип

Античкиот градот Баргала се наоѓа во источниот дел на РС Македонија во подножјето на планината Плачковица, на десниот брег од Козјачка Река на простор погоден за изградба на фортификација, кај некогашниот Горен Козјак во месноста Градот, на оддалеченост од 2.5 км јужно од денешното село Долен Козјак и на 13 км североисточно од градот Штип.

Името на градот Баргала првпат се среќава на еден натпис датиран од 371 година, откриен во месноста Ханче во атарот на село Карбинци.

Градот во периодот од III век до IV век бил воен логор – каструм, кога преминува во цивитас и станува главно епископско седиште по течението на реката Брегалница. Својот најголем развој го достигнува во втората половина на V век, кога е периодот на големата обнова на Баргала. Градот егзистирал до почетокот на VII век, кога бил запален и урнат од Аваро-Словенските напади.⁹⁸ Жителите подигнале нов град крај Козјачка Река во близината на Горни Козјак. По губењето на стратешкото значење, Баргала прераснала во цивилен – епископски град.

Во V и VI век, а особено во времето на Јустинијан I (527 - 565), градот го достигнал својот врв, но кон крајот на VI век во неколку наврати настрадал од аварско-словенските походи кои го треселе Балканот. Градот не бил потполно напуштен, меѓутоа опстојувал како неурбанизирана населба. Понатаму, во средниот век, се оформила нова населба чиј белег е црквата „Свети Ѓорѓи“, изградена кон крајот на втората половина на IX век. Околу црквата „Св. Ѓорѓи“ е откриена некропола која, според наодите егзистирала почнувајќи од VII век.

Истражувањата во ова наоѓалиште за првпат се започнати во 1966 година под раководство на Блага Алексова. Во седумдесеттите години на XX век на наоѓалиштето работела југословенско-американска екипа и тогаш е откриена епископската базилика.

За декоративната ранохристијанска скулптура од овој локалитет првпат детален преглед дала Снежана Филипова во магистерската теза од 1994 година, публикувана во 1997 година.⁹⁹

Виртуелна прошетка низ локалитетот Баргала е изготвена од невладината организација Концепт за култура Скопје и е достапна на следниот линк.¹⁰⁰

⁹⁸ Филипова Снежана, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија*, 5-6 и 11-12 век, Матица Македонска Скопје 1997; Иван Микулчиќ, *Антички градови на Брегалница, Магор* 2009; Трајче Нацев, *Баргала*, Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

⁹⁹ Филипова, *Декоративна пластика*, 1997.

Во февруари 2025 година почна да се реализира заедничкиот проект за целосно уредување на локалитетот, негово осветлување и заградување за поголема заштита, од Општина Карбинци каде припаѓа овој локалитет и Заводот и Музејот од Штип. На локалитетот е откриена винарска визба од VI век и три ранохристијански базилики. Се смета дека Баргала била седиште на првата епископија во брегалничкиот регион.

Во рамките на својата докторска теза, а потоа и како дел од проектот Тридимензионално моделирање на 5 римски археолошки сајтови на територијата на РС Македонија, д-р Христијан Талевски од прилепскиот Институт за старословенска култура, направи 3Д-реконструкција на повеќе локалитети во 2021 година, меѓу другото и на локалитетот Баргала, достапен на овој линк <https://sketchfab.com/3d-models/bargala-goren-kozjak-macedonia-91f3e05a0ded47b78c8fe4d4f3f81a84>

Во близина на градските бедеми на Баргала, западно од нив, во 1984 година била откриена extra muros базиликата, која е трикорабна, со една централна полукружна издадена апсида, со нартекс и егзонартекс и со под обложен со камени плочи, датирана во крајот на IV век.¹⁰¹

6.3.1 Епископската базилика во Баргала

Епископската базилика е откриена во северозападниот дел на градот кон крајот на 60-та година на XX век, а ја истражувала проф. Блага Алексова. Подигната е кон крајот на IV век, а била обновена, односно пресидувана и ремоделирана во V - VI век. Таа претставува објект изграден според стандардниот тип на старохристијански градби на Балканот и Медитеранот, трикорабна базилика со полукружна апсида однатре и однадвор и со внатрешен нартекс и егзонартекс. Кон егзонартексот водат десетина скали, бидејќи е изградена на повисоко плато од улицата. Има подови обложени со камени плочи, освен северниот којшто бил решен со полихромен мозаик. Како најубав се издвојува подот од презвитариумот, обложен со бели и сиви плочи во opus sectile. Објектот изобилува со богата архитектонско-декоративна пластика, меѓу која особено се истакнуваат мермерните капители украсени со глави од лавови и лисје од винова лоза, како и неколку парапетни плочи. На еден капител на влезниот трибелон во егзонартексот пронајден е натписот: „Христe, помогни му на твојот роб, епископот Хермија.“ Споменатиот епископ и епископите Филип и Евстатиј од двете епископски базилики во Стоби се обележани како ктитори на базиликите.

¹⁰⁰ <https://kks.org.mk/bargala-vr/>

¹⁰¹ Блага Алексова, *Loca sanctorum Macedoniae*, Матица Македонска Скопје 1995.

За декоративната пластика од локалитетот првпат комплетна анализа објавила проф. Филипова Снежана.¹⁰²

За овој труд значајна е реконструкцијата на градската порта и предложената реконструкција на псевдобазиликата.

6.3.2 Псевдобазиликата во Бургала

Градската ранохристијанска базилика со димензии должина 16.80 м и 13.45 м, излегува од формата на стандарден тип и претставува скратен тип на ранохристијанска базиликална градба со приближно квадратна форма. Базилики од ваков тип на територијата на Македонија не се откриени, а се среќаваат во Р Бугарија на локалитетите: Црквина, Мелник (Свети Никола) и во Св. Врач – Сандански (Епископска базилика). Базиликата е трибродна, со полукружна апсида однадвор и однатре и нартекс. Излегува од оската исток – запад со отклон кон југ. Во базиликата се констатирани четири влеза. Главниот влез е од југ, кој преку три скали излегува директно на главната улица.

Предложената реконструкција од Трајче Нацев и Јулиј Фрков е објавена во 2010 година во часописот „Македонско наследство“, но никогаш не е изведена иако е планирана.¹⁰³

За ранохристијанскиот дрвен релјеф со претстава на Аврамовата жртва најден како материјал за потпал во термите на локалитетот, првпат ја прочитала и ја објавила иконографијата Снежана Филипова.¹⁰⁴

6.4 Локалитет Хераклеја крај Битола

Хераклеја Линкестис е еден од позначајните антички градови во Македонија. Градот егзистирал повеќе од еден милениум. Формиран е во средината на IV век пр. н. е. од страна на Филип II Македонски, како важен стратешки пункт. Во средината на II век пр. н. е. Римјаните ја освоиле Македонија и ја уништиле нејзината политичка моќ, а потоа ја претвориле во провинција и ја поделиле на четири области. И покрај ваквата состојба Хераклеја, која припаѓала на четвртата област во римскиот период, доживеала извесен просперитет. Тоа се должи, пред сè, на изградбата на патот Вија Егнација во чии рамки овој град фигурирал како важна станица. Од римско време во Хераклеја се

¹⁰² Филипова Снежана, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5-6 и 11-12 век*, Матица македонска, Скопје 1997.

¹⁰³ Trajche Nacev and Julij Frkov, “Archaeological architectonic research and reconstruction of an urban early Christian basilica in the city of Bargala,” *MH 34-35*, (2011): 157-172.

¹⁰⁴ Filipova Snezhana, The early Christian fragmented wooden relief from the site Bargala, *Нии и Византија*, 221-236, *Нии* 2014.

откриени и презентирани следните објекти: терми, портик со почесни и вотивни споменици, театар, делови од форумот, а идентификувани се и елементи од други објекти во рамките на градските ѕидини и надвор од нив. Римскиот театар во Хераклеја служел за одржување сценски претстави и претстави со животни. Градбата веројатно започнала за време на императорот Хадријан (Публиј Елиј Трајан Адријан / 24 јануари 76 – 10 јули 138 година), а завршила во времето на неговиот наследник Антонин Пиј. Времето на императорот Хадријан било карактеристично по модернизирањето на старите театарски згради со цел тие да се адаптираат за агонални претстави. Термите од Хераклеја се импозантен објект кој бил составен од три главни простории: Frigidarium – простор за капење во ладна вода, Tepidarium – простор за капење во млека вода и Caldarium – простор за капење во топла вода. Во ранохристијанскиот период (IV - VI в. н. е.) Хераклеја била епископско седиште. Некои од нејзините епископи се забележани во актите на неколку црковни собори. Така, епископот Euagrius се споменува во актите на концилот одржан во Сердика во 343 година, епископот Quintilius на соборот во Ефес во 449 година, а епископот Venignus во Цариград во 553 година. Во ранохристијанскиот период се изградени Малата и Големата базилика и Епископската резиденција, базилика со мозаик откриена пред десетина години, Гробишната базилика со некропола надвор од градските бедеми, како и градска чешма од времето на Јустинијан (527 — 565 година).

Со грижата, негувањето, чувањето, презентирањето, систематското археолошко истражување, континуираната заштита, конзервацијата на архитектурата и ревитализацијата на Римскиот театар, оживувањето на Хераклејските вечери, богатиот пропаганден материјал, посетеност од над 50 000 посетители, Хераклеја се вбројува меѓу ретките музеи на отворено. Богатиот археолошки материјал од досегашните истражувања во најголема мера е презентирани во археолошката поставка на Битолскиот музеј, како и во помала археолошка поставка на самиот локалитет Хераклеја. Во простор од околу 50 м² изложени се материјали и предмети од I век пр. н. е. до VI век н. е., од керамика, метал и стакло.

Д-р Христијан Талевски направи тридимензионална реконструкција и на локалитетот Хераклеја, достапен на линкот: <https://sketchfab.com/3d-models/heraclea-lynkstis-bitola-macedonia-e8c03c7ce4ea4a76bc11f9303bcd2195>

Овој проект, на чие чело е Христијан Талевски кому ова му беше докторската теза како дел од дигитализацијата на неколку локалитети од РС Македонија, е финансиран од Министерството за култура.

Градот Битола на својот сајт има поставено видео-линк од снимање со дрон на локалитетот Хераклеја: <https://youtu.be/2qrNqkqhzZs>

Виртуелна прошетка со помош на вештачка интелигенција е достапна на следниот линк: <https://www.facebook.com/share/p/19zk9mpns6/>

6.4.1 Театарот во Хераклеја

Времето на императорот Хадријан било карактеристично по модернизирањето на старите театарски згради со цел истите да се адаптираат за агонални претстави.

Гледалиштето на театарот е со потковичеста основа, со капацитет од околу 2500 гледачи. Во централниот дел на гледалиштето има ложа со почесни места, а исто така според сочуваниот натпис, првиот ред седишта бил резервиран за преставници од четири општини (Асклепијас, Дионисија, Артемисија, Хераклеис). Високиот ѕид кој ја обиколува оркестрата и металната ограда врз него, служел за заштита на гледачите од раздрознетите животни. Во оградениот ѕид се откриени три кафези за животни. По забраната на крвавите гладијаторски борби во почетокот на V век, театарот полака ја изгубил својата функција и полака бил затрупан по пат на ерозија. Седиштата од театарот биле употребени за други градби во Хераклеја, а на местото над веќе напуштениот, затрупан и оштетен театар во почетокот на VI век од н. е. изградена е микростанбена целина.¹⁰⁵

Малата базилика во Хераклеја функционирала со повеќе фази и преправки, од крајот на IV до крајот на VI в. н. е. Веројатно била црква ораториј на епископот на градот, а преку двор украсен со мозаици во кој имало и крстилница, се врзувала со големата базилика. Наосот со две колони е поделен на три брода. Тој на исток завршува со апсида која од внатрешната страна е кружна и содржи седишта за свештеници, додека од надворешната е правоаголна. Олтарниот простор е декориран со мозаик во техника »opus sectile« и е издвоен со мермерна преграда, додека страничните бродови се од подни тули.

Големата базилика А е изградена во доцниот V век врз постара базилика, трибродна е, со трем со колони, нартекс, централна полукружна апсида зајакната со три контрафори однадвор и две капели со предворје северно од нартексот. Мозаичниот под од крајот на V и почетокот на VI век во нартексот на големата базилика содржи

¹⁰⁵ <https://marh.mk/teatarot-vo-herakleja/>

три елемента: небо, земја и вода. Распоредот на елементите е сличен на останатите пронајдени космолошки претстави од ранохристијанскиот период – небесниот свет во центарот, концентрично развивање на земјата околу него и водниот свет кој ја вградува целата композиција. Овие примери, покрај својата декоративност, претставуваат симболични прикази на космосот кои ни помагаат да го разбереме тогашното согледување на светот. Мозаикот во нартексот на големата базилика во Хераклеја претставува врвно уметничко достигнување од ранохристијанскиот период. Неговото симболичко прикажување на христијанските догми инспирира и многу од подоцнежните мозаици во регионот.

Епископската резиденција има трапезоидна форма и нејзиниот распоред е според античката традиција. Врска помеѓу епископската базилика и останатите базилики во средниот дел на овој антички град била остварена преку ходник на нејзиниот источен влез. Просториите на епископската резиденција биле распоредени околу централниот двор во чие средиште се наоѓал бунар. Патосите во сите простории на епископијата се направени во мозаици сложени од ситни каменчиња во *opus tessalatum*. Во него се среќаваат најразновидни геометриски шари, розети, меандри, плетенки, рибини коски, плетен крст. Во тој декор се повторуваат мотиви од растителниот и животинскиот свет. Епископската резиденција била во употреба од IV до VI век од новата ера.¹⁰⁶

6.4.2 Црквата „Света Софија“ во Охрид

Црквата „Света Софија“ е катедрална црква во стариот дел на градот Охрид, во југозападниот дел на Република С Македонија, градена од 1035 – 1056 г., веројатно во времето на архиепископот Лав. Посветена е на Божествената Премудрост т. е. на Св. Софија. Оваа црква, со нејзината архитектура и фрески, е една од најзначајните знаменитости на Македонија.

Таа е една од најголемите средновековни цркви на овие простори. Во еден долг временски период таа била соборна црква на Охридската архиепископија, која својата

¹⁰⁶ Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот после животот*, Македонска Цивилизација, Скопје 2002, 2 том, 713- 732.

црковна власт ја имала врз територија на север од р. Дунав до албанските брегови на запад и до Солунскиот Залив на исток.¹⁰⁷

Покрај нејзиното значење како знаменитост, внатрешноста на црквата и нејзиниот двор и колонада претставуваат важно место за одржување на културни збиднувања, како концерти и драмски претстави.

Црквата „Света Софија“ е подигната по големата мисија на Св. Кирил и Методиј, врз темелите на стара сакрална градба. Најверојатно таа служела како катедрала уште во времето на цар Самуил, кој кон крајот на X век својата престолнина ја пренел од Преспа во Охрид. Според други извори, пак, на истото место во времето на царот Самуил постоела црква која од непознати причини била разурната. Времето на изградбата не може точно да се утврди, бидејќи не е зачуван ниту еден натпис што би упатувал на тоа. За денешната црква се споменува дека била изградена (или обновена) за време на архиепископот Лав, кој во времето од 1035 до 1056 година се наоѓал на престолот на црквата. Овој истакнат црковен поглавар станал ктитор на сликарската декорација на „Света Софија“.

Првобитно црквата имала само една главна купола, а во XIV век било изградено раскошното надворешно предворје. По својата првобитна форма таа им припаѓала на трикорабните базилики со трансепт, купола и галерии на бочните бродови. Уште во XI век имала и припрата, а над северното и јужното одделение на олтарот биле формирани посебни капели. Вака оформениот објект скоро три века подоцна, во времето на архиепископот Григориј, добил припрата - градба која го презентирала врвот на архитектонската култура во Македонија од XIV век. Издолжената припрата е конципирана во хоризонтала, со портик во приземјето и галерии на катот, а на северната и на јужната страна од Григориевата галерија се креваат посебни одделенија со кули.

Во втората половина на XV век црквата била претворена во џамија и тогаш биле извршени најголемите измени. Сите фрески биле покриени со вар, куполата на црквата е срушена и срамнета со покривот, додека, пак, старата олтарна мермерна преграда со

¹⁰⁷<https://marh.mk/%D1%81%D0%B2-%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4-xi-%D0%B2%D0%B5%D0%BA/> ;
<https://web.archive.org/web/20140620223345/http://www.dke.org.mk/crkvi/crkvi.asp#2>

пластична декорација била отстранета и од мермерот во наосот кон југозапад е подигнат мимбар, а над северозападните кубииња подигнати се минариња.¹⁰⁸

Кон средината на XIX век во Охрид престојувал истакнатиот руски славист Виктор Григорович. Епохално откритие на славистот Виктор Григорович било пронаоѓањето на ракописите „Опширното житие за Св. Климент Охридски“ од охридскиот архиепископ Теофилакт од XII век и „Краткото житие за Св. Климент Охридски“ од архиепископот Димитриј Хоматијан од XIII век, во охридската црква „Св. Богородица Перивлепта“.

Во текот на 1912 г. црквата била користена како складиште за оружје (како и Партенонот во Атина).

Веднаш по Втората светска војна биле преземени мерки овој споменик да се зачува од натамошно пропаѓање. Во 1949 година започнало чистењето на фреските кои биле варосани од Османлиите. Истовремено било извршено и нивно копирање за изложбата „Средновековната уметност на народите на Југославија“, која се одржала во палатата Шајо во Париз. Во текот на систематските работи, со кои раководеле експертите на *Заводот за заштита на спомениците на културата на Македонија*, кои започнале во 1951 година, а завршиле по шест години, биле откриени сите фрески и биле заштитени од натамошно пропаѓање. Од јужниот ѕид биле симнувани според најновите конзерваторски методи што се применувале во Италија. Со помош на специјални рамови повторно биле враќани на место. Ова симнување на фреските било потребно за да не се оштетат при враќање на јужниот ѕид кој бил навален 60 см. Враќањето на ѕидот било извршено во 1953 година на најсовремен начин.

Фреските биле исчистени и конзервирани, а покрај тоа биле извршени и архитектонски зафати. Живописот на оваа црква бил од врвен дострел во средновековното сликарство во Македонија и пошироко. Тоа е времето кога Охрид бил под непосредна власт на Цариградската патријаршија. Станува збор за најзначајните зачувани делови на византиското монументално сликарство. Ктиторот на живописот, архиепископот Лав, еден од најобразованите луѓе во тоа време, непосредно влијаел при изборот на композициите што се насликани во XI век.

¹⁰⁸Борис Чипан, *Св. Софија – Катедрален храм на Охридската архиепископија*, Скопје, 1998; како и прилогот на МАРХ достапен на следниот линк:

<https://marh.mk/%D1%81%D0%B2-%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4-xi-%D0%B2%D0%B5%D0%BA/>

Внатрешноста на црквата е зачувана со нејзините фрески од XI век, XII и XIII век кои го претставуваат врвот на византиското фрескосликарство во своето време. Главниот дел од црквата е изграден во XI век, додека надворешните надоградби се изградени по наредба на архиепископот Григориј I во XIV век.

Фрескопис. Повеќе од шеесетина насликани фигури на најистакнати патријарси, епископи и ѓакони се распоредени на долните површини на сите делови во олтарскиот простор. Најбројни и на најгледно место, во централниот дел на олтарот, се ликовите на поглаварите на Цариградската патријаршија: Свети Василиј Велики, Свети Јован Златоуст и Свети Григориј Богослов, насликани во долниот појас, меѓу прозорците на главната апсида.

Фигурите на шестмина римски папи се насликани во бочниот простор на ѓакониконот; со тоа се одразува односот меѓу Цариградската и Римската црква пред расцепот во 1054 година. Во тоа време Леон, ктиторот, морал да предвиди и римски папи затоа што тие биле заедница, иако уште во 1025 година започнале караниците меѓу Цариград и Рим. Од овие римски папи досега се идентификувани само четворица. Тоа се Клемент, Григориј, Силвестар и истоименикот на ктиторот, Леон. Според научните сознанија, единствено во „Света Софија“, во најголемата галерија на архиереи во светот, насликани се заедно шестмина римски папи.

Видео-прилог за црквата е достапен на овој линк: <https://youtu.be/d5opPOeAbok>

6.4.3 Црквата „Свети Пантелејмон“ во село Нерези, Скопје

Ктитор на црквата во село Горно Нерези е принцот Алексеј, син на Константин Ангел и Теодора. Храмот посветен на светиот лекар Пантелејмон се наоѓа во селото Горно Нерези, на планината Водно, осум километри југозападно од Скопје. Според староста, црквата „Св. Пантелејмон“ е најстара зачувана црква во Скопје и околината и заема значаен дел од средновековниот културен хоризонт на Македонија. Црквата е еден од најубавите споменици на средновековната уметност, сублимирајќи ги во себе врвните уметнички дострели на Комненовската династија.

Црквата е изградена во 1164 година под ктиторство на византискиот принц Алексеј, син на Константин Ангел и Теодора, најмладата ќерка на византискиот цар и основач на Комненовската династија – Алексеј I Комнен (1081 – 1118). Ктиторот, принцот Алексеј, бил соработник на актуелниот цар Мануил I (1143 – 1180) и брат на дуксот Јован Ангел кој бил административен владетел на Скопје, кое во втората половина на XII век станал важен центар/град во западните гранични области на Византиското царство. Податоците ги дознаваме од сочуваниот натпис на мермерниот

архитрав поставен над влезот од нартексот во наосот. Натписот гласи: „*Се разубави овој храм на светиот и славен Валикомаченик Пантелејмон со средствата на господин Алексеј Комнен и син на порфирородната госпоѓа Теодора во месец септември, индикт 13 година 6673 (1164) при игументство на Јоаникиј монах*“.¹⁰⁹

Црквата архитектонски претставува спој на престолничката градителска матрица и локалните градителски техники. Во основа црквата е крстообразна, со пет куполи и нартекс на западната страна. Во просторот под страничните куполи се оформени компартимети. Источните куполни компартименти имаат функција на протезис, т. е. жртвеник (североисточниот) и ѓаконикон (југоисточниот), а западните капели претставуваат интегрален дел од припратата, бидејќи се пристапни единствено од овој западен дел на градбата. Во нив се откриени аркосолиум (северозападната) и питос со осветена вода (југозападната), што е доволно за да се претпостави нивната улога во погребниот ритуал, кој во соодветни околности се одвивал во припратата на храмот.

Црквата е изградена од приделкани камени блокови и тули, фасадите се декорирани со прозорци: монофори, бифори и трифори. Црквата има скромни димензии од 16,90 м и 9,60 м, а централната купола има дијаметар од 3,60 м. Во XVI век, поточно во 1555 година, скопската област била погодена од земјотрес при што се срушила куполата и дел од горните делови на црквата, но повторно биле реконструирани. Фрескоживописот од XII век е откриен во 1926 година, кога историчарот на уметност Николај Окуњев ги открил фреските под фрескоживописот од XIX век.

За жал, во горниот дел од храмот оригиналните фрески засекогаш се изгубени и се заменети со фрески од XVI век. Поточно, оригиналниот фрескоживопис е изработен по 1164 година и од овој фрескоживопис се зачувани делови од олтарната програма, стоечки светители во првата зона, сцени од Христолошки циклуси во втората зона и сликарството во бочните капели. Зографот на Нерешкиот храм вешто ги поставил композициите од Христолошкиот циклус во просторот. Па така, претставата на Сретението на јужниот ѕид и неговиот пандан на северниот ѕид – претставата на Оплакувањето Христово, ја сублимираат симболичката конотација на Христовата

¹⁰⁹ С. Коруновски, Е. Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Просветно дело, Скопје, 2006; Е. Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, *Скопје: Осум милениуми живот, култура, творештво*, Филозофски факултет, Скопје, 2019, 471 – 578.

жртва т. е. најавата на страдањата на новородениот Спасител преку претставата на Сретението и неговата смрт преку претставата на Оплакувањето.

Оплакувањето Христово е несомнено најпознатата композиција од оваа црква, која била инспирација за познатиот македонскиот сликар Глигор Чемерски во 1994 година да ја наслика во својот препознатлив стил. Оплакувањето претставува творечки врв на нерешките мајстори и една од најмаркантните сцени на средновековната ликовна продукција.

Во сцената Богородица паднала врз мртвото тело на Христос, го обвиткува телото и плаче со горчлива болка и болна гримаса. Таа го оплакува Христос, нејзиниот единствен син, а не Богот и Спасителот на човештвото. Во првата зона се насликани дваесет и шест светители: свети војни, маченици и химнографи. Значаен е и портретот на патронот на храмот, светиот лекар Пантелејмон, издвоен во штуко–рамка со релјефна декорација. Одлики на фрескоживописот се вештина во цртежот, сјајен колорит, широко обоени површини, нагласани контури, елегантни движења и, за првпат во византиската уметност, претстава на емоции.

Од фрескосликарството од 1555 година, кое е зачувано во горните делови на црквата, зачувани се претставите во централната купола, Богородица во конхата на апсидата, Празничниот циклус и светителските бисти во средишната зона. Авторот на ова сликарство се трудел да го следи стилот и програмскиот концепт на оригиналното сликарство од XII век, но на ова сликарство му недостасува емоционалниот набој препознатлив во оригиналниот т. е. стариот фрескоживопис.

Храмот со фрескоживописот од XII век претставува едно од најзначајните и најубавите средновековни фрескоансамбли на територијата на Македонија, но и пошироко.¹¹⁰

Видео-линк за црквата е достапен на следниот линк:
<https://www.youtube.com/watch?v=Sdct65She08>

6.4.4 Црквата „Свети Ѓорѓи“ во Курбиново

Црквата е подигната од непознат ктитор и со својата фрескодекорација претставува кулминација на динамичниот стил на XII век. Од натписот на источната страна на Чесната трпеза во олтарот дознаваме дека фрескоживописувањето е започнато во април 1191 година, а се претпоставува дека црквата е изградена околу

¹¹⁰Љубен Трајаноски, *Византиска црква / Нерези / Пантелејмон / Скопје*
https://marh.mk/sv_pantelejmon_gorno_nerezi/

1190 година. Црквата е изведена како еднокорабна градба (15 метри должина, 7 метри ширина), без нартекс, со длабока полукружна апсида на исток и црквата „Св. Ѓорѓи“ е најголемата еднокорабна црква во средновековната архитектура во Македонија. Судејќи според димензиите на градбата, дрвениот покрив, како и длабоката полукружна апсида, јасно се воочува дека ктиторот бил инспириран од најзначајната базилика во македонската архитектура, катедралата „Св. Ахил“, лоцирана на островот Ахил на другиот крај на Преспа. Црквата „Св. Ѓорѓи“ е уште едно ремек-дело на комненовскиот XII век во Македонија.

Сликаната програма во Курбиново се надоврзува и ги надополнува програмските и иконографските иновации на црквата „Св. Пантелејмон“ во Нерези (1164). Таа ги сублимира последните репрезентативни творечки дострели во сликарството на византиската комненска епоха.

На западната фасада на црквата се забележува мошне оштетената ктиторска композиција; непознатиот ктитор бил најверојатно со високо благородничко потекло. Прикажан е во придружба на актуелниот византиски цар Исак II Ангел, неговата царица, унгарската принцеза Маргарита, придружени од првенецот на охридскиот архиепископски престол, угледниот Јован Каматир (1183 – 1215). Архиепископот Јован Каматир бил познат и како писател, се спомнува во текстовите на Димитриј Хоматијан кој долго време ја вршел функцијата на хартофилакс во Охрид. Јован Каматир починал во 1215 година, а го заменил Димитриј Хоматијан.

Сликаниот репертоар во наосот го сочинуваат сцени од Христолошкиот циклус, стоечки светители во првата зона и олтарната програма. Првата зона на олтарната програма, почнувајќи од Курбиново па сè до завршувањето на византиската епоха, ќе претставува задолжително иконографско решение за декорацијата на светилишниот простор во сите православни храмови. Тука за првпат Светите Отци му служат/се поклонуваат на Агнецот, за разлика од претходните примери каде што се поклонуваат на Хетимасијата (Приготвениот престол). Положен на Чесната трпеза покрај пехарот со евхаристичното вино, Христос е претставен како бебе, роден и жртвуван за искупување на човечките гревови, ја претставува неговата доброволна жртва положена на олтарот на спасувањето. Во Христолошкиот циклус, илустриран во наосот на црквата, се вклучени многу иновативни моменти во иконографската конфигурација на прикажаните теми. Во сцените се вклучени многу епизоди и жанр сцени, а карактеристична е епизодата на комуникацијата помеѓу Марија и Елисавета како најава на Христовото раѓање.

Меѓу бројните сцени би требало да се одвои Симнувањето во Адот, коешто е претставено со раскошна визуелна експресија, секако и Благовештението познато по иконографските компоненти и визуелната претстава на теолошкото сиже на темата. Во иконографијата на Балговештението, покрај ликот на Богородица е инкорпорирана и илустрација на стих од Соломоновата песна над песните, симболична песна/ода за Богородичината девственост.¹¹¹

Уште еден куриозитет во црквата се портретите на императорот Мануил Комнен со неговата сопруга, претставени како Св. Константин и Св. Елена. Ова е откриено од страна на Лидија Хадерман Мисгвиш, а за значењето на хералдиката и скриените портрети на Комнените овде и во „Св. Пантелејмон“ во Нерези, пишува Снежана Филипова.¹¹²

6.4.5 „Света Богородица Перивлепта“ во Охрид

Според натписот над влезната врата од внатршниот дел на припратата, црквата „Св. Богородица Перивлепта“ (Преславна) е подигната во 1295 година од византискиот војсководач Прогон Згур, роднина на Андроник II Палеолог.

Откривањето на фреските по 1951 година предизвика голем интерес. Ликовната постапка според стилската анализа покажа дека фреските претставуваат еволуција помеѓу пластичниот стил на палеолозите од XIII век и класичниот стил на палеолозите од првите децении од XIV век.

По претворањето на „Света Софија“ во џамија, „Св. Богородица Перивлепта“ станала соборна црква на Охридската архиепископија, а по пренесувањето на моштите на Св. Климент Охридски, заштитникот на градот Охрид, од манастирот „Свети Пантелејмон“, го добила името „Св. Климент“, а во 2002 г., со градењето на новиот Светиклиментов манастир посветен на Св. Пантелејмон на Плаошник, да го добие повторно своето првобитно име „Св. Богородица Перивлепта“. По 530 години, на 10 август 2002 г., во новоизградениот храм „Св. Климент и Пантелејмон“ на Плаошник беа пренесени моштите на Св. Климент од црквата „Св. Богородица Перивлепта“ („Св. Климент“) во гробницата, меѓу археолошките остатоци, која ја направил со своја рака и во која Св. Климент бил погребан во 916 година. Во науката и денес црквата „Св. Климент“ е повеќе позната под првобитното име „Св. Богородица Перивлепта“. Поради

¹¹¹ Сашо Коруновски, Елзиабета Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Просветно дело, Скопје, 2006; L. Hadermann-Misguish, *Les fresques de saint Georges et la peinture byzantine du XII siecle*, Bruxelles 1975; Ц. Грозданов, *Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспа*, МАНУ, Скопје, 2006.

¹¹² Снежана Филипова, *Македонско Наследство*

својата исклучителна архитектура и фрески, црквата „Света Богородица Перивлепта“ спаѓа меѓу најзначајните средновековни споменици во Македонија. Фреските се дело на сликарите Михаило и Евтихиј, истакнати средновековни зографи, чие создавање може да се следи цели триесет години. Црквата е градена во облик на впишан крст. Како градежен материјал главно биле употребувани тули и бигор со чие вешто रहेње е добиен редок впечаток на хармоничност и полихромија, со што оваа црква се издвојува меѓу византиските и македонските споменици на XIII век, а тоа ѝ дава значајно место во средновековната архитектура. Фреските во „Света Богородица Перивлепта“ кои ги покриваат сите ѕидни површини во внатрешниот дел, се први датирани дела на сликарите Михаило и Евтихиј. Тие своите имиња ги оставиле испишани на фреските во вид на орнаменти: Михаило - на одеждата на воинот Св. Димитрија, Евтихиј - на одеждата на воинот Св. Прокопије и на други места.

Во 1950 година сликарот и конзерватор Здравко Блажиќ, со помош на специјално направена емулзија од органско потекло, успеа во црквата „Света Богородица Перивлепта“ да открие дел од фреските од 1295 година, кои со силата на својот уметнички израз ги возбудија експертите и ги воодушевија љубителите на средновековното сликарство. Отривањето на фреските успешно беше продолжено по 1950 година. Сликаството во „Света Богородица Перивлепта“ го карактеризира тематско проширување и зголемување на бројот на фигурите во композициите. Централно место на западниот дел на ѕидот во наосот на црквата зазема композицијата „Успение на Богородица“, која е составен дел на циклусот за Богородица што ја покрива целата прва зона, со исклучок на главниот олтарен простор. Под овој циклус се насликани стоечки фигури на светци. Меѓу стоечките фигури на северниот ѕид насликани се портрети на Св. Климент Охридски и на Константин Кавасила, охридски архиепископ од XIII век. Во горната зона, над Богородичниот циклус, претставени се сцени кои го прикажуваат животот и маките на Христос. Уметниците ги користеле сводовите за да насликаат сцени на Големите празници. Во полукалотата на олтарниот простор е Богородица која стои со раширени раце, додека околу неа на еден ѓердан од медалјони насликани се портрети на 28 пророци и праведници. Во кубето е сместен Исус Христос како страшен судија. На два од четирите столба што го носат кубето, осумте стоечки фигури ги претставуваат светите војни. Во припратата на црквата, од фреските од крајот на XIII век најкарактеристична е композицијата „Божикната химна“ која се наоѓа над влезната врата, како и сцените поврзани за Богородица. Сликарите Михаило и Евтихиј воведуваат безброј новини. Пред сè, фреските од нивниот охридски

период на творештво ги карактеризира стремеж за индивидуализирање на прикажаните ликови и понагласено напуштање на иконографските шаблони. Ликовите на многубројните стоечки фигури, како и ликовите од композициите најдобро ја потврдуваат концепцијата на сликарите. Тие, овие светители ги прикажуваат како силни луѓе, полни со енергија и воинствен изглед. Сликарите Михаило и Евтихиј се без конкуренција во прикажувањето на драматичните и длабоко изразените расположенија. Тие изградиле мошне специфичен личен стил што најдобро се забележува во композицијата „Оплакување на Христос“ - на северниот ѕид во втората зона - каде што сликаат и многу споредни, но мошне активни ликови на мажи, жени и ангели. Силната драматика и емоции каква што е прикажаан во композицијата „Оплакување на Христос“, изразена преку гестови и движења на телата, ретко може да се сретне кај нас, со исклучок на композицијата „Оплакување на Христос“ од XII век во црквата „Свети Пантелејмон“ во Нерези, кај Скопје. Во композицијата „Оплакување на Христос“ прикажувањето на Богородица и другите со расплетени коси, болката прикажана преку изразот на лицето и движењето на рацете се ликовни решенија што имаат заеднички карактеристики со емоциите насликани во фреските на Ѓото, современик на сликарите Михаило и Евтихиј.¹¹³

6.4.6 Маркови кули на Водно

Еден од највредните, но воедно и најмалку афирмирани културно-историски локалитети во пошироката околина на Скопје – Маркови кули на Водно – повторно го привлекува вниманието на јавноста преку иницијатива насочена кон обновување на неговата историска видливост и приближување до современото општество.

Проектот насловен „Идејна виртуелна реконструкција на Маркови кули – Водно, Скопје“ претставува современ обид, преку употреба на дигитални технологии, да се оживее минатото и да се воспостави нов модел за презентација на културното наследство во Македонија.

Маркови Кули, познати и како град Чрнче, се доцноантичка и средновековна утврдена населба лоцирана околу 4,5 km југоисточно од центарот на Скопје. Локалитетот е сместен на источниот крај на планината Водно, во месноста Марково Крувче, врз стрмен и издаден варовнички гребен, на приближно 350 m над Скопското Поле и долината на реката Вардар. Ваквата доминантна позиција овозможувала

¹¹³ Цветан Грозданов, *Богородица Перивлента (Свети Климент) во Охрид*, МАНУ, Скопје 2018.

контрола и широк визуелен надзор над околниот простор, особено кон север, североисток и исток.

Утврдувањето било поврзано со патна комуникација што ја следела изохипсата околу Водно, долж која во средниот век се развиле словенските населби Сопиште, Водно, Нерези, Крушопек и Гр(ада)чец. На зарамнетиот врв на гребенот, во текот на VI век, била изградена моќна доцноантичка тврдина со правоаголна форма и димензии од околу 360 × 90 m. Одбранбениот систем се одликувал со масивни ѕидови со дебелина до 2,5 m и бил зајакнат со приближно 40 кули. Страничните кули имале пентагонална основа, додека акрополниот дел бил обезбеден со девет триаголници кули и масивен бастион.

Археолошките истражувања извршени помеѓу 1976 и 1980 година овозможува прецизна стратиграфска и хронолошка анализа, потврдена со нумизматички наоди од времето на Јустинијан I до Ираклиј, што го вбројува локалитетот меѓу значајните утврдени центри на доцната антика и раниот среден век во скопскиот регион.¹¹⁴

Систематските археолошки ископувања и прецизната стратиграфска анализа овозможуваат сигурна реконструкција на развојот на тврдината во текот на средниот век. Обновата на доцноантичката акропола најверојатно започнала во X век, при што новото обидје ги следеле трасите на утврдувањата од VI век. Укрепениот простор зафаќал приближно 130 × 80 m, со обновени четири кули на источниот ѕид и челниот бастион. Источниот ѕид бил целосно истражен; поранешната порта била засидана, а на североисточниот агол била оформена нова потерна со одбранбена и хидротехничка функција. Сидовите биле широки 1,6–1,7 m, а кулите повеќекатни. Покривни ќерамиди од комнински тип и траги од силен пожар, придружени со византиски монети од XIII век, укажуваат на насилно освојување. Внатрешноста содржела цистерни, бања, дворец, воени бараки и галерии.¹¹⁵

Дигитална ревитализација на Маркови кули

Иницијативата е реализирана со поддршка на Министерството за култура и туризам, што ѝ обезбедува јасна институционална рамка и ја вклучува во пошироките државни политики за заштита, промоција и современо толкување на културното

¹¹⁴ „Маркови Кули (Водно)”, [https://mk.wikipedia.org/wiki/Маркови_Кули_\(Водно\)](https://mk.wikipedia.org/wiki/Маркови_Кули_(Водно))

¹¹⁵ Бранко Ристески, *Маркови Кули, Варош – Прилеп*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

наследство. Фактот дека проектот беше промовиран во Советот на Град Скопје, дополнително ја потенцира неговата релевантност на локално и национално ниво.

Со ваквиот концепт, проектот ги надминува границите на класично археолошко истражување и се профилира како мултидисциплинарна платформа што ги обединува науката, образованието, културата и туризмот.

Проектот беше јавно презентираан од истакнати професори и стручни лица, чие учество ја потврдува неговата научна заснованост и образовен потенцијал.

Со воведно излагање се обрати проф. д-р Даме Димитровски, претседател на Советот на Град Скопје, кој укажа на значењето на ваквите иницијативи за враќање на културното наследство во јавниот дискурс и во колективната меморија на градот.

Централниот дел од проектот го претстави проф. д-р Антонио Јакимовски, доктор по археолошки науки, кој истакна дека виртуелната реконструкција има за цел да прикаже веродостоен и научно заснован изглед на тврдината, нејзината архитектура и одбранбена функција, врз основа на досегашните археолошки истражувања и релевантни научни сознанија.

Во реализацијата беше вклучен и м-р Кирил Денковски, кој работеше на археолошките и техничките сегменти на реконструкцијата, со особен фокус на деталите што обезбедуваат прецизност и научна оправданост на дигиталната презентација.

Проф. д-р Елизабета Томевска-Илиевска, доктор по педагошки науки, ја нагласи едукативната компонента на проектот. Таа нагласи дека проектот е важен и за учениците, студентите и пошироката публика, преку создавање материјали применливи во формалното и неформалното образование.

Маркови кули на Водно претставуваат археолошки локалитет од исклучително значење, со континуитет на живеење од доцната антика до раниот среден век. И покрај тоа, со децении овој простор останува недоволно истражен, тешко достапен и речиси непознатлив за пошироката јавност.

Виртуелната реконструкција има за цел токму тоа да го промени. Преку дигитални модели и визуелни интерпретации, посетителите ќе добијат можност да го согледаат изгледот на тврдината во периодот на нејзиниот најголем развој, да ја разберат нејзината улога во регионалниот одбранбен систем и да ја препознаат архитектонската комплексност на локалитетот.

Како што беше истакнато од учесниците во проектот, основната цел е историјата да стане видлива, разбирлива и достапна, без притоа да се загрози физичкиот интегритет на самиот локалитет.¹¹⁶

Културен, образовен и туристички потенцијал

Проектот воедно отвора пошироко прашање за улогата на современите технологии во промоцијата на културното наследство во Македонија. Виртуелната реконструкција на Маркови кули има потенцијал да се интегрира во туристичките понуди, образовните програми и културните манифестации, нудејќи иновативен начин за доживување на историјата, особено привлечен за помладите генерации.

Во исто време, ваквиот пристап придонесува и за заштита на локалитетот, бидејќи акцентот се става на дигитална презентација наместо на инвазивни и ризични градежни интервенции.

Проектот „Идејна виртуелна реконструкција на Маркови кули – Водно“ се наметнува како важен чекор кон современо, одговорно и одржливо управување со културното наследство. Со јасна визија, институционална поддршка и силен стручен тим, иницијативата покажува дека историското минато може да се зачува и интерпретира на начин усогласен со потребите и очекувањата на денешното време.¹¹⁷

Маркови кули, како еден од симболите на историската слоевитост на Скопје, добиваат нова можност – не само да останат тема на научни истражувања туку и да станат жив и активен дел од културниот и образовниот пејзаж на градот.

Треба да се напомене дека прва можна реконструкција – цртеж на Маркови Кули на Водно, дал професорот Иван Микулчиќ пред повеќе од 26 години.¹¹⁸

6.5 Скопскиот акведукт

Акведуктот е долг 386 метри и има 54 главни сводови и 42 т. н. „олеснувачки“ засводени отвори поставени над столбовите. Долниот дел го сочинуваат 53 квадратни или правоаголни столбови и 2 странични рампи - северна и јужна, со нивните темели.

Столбовите во најстара фаза на градење изведени се од речен и кршен камен во карактеристични либажни редови од тула стар формат, со делумна употреба на камени плочи други фрагменти во варов малтер. Од вкупно 42 „олеснувачки“ отвори, на 32

¹¹⁶ „Маркови кули на Водно – дигитално оживување на една заборавена тврдина и нова визија за културното наследство на Скопје“, <https://fashionel.mk/markovi-kuli-na-vodno-digitalno-ozhivuvane-na-edna-zaboravena-tvrdina-i-nova-vizija-za-kulturnoto-nasledstvo-na-skopje/>

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје, МАНУ, 1999.

тимпаноните се срушени, додека 10 се сочувани. Челните сидови се од мешовита сидарија, камен и тула во варов малтер, со архиволти и надворешни лакови од тула, над кои има надложни оградни сидови, исто така од мешовита сидарија.

На објектот се забележуваат повеќе фази на градење и преправки. Поголемиот дел од тие преправки потекнуваат од крајот на XIX и почетокот на XX век. По Втората светска војна, 3 свода биле минирани и срушени за да се демонстрира како се минираат сводови на мост. Сводовите се обновени во 1968 година, а според мислењето на некои стручни лица, несоодветно.

За датирањето на Акведуктот во Скопје постојат повеќе претпоставки, од кои ни една не е со сигурност потврдена, затоа неопходни се дополнителни истражувања.

Лидија К. Богојевиќ, вели дека Акведуктот бил изграден во XV век од Мустафа Паша.¹¹⁹

Во книгата „Спомениците на културата во Македонија“ изнесена е претпоставка дека Акведуктот е изграден во XVI век како дел од Иса-беговиот водовод. Ова е базирано на книгата на патописецот Евлија Челебија, каде е наведено дека Скопје добивал вода од реката која тече од Качаник и била дистрибуирана со Иса-беговиот водовод.¹²⁰

Оваа претпоставка била оспорена со некои археолошки истражувања направени во 1975 година и 2004 година, кога е утврдено дека цевките на Иса-беговиот водовод се поинакви од цевките употребени на Акведуктот и водоводот поврзан со него.

Константин Петров, претпоставува дека Акведуктот е изграден во XVI век, кога во Скопје се изградени речиси сите амами и кога градот имал постојана потреба од обилно снабдување со вода.¹²¹

Многу историчари го цитирале Прокопиј, според кој водоводот бил подигнат во периодот од 527 до 565 г. Некои сметаат дека поради сличноста со техниката на градење на акведуктот со Куршумли ан во Скопје, тој е граден во текот на XV век.

Во 1669 г. патописецот д-р Браун запишал дека „акведуктот е прекрасен стар објект, кој на ова место му носи голема почит“.

¹¹⁹ Лидија К. Богојевиќ, *Османлиски споменици во Скопје*, Исламска заедница во РМ – Скопје, Сектор за наука и исламска култура, Скопје 1998.

¹²⁰ Коста Балабанов, Антоние Николовски, Димитар Корнаков, *Спомениците на културата во Македонија*, Мисла: Скопје, 1980.

¹²¹ Константин Петров, „Акведуктот крај Скопје и проблемот на неговото датирање“, *Македонско наследство* 7, Скопје 1998, 86-111.

Скопскиот Акведукт, споменик на културата од особено значење и значаен белег на градот, до неодамна беше оставен на милост и немилост. Реставрацијата на Акведуктот започна во септември 2021 г., а во првите две фази досега се изведуваше стабилизација на столбовите. Акведуктот на 20 април 2021 г. беше прогласен за споменик од особено значење и со тоа доби највисок степен на заштита. Но, остана запуштен и затрупан со ѓубре. Според интернет-страницата на Конзерваторскиот центар Скопје, под чија надлежност е Акведуктот, за 2024 г. планирана е третата фаза од проектот за конзерваторско-реставраторски работи. Овде го спомнуваме како еден од двата акведукта на Балканот, заедно со тој во Кавала. Се надеваме дека неговата конзервација и овозможувањето пристап за туристи и посетители набргу ќе го претвори во особено посетуван споменик.

Во „Енциклопедија на ликовните уметности“ од 1960 г., според податоци од 1514 г., кога се смета дека бил изграден акведуктот, тој содржел 55 лакови кои се потпираат на масивни столбови со квадратна основа, 42 отвора за олеснување на сидната маса, а вкупната негова должина изнесувала 386 метри. Според описот на Ѓорче Петров од 1896 година, мостот на акведуктот имал 62 столба, од кои секој висок 6 метри, долг 5 метри, а широк 4 метри.¹²²

6.5.1 Возобновениот Климентов манастир „Св. Климент Охридски и Пантелејмон“ на Плаошник крај Охрид

Според соопштението на МПЦ, со Светата архиерејска литургија на 11. август 2002 година, на локалитетот Плаошник во Охрид се освети возобновениот Климентов манастир „Св. Климент Охридски и Пантелејмон“.

Во новоизградената црква се вградени и зачувани остатоците на оригиналниот Климентов манастир. Во Климентовиот манастир се наоѓал првиот Словенски универзитет, жариштето на словенската писменост и култура, место каде што биле удрени темелите на Охридската книжевна школа, од која се подготвени 3500 ученици што ја ширеле словенската писменост дури до Русија. Тука се наоѓа и болницата опишана од архиепископот Теофилакт во XII век и Димитриј Хоматијан во XIII век. Во XIV век е изградена нова црква од страна на Кесарот Дука и неговиот син Димитриј, а во XV век била разурната и претворена во џамија. Таа подоцна настрадала од силен земјотрес, во XVII век.

¹²² Ѓорче Петров, *Материали по изучувањето на Македонија*, Софија: Печатница Вълковъ, 1896, 506-507.

Во 2000 година од страна на Министерството за култура се одобрени големи материјални средства и даден е приоритет во довршувањето на археолошките истражувања. Притоа е откриена петокорабната епископска базилика, седиштето на Лихнидските епископи, голем баптистериум (крстилница) и многубројни придружни објекти. Меѓу археолошките остатоци во Климетовата црква Св. Пантелејмон, се наоѓа и гробницата на самиот Свети Климент. Според житието на архиепископот Теофилакт за Климент Охридски, големиот словенски просветител оваа гробница ја направил со своја рака и во неа бил погребан во 916 година.

Врз археолошките остатоци на најстариот словенски манастир Св. Пантелејмон, кој во 893 година го изградил Св. Климент Охридски, се наоѓа новоизградениот храм. Завршните ископувања во Плаошник во Охрид, археологот Владо Маленко ги почна есента 1999 година, по отстранувањето на остатоците на Имарет џамијата. Во внатрешноста на Климентовиот манастир се открија богати наоди: делови од позлатени одежди, голем број на големи енколпиони - двојни петорални крстови со светителски претставувања на Св. Богородица и Распетието Христово, кои служеле како реликвијари на монасите, и многу монети. Темелите за возобновување на Светиклиментовиот манастир се осветени на 8. декември 2000 година, по повод 2000 години христијанство.¹²³

Стариот под во олтарниот простор и во наосот е покриен со мермер врз основа на остатоци од стариот оригинален под. Поставена е мермерна олтарна преграда и резбани царски двери, иконостас и гробот на Св. Климент. На ѕидовите од северниот трем презентирани се откриените фрагменти од фрескоживописот на старата црква. На 10 август извршено е литијно пренесување на моштите на Св. Климент од црквата „Света Богородица Перивлепта“ во возобновената манастирска црква на Плаошник, и сместени се во гробот што самиот си го ископал.

На 11 август 2002 година, Архиепископот Охридски и Македонски г. г. Стефан, во сослужение на сите архиереи на МПЦ, ја освети возобновената манастирска црква „Св. Климент Охридски и Пантелејмон“ на Плаошник.¹²⁴

Проектот за обнова на црквата е направен од архитектката Тања Паскали Бунташеска, вработена во Охридскиот завод, Музеј и Галерија, по извршените археолошки ископувања. Во проектот учествувале над 200 соработници, стручни лица и градители.

¹²³ <https://web.archive.org/web/20140620223345/http://www.dke.org.mk/crkvi/crkvi.asp#2>

¹²⁴ <https://www.dke.org.mk/index.php/manastiri/2015-02-09-23-03-32>

За феноменот „возобновување“ во заштитата на културното наследство овде ќе го пренесеме ставот на д-р Донка Барциева, долгогодишен конзерватор, историчар на уметност и професор.

Според Донка Барциева, терминот „возобновување“ за прв пат е употребен во заштитата на културното наследство во 1999 година, во врска со активностите поврзани со изградбата на целосно нов објект на местото на старата Светиклиментова црква, позната како Имарет, на локалитетот Плаошник. Зад овој проект застана Владата на РМ, МПЦ и раководството на Заводот за заштита на споменици на културата Охрид, како и одборот од академици и јавни личности формиран специјално за реализација на овој зафат. Првата верзија на проектот со кој требаше да се „возобновува“ старата Светиклиментова црква, предвидуваше изградба на огромно бетонско чудовиште со застаклено приземје над остатоците од скромната црква и гробот на Св. Климент. Под притисок на стручната јавност, на јавен конкурс беше избран и реализиран нов проект, кој според домашните и светски стандарди никако не може да се именува како „реконструкција“.

„Возобновувањето“ на Светиклиментовата црква „Св. Пантелејмон“ на Плаошник, или Плаошник I, се случуваше во периодот од 1999 до 2002 г., додека од 2007 до 2009 г. требаше да биде реализиран Плаошник II - Возобновување на Светиклиментовиот универзитет на Плаошник во Охрид (Информатор на УЗКН, бр.18 - 19, март - април 2007). Според информациите содржани во информаторот, потфатот Плаошник II, има посебна културна мисија, а тоа е „хронолошка симбиоза на Светиклиментовиот дух и време со совремието на XXI век“, спојување на црковното и световното живеење и работење на просторот на Универзитетот“. Во „возобновените“ објекти ќе бидат сместени културни и научни центри, Светиклиментова книжевна академија со богата библиотека, галерија на икони, теолошки центар и др. Целокупниот изглед „ќе мора да биде во една кохезиска архитектонска складност со цитаделата – Самуиловата тврдина на север и Св. Јован Канео на југ“. За реализација на овој зафат повторно е формиран одбор на чело со ректорот на УКИМ, бројни академици и јавни личности, меѓу кои Елизабета Канческа Милевска (тогашен државен секретар) и Паско Кузман, актуелен директор на Управата и координатор на проектот. Дотука нема ништо спорно. Легитимно право на Владата е да финансира изградба на објекти и комплекси со најразлична намена доколку оцени дека тие се од посебен национален интерес и доколку обезбеди адекватна локација. Локацијата што е избрана е една од најдобрите во Охрид и гарантира успешно визуелно поврзување и „кохезиска

архитектонска складност со Самуиловата тврдина и Св. Јован Канео“, како и „спојување на црковното и световното живеење“. Има само еден проблем, а тоа е дека оваа локација не е слободно градежно земјиште, туку археолошки локалитет заштитен со закон! Во последните шеесет години на институционално организирање на службата за заштита во Македонија не постои пример ниту, пак, е забележана намера, на археолошки локалитет да се градат нови објекти, сè до појавата на феноменот „возобновување“ на Плаошник во 1999 година. Доколку се обидете во стручната терминологија да го побарате значењето на овој термин, нема да го пронајдете ниту во домашната законска регулатива, ниту во меѓународните конвенции. Во нив ќе ги пронајдете само етаблираните термини кои подразбираат одреден вид и степен на интервенција на заштитено културно наследство како што се: санација, конзервација, реконструкција, реставрација, ревитализација. Идејните творци на овој зафат тоа многу добро го знаеле и затоа ги заобиколиле сите конзерваторски термини кои се обврзувачки при секоја интервенција на заштитено културно наследство. Овде, всушност, не се работи за интервенција на постоечко, реално културно наследство, туку за новоградба која не подлежи на законската регулатива од дејноста заштита. Токму затоа е измислен терминот „возобновување“, и тоа не какво било возобновување, туку „возобновување на духот на Св. Климент“, кој силно ги потхранува националните и идентитетски чувства на обичниот граѓанин, обезбедувајќи параван за сите незаконски активности кои се преземени на локалитетот. За тоа се погрижил кој друг ако не раководителот на проектот Паско Кузман, директор на Управата за заштита на културно наследство, надлежен за доследно спроведување на законот! Тој не само што обезбедил дозвола за „систематски“ археолошки истражувања кои ги реализира друг член на одборот, исто така академик/археолог, туку и конзерваторско одобрение за целиот комплекс на новоградби. Не само тоа, туку и надзорот над археолошките истражувања и реализацијата на целиот потфат повторно оди преку Паско Кузман затоа што издавањето на сите дозволи, одобренија и надзор се во надлежност на Управата. Управата го прекрши законот издавајќи конзерваторско одобрение за новоградба која треба да се гради на археолошки локалитет, прејудирајќи го значењето на сите остатоци од градби кои при археолошките истражувања можат да бидат откриени. Тоа е факт, исто како што е основано сомневањето дека зад „систематските археолошки истражувања“ се крие „чистење на теренот“ за да се обезбеди простор за градба. Не случајно во „стратегитата“ е предвидено дека „во зависност од резултатите на истражувањата ќе се

одлучи на кои делови од Светиклиментовиот манастирски комплекс ќе се реализира возобновувањето“. (Информатор, 18 - 19). Праксата покажува дека кога прво ќе донесете одлука за „возобновување“ а потоа ќе „истражувате“ колатерална штета, е сосем „нормална“ појава, дури и целисходна. Замислете го тој грандиозен комплекс на новоградби кој треба да биде обезбеден со инфраструктура, пристапни патеки и „улицы“, но и водоводна и канализациска мрежа која треба да поминува под земја, односно преку културните стратиграфски слоеви! Ако се додаде електричната и телефонската инсталација, како и изградбата на сите придружни објекти кои ги бара еден „современ Светиклиментов универзитет“, тогаш колатералната штета ќе биде огромна и ненадоместлива. Реализацијата на големи идеи бара и големи жртви! Во случајот, жртвата е културно наследство од универзално значење затоа што градот Охрид со Езерото се запишани на листата на УНЕСКО. Штетата која е направена досега, и онаа која допрва ќе се направи доколку се реализира ова „возобновување“ на самиот локалитет, не нè допира само нас туку и целата светска јавност. За да нема замена на тези, уште еднаш подвлекуваме дека Владата има право да „возобновува“, но тоа треба да го прави на слободна градежна локација, а не врз културно наследство кое е од јавен интерес, артикулиран преку граѓанинот како изворен титулар на културното наследство. Легитимноста на правото за чување и негување на наследството не извира од ниту еден закон, сила или власт, туку од елементарната човекова слобода која никаква сила не може да ја сопре, затоа што духот на наследството се протега на многу поколенија и поднесува секакви премрежиња, притисок, сила, власт, тиранија, ропство. Токму тој граѓанин ја повикува Владата да преземе мерки со кои ќе го спречи понатамошното девастирање и целосно уништување на културното наследство - археолошкиот локалитет Плаошник во Охрид.¹²⁵

6.5.2 Камениот мост во Скопје

Камениот мост во Скопје е една од најзначајните знаменитости на градот. Сместен е во центарот на градот и ги поврзува плоштадот „Македонија“ и Старата скопска чаршија.¹²⁶ Постојат две претпоставки околу датирањето на Мостот. Според првата, која е потврдена со археолошките проучувања, тој бил изграден во VI век, веднаш по катастрофалниот земјотрес од 518 г., во текот на градежните активности кои биле преземени низ сета Империја од страна на императорот Јустинијан I. Според втората претпоставка, која е поддржана со историски извори, Мостот бил изграден во

¹²⁵ <https://www.facebook.com/groups/310465742338206/permalink/312276592157121/>

¹²⁶ „Стара скопска чаршија“. [Стара скопска чаршија — Википедија](#)

времето на султанот Мехмед II Освојувачот (1444 - 1446; 1451 - 1481), во периодот меѓу 1451 и 1469 г. Мостот денеска се смета за симбол на градот Скопје и е главен елемент на грбот на Скопје, кој, пак, грб е насликан на знамето на Скопје во жолто-златна боја.¹²⁷

Во својата првобитна форма, Мостот имал 13 сводови, со вкупна должина од 213,85 м и ширина од 6,33 м. Тој бил изграден од травертински блокови наредени со големо мајсторство и точност, меѓусебно врзани со железни кламфи, зацврстени со леано олово, кршен камен и малтер, употребени во внатрешноста на столбовите. Некои од нив - како што е на пример средишниот столб кој во својот горен дел завршува со украсна ниша (стражарница), во својата внатрешност имаат големи простории со двојна функција да го намалат оптоварувањето на столбот, но и да послужат како простории со пушкарници.

Со тек на времето Мостот претрпел повеќе оштетувања, што барало неговото санирање и обнова. Познато е дека Мостот настрадал од големиот земјотрес од 1555 г., кога биле разурнати или тешко оштетени четири столба. Турскиот патописец Евлија Челебија кој престојувал во градот во 1660-61 г., го препишал од мермерна плоча натписот што бил поставен на Мостот при неговото обновување. Во натписот е запишано:

„Обновата била изведена 987 година по хиџра, односно 1579 г. Обновениот мост опстојувал пред почестите налети на реката. Но сепак, во 1817-18 г., за време на султанот Махмуд II (1808-1839 г.), била извршена нова интервенција за која, според податоците, биле платени 28.816 гроша и 2 аспри. Интервенции за одржување на Мостот се правени и подоцна. Така, пред 1885 г. биле преземени градежни работи за обновување на арките и сводовите од североисточната страна, при што се употребени тули за сводовите и камени плочи за долните партии на столбовите. Во континуитет сè до 1909 г., Мостот имал огради од камени плочи. Во 1895 г., којзнае по којпат, Мостот се нашол под ударот на силно надојдените води на реката Вардар, па во 1896 и 1897 г. биле изградени заштитни ѕидови на кејот, како една од мерките за регулирање на речниот тек во овој дел.

Од една денес изгубена камена плоча која сè до 1963 г. се наоѓала на Мостот, а чијшто врежан текст е препишан и така останал сочуван, дознаваме дека по наредба на

¹²⁷ „Камениот мост во Скопје“. [https://mk.wikipedia.org/wiki/Камен_мост_\(Скопје\)#cite_note-3](https://mk.wikipedia.org/wiki/Камен_мост_(Скопје)#cite_note-3)

султанот Мехмед V Решат, во 1909 г. било изведено проширување со помош на метални конзоли кои носеле тротоар од двете страни на Мостот.

Во 1944 г. Камениот мост бил миниран од страна на фашистичката војска, но со ослободување на градот било спречено активирањето на поставениот динамит и Мостот бил спасен од уривање.

Со цел да се врати првобитниот изглед на Камениот мост, почнувајќи од 1992 г., започнати се нови интервенции. Така, тротоарите врз железните конзоли се симнати со што е добиена првобитната ширина на Мостот.

6.5.3 Јени џамијата во Битола

По долги години ископувања и реставрација, неодамна заврши реставрацијата и конзервацијата на фасадата од Јени џамијата, еден од најрепрезентативните историски споменици од отоманската архитектура во Битола, останат од XVI век. Фасадата е обновена со варов малтер, набавен од италијанска фирма која се занимава со реставрација. Со тоа е вратен стариот лик на Џамијата. Користен е оловен лим од Турција за куполите и варов малтер од Италија. Со финансии од Министерството за култура реставрирани се екстериерот на објектот, тремот и подот, од каде низ застаклен под - мостови за движење на посетителите се гледаат темелите на црквата. Ископувањата во и околу Џамијата траеја од 2003 година, а претходно објектот беше уметничка галерија. При ископувањата, во Џамијата беа пронајдени два печата, сребрен со ликот на Свети Ѓорѓи и друг со ликот на Богородица. За највреден пронајдок се смета пекторалниот медалјон на кој се изгравирани позлатени фигури на светци. Од пронајдените печати се смета дека еден му припаѓал на видно семејство, на некој од следбениците на Цар Самоил. Џамијата која неколку децении служеше како галерија, повторно е отворена за посетители. Јени џамијата во центарот на Битола претставува Музеј на христијанската и муслиманската култура. Археолошките ископувања открија дека под неа се кријат темели на три цркви кои датираат од VII, XI и XIII век. Се смета дека едната од нив е некогаш најголемата црква во центарот на Битола, „Св. Ѓорѓи“, поточно ова е еден фрагмент од основата на црквата која била многу поголема од Јени џамијата.

Се претпоставува дека црквата „Св. Ѓорѓи“ била епископија во времето на XI век, во периодот кога тука живеел Гаврило Радомир, синот на Цар Самоил. Старите битолчани џамијата ја нарекуваат и Нал-џамиси или Потковица џамија, а според преданијата токму црквата „Свети Ѓорѓи“ во центарот на Битола била украсена со исцртана потковица.

Нереставриран останува молитвениот дел од објектот, за кој Заводот и музеј ќе аплицира со проект до Министерството за култура за да добијат средства да се дозаврши реставрацијата на целиот објект, а ќе побара пари и од други донаторски организации.

„Овој музеј на христијанско и муслиманско културно наследство е спој на она што сите ние треба да го направиме во секојдневниот живот, да се споиме во едно преку љубовта и соживотот“, рече директорката на Комисијата за верски заедници и религиозни групи, Оливера Трајковска. Музејот ќе биде отворен за посетители секој работен ден и се очекува да ја зајакне туристичката понуда на Битола.¹²⁸

Археолошките ископувања во Јени џамијата најпрво започнуваат во 2003 г. во рамките на проектот на Институтот за старословенска култура во Прилеп, „Убикација на средновековна Битола“, со кој раководел д-р Томе Јанакиевски. Со систематски истражувања се продолжува во 2004 и 2005 г. од страна на НУ Завод и музеј - Битола и од Гордана Филиповска Лазаревска. По позитивните резултати, т. е. по откривањето на средновековна црква под Јени џамијата, во 2008 година се продолжува со систематски ископувања и притоа се отворени три нови квадранти Б, В и Г, прилагодени на побарувањата во сооднос со просторот за работа во внатрешноста на самата џамија. Индиции за да се одбере просторот за истражување во 2008 година беа остатоците од ѓакониконот и јужниот ѕид на црквата откриени во Кв. А, во 2004 и 2005 година. Јужниот ѕид се следеше во квадрантот Б лоциран во западниот агол на главната просторија, додека во тремот во источниот агол (квадрант В) се очекувало да се открие централниот олтар, а во северниот агол на тремот (квадрант Г) северниот брод од најстарите фази на црквата.¹²⁹

6.5.4 Шарената џамија во Тетово

Шарената џамија во Тетово е изградена на крајот од XV век, во 1495 година, но денешниот изглед го добила 350 години подоцна, благодарение на Абдурахман-паша, син на Реџеп-паша и Милјана, сестра на војводата Михајло, кои биле заробени после пораз во буна што ја дигнал војводата во Гнилане. Се претпоставува дека ремек-делото

¹²⁸<https://sdk.mk/index.php/dopisna-mrezha/jeni-dhamija-vo-bitola-otvorena-kako-muzej-na-hristijansko-i-muslimansko-kulturno-nasledstvo-od-staklenite-podovi-se-gledaat-temelite-na-tsarkvata-sveti-gorgi/>;
<https://sdk.mk/index.php/dopisna-mrezha/pod-restavriranata-jeni-dhamija-se-pojavi-sveti-gorgi-vo-bitola/>

¹²⁹Филиповска Лазаревска Гордана, „Извештај од истражувањата на Јени џамија“, Битола 2008; Слободан Стојкоски, „Средновековно копје од Јени џамија Битола“, *Зборник на трудови бр.20*, НУ Завод и музеј Битола, 122-129.

го создале мијачките тајфи кои граделе и зографисувале. Затоа објектот е интересен спој на османлиски и христијански уметнички гениј. Во 1689 г., за време на Австро-турската војна, еден одред на австрискиот генералот Пиколомини дошол до Тетово и ја запалил. Џамијата е доградена и украсена во периодот од 1815 до 1833 г., за време на Абдурахман-паша, за што постои и натпис на влезот во Џамијата. Тогаш таа го добива денешниот, надалеку познат изглед. Дека е проширена се гледа по тоа што кај џамиите минарето секогаш е на крајот, додека кај Шарената џамија тоа е во средината на објектот, како што е амвонот во христијанските цркви. Љуљета Абази, виш кустос во Музејот на тетовскиот крај, е потомок на Реџеп-паша.

Споменикот е репрезентативен примерок и уникатна уметничка реализација. Има специфична декорација, особено во внатрешноста. Со векови овој објект ја чува својата верска, воспитно-образовна и културна функција.

Композициски, Шарената џамија има сала на молитви, хајат, минаре, турбе, чешма, а сите делови се опкружени со ѕид изграден со отвори - мукаби и покриен со ќерамиди. Турбето е изградено е во XVI век, од видот отворено турбе. Главниот влез во дворот на Џамијата е на запад, но постојат уште два влеза, на југоисток и на северната страна.

Џамијата го добила името по тоа што освен однатре, со прекрасни шари е украсена и целата нејзина надворешна фасада. Слична шарена џамија постои во Травник, а имало и во Фоча во Босна, но таа е разурната, но тетовската Шарена џамија е далеку поубава и пораскошна од овие џамии.

„За украсување на Шарена џамија пашата викнал мајстори од Дебар, како и некој дервиш. За изработка на декорацијата во внатрешноста и надворешноста биле потрошени 22.000 јајца. Сликарите во боите додавале жолчки од јајца, експеримент што не му успеал на Леонардо да Винчи, како што вели мојата професорка Филипова. Така боите долго можеле да го зачуваат својот интензитет. Во внатрешноста на Џамијата, освен геометриските орнаменти кои се карактеристични за секоја џамија, има насликано и пејзажи, па дури има и еден приказ од светилиштето во Мека, што сето ова Шарена џамија ја прави уникатна и вистински бисер на исламската уметност, не само кај нас туку и многу пошироко. Шарената џамија во минатиот век неколкупати е реставрирана, посебно надворешната фасада, а последната реставрација е направена во 2012 г. Овој објект е ставен под заштита на државата како културно-историски споменик и претставува најголема туристичка атракција во Тетово.

Внатрешноста има форма на квадрат. Молитвената сала има уникатна големина и е покриена со кубе кое се осветлува со триесет прозорци, 15 прозорци во долниот и 15 во горниот дел. Сидовите се украсени со низа геометриски и флорални мотиви.

Според одлуката на Управата за заштита на културното наследство, комплексот е прогласен за објект од исклучително значење поради „својата архитектонска, градежничка, историска, уметничка и документарна вредност“. Во продолжение пишува дека објектот е посебен по својата автентичност, единственост, разновидност, интегралност, зачуваност, старост и припадност. Поради културната и техничката функција, Шарената џамија е објект со културно, историско, уметничко и техничко значење изразено преку нејзината градба, архитектонската концепција и функционалната просторна организација, стилските влијанија и декоративните елементи на фасадите, како и зачуваната живописна и уникатна внатрешна декорација.¹³⁰

Видео-прилог за џамијата е достапен на следниот линк:
<https://www.youtube.com/watch?v=VM-RGKZVxTs;>
<https://www.youtube.com/watch?v=dZ6TikPBAOk>

¹³⁰ <http://uzkn.gov.mk/mk/wp-content/uploads/2023/02/Sarena-Dzamija.pdf>;
<https://www.tetovo.gov.mk/getartm.aspx?aid=272&men=11&lan=2&sub=73>

6.5.5 Црква „Св. Архангели Михаил и Гаврил“ - Кучевиште

Кучевишкиот манастир, посветен на светите архангели Михаил и Гаврил, сместен околу 10 км југозападно од Скопје, претставува значаен културно-уметнички центар од доцносредновековниот османлиски период. Манастирската црква, изградена во луксузна cloisonné техника веројатно пред 1389 година, содржи богат фрескоживопис датиран во 1591 и 1630/31 година. Овој сликарски ансамбл спаѓа меѓу најкомплексните и најрепрезентативните поствизантиски мурали во Република Северна Македонија.

Припратата на црквата содржи богат и сложен фрескоживопис со теми како Архангелскиот циклус, Акатистот на Богородица, Вселенските собори, Лозата Есева и Страшниот суд. Единствената сводна декорација и бројните светителски фигури, меѓу кои осум свети лекари, ја потврдуваат високата творечка и теолошка зрелост на зографите.¹³¹

Црквата по својата основа има форма на развиен трилист со висока купола, која преку пандантифи се потпира на четири квадратни столба. Сидана е од делкан камен, бигорни блокови, тули и малтер, а применетата cloisonné техника е карактеристична за елитни ктиторски градби. Со својата архитектура таа потсетува на светогорските цркви. Осмо страниот тамбур на куполата, со прозорци на секоја страна и декоративни венци во форма на крст, ѝ дава изразита визуелна елеганција. На источната страна се наоѓа олтарната апсида со бифорен отвор. Поради зголемените манастирски потреби, во периодот 1630 – 1631 година црквата била проширена кон запад со припратата, изградена од кршен камен. Научните согледувања упатуваат дека тогашен ктитор бил скопскиот митрополит Симеон, кој дарувал богослужбени книги и скапоцени литургиски предмети и ги повикал истите зографи што работеле и во Шишевскиот манастир „Св. Никола“.¹³²

Според зачуваниот натпис над западниот влез во наосот, црквата била живописана во 1591 година, под ктиторство на презвитер Никола, за време на игуменот Стефан. Во живописот доминираат сцените од Христовите чуда и дела, меѓу кои Свадбата во Кана, исцелувањето на лепрозниот, слепородениот и болниот од водена болест. Наосот е украсен и со композиции како Христос и Самаријанката, Христос пред

¹³¹ Анета Серафимова, *Кучевишкиот манастир Свети Архангели*, НИК „Лист“, Скопје, 2005, 121-224, 279-296;

¹³² „Црква „Св. Архангели Михаил и Гаврил“ – Кучевиште”, in: https://mk.wikipedia.org/wiki/Црква_„Св._Архангели_Михаил_и_Гаврил“_-_Кучевиште

мироносиците и Вечерата во Емаус. Припратата била живописана во периодот 1630 – 1631 година, најверојатно од истите зографи кои работеле во црквата „Св. Никола“ во Шишевскиот манастир. Според Анета Серафимова, манастирската црква содржи редок и иконографски специфичен фрескоживопис, невообичаен за Македонија и поширокиот балкански простор. Посебно се издвојуваат сцените на пронаоѓањето на Чесниот Крст, востановувањето на култот на иконите, како и впечатливите претстави на Јуда и Крштевањето Христово. Источниот ѕид на припратата е целосно посветен на Страшниот суд, со сложена композиција на грешници и праведници, додека на западниот ѕид се наоѓа монументалната Лоза Есеева, уникатна по својот обем и содржина во централниот Балкан.¹³³

Во 1592 година, со заложба на ктиторот Никола, бил изработен големиот крст за иконостасот. Иконите на дрвениот иконостас настанувале постепено, од крајот на XVI до првата половина на XVII век. Меѓу нив се издвојува иконата „Хвалите Господа“, дело на анонимен зограф, како и иконата со архангелите Михаил и Гаврил, впечатлива по темниот инкарнат на ликовите. Истиот колорит доминира и во олтарниот простор и во наосот. Во текот на XIX век бил поставен нов дрвен иконостас, изработен во времето на игуменот Мисаил од тетовското село Копанце. Истовремено биле насликани и нови икони, датирани во 1846 година. Царските двери, изведени во плитка резба, потекнуваат од постар период и се датираат во XVI - XVII век.

Претставата на Христовото родословје во сцената Лозата Есеева, насликана во припратата на Кучевишкиот манастир во 1630/31 година, сведочи за висока зографска вештина и богословска образованост. Оваа иконографска тема е исклучително ретка и спаѓа меѓу најкомплексните во источната христијанска уметност, а кучевишкиот примерок е единствен таков во Македонија од доцниот среден век. Лозата е поставена на западниот ѕид, под сцените од Богородичиниот акатист, и е изведена како сложен растителен преплет со бројни фигури и сцени. Во нејзината структура јасно се следи генеалогската линија од Есеј до Христос, со симетрично распоредени вертикали и хоризонтали, што ѝ дава извонредна прегледност и богата симболика.¹³⁴

¹³³ Блаже, Ристовски, уред. (2009), „Свети Архангели“, in: *Македонска енциклопедија*, книга II (М-Ш). Скопје: МАНУ, 2009, 1317; https://mk.wikipedia.org/wiki/Црква_„Св._Архангели_Михаил_и_Гаврил“_-_Кучевиште

¹³⁴ Анета Серафимова, „Античките предци на Христа во кучевишката Лоза Есеева“, *Systasis. E-journal of the Association of Classical Philologists "Antika"*, 20 (2012), 2-3.

Црквата, заедно со целиот манастирски комплекс, е прогласена за споменик на културата на Македонија.¹³⁵

Кучевишкиот манастир претставува исклучително сведоштво за архитектонските, уметничките и духовните достигнувања на доцниот среден век во Македонија. Со својата елитна градбена техника, богат иконографски програм и редок фрескоживопис, манастирската црква се вбројува меѓу најзначајните поствизантиски споменици на централниот Балкан. Единствените теми, високата теолошка концепција и континуитетот на ктиторската грижа ја потврдуваат нејзината трајна културна и историска вредност. Како заштитен споменик на културата, Кучевишкиот манастир останува клучна точка за проучување и афирмација на македонското културно наследство.¹³⁶

¹³⁵ Список на културно наследство на Македонија, Број 461, Година на прогласување: 1950/1968, in: https://mk.wikipedia.org/wiki/Список_на_културно_наследство_на_Македонија

¹³⁶ <https://kks.org.mk/>

7. ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ПОПУЛАРИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

7.1 Презентација на културното наследство и интердисциплинарен пристап преку визуелното уметничко образование

Предметот Културно наследство треба да биде присутен во поголема мера во образованието на РС Македонија. Интегрирањето на културното наследство може да поттикне почит кон различноста и чувство на меѓусебна поврзаност помеѓу заедниците, земјите и населението, кои се основни вредности содржани во самото јадро на образованието за глобално граѓанство. Затоа може и треба да биде дел од образованието на правниците, дипломатите, форензичарите, криминалистите итн.

Презентација на визуелниот материјал може да се користи како прилог во одредени наставни единици во образованието на Македонија и Косово. Добро направена виртуелна презентација ги стимулира студентите да бидат поангажирани за време на часовите со интерактивни предавања за наследството.

Преглед на наставни предмети и институции во кои се предаваат предмети поврзани со културното наследство на Македонија:

Факултети на кои се слуша предмет поврзан со културното наследство се:

1. *Архитектонски факултет Скопје*

20103 Развој на архитектурата и урбанизмот и културното наследство

2. *Институт за етнологија и антропологија Скопје*

Прв циклус (додипломски студии)

Етнологија и антропологија

ЕА 004 Антропологија на културното наследство

ЕА042 УНЕСКО и светското културно наследство

ЕА045 Државата, културното наследство и културниот туризам

ЕА057 Урбано културно наследство

ЕА058 Културното наследство, родот и сексуалноста

ЕА059 Културното наследство во социјализмот

Прв циклус (додипломски студии)

Менаџмент и заштита на културното наследство

МЗКН 001 Вовед во менаџмент и заштита на културното наследство

МЗКН 003 Културното наследство на светот

МЗКН 004 Етнолошки аспекти на културното наследство

МЗКН 007 Културното наследство на Балканот

МЗКН 011 Маркетинг на културното наследство

МЗКН 012 Менаџмент и заштита на материјалното културно наследство

МЗКН 014 Културното наследство и новите медиуми

МЗКН 015 Ресурси при истражувањето на културното наследство

МЗКН 016 Културното наследство на Македонија

МЗКН 017 Менаџмент и заштита на нематеријално културно наследство

МЗКН 018 Антропологија на културното наследство

МЗКН 019 Културното наследство и национализмот

МЗКН 023 Документација и примена на дигитални технологии во менаџментот и заштитата на културното наследство

МЗКН 032 Културно наследство, културен туризам и одржлив развој

МЗКН 034 УНЕСКО и светското културно наследство

МЗКН 041 Државата и културниот туризам

МЗКН 047 Урбано културно наследство

МЗКН 048 Културното наследство, родот и сексуалноста

МЗКН 049 Културно наследство во социјализмот

Втор циклус (мастер-студии)

Етнологија и антропологија

ЕА II 009 Антропологија на културното наследство

Трет циклус (докторски студии)

Етнологија и антропологија

<https://iea.pmf.ukim.edu.mk/streams/view/22>

ЕА III 013 Антропологија на културното наследство и туризмот

3. *Факултет за туризам и угостителство Охрид*

Прв циклус (додипломски студии)

Туризам

СПТ302 Културно наследство

Гастрономија

5XX Културно наследство

Хотелско-ресторански менаџмент

5XX Културно наследство

Осигурување и менаџмент со ризик

5XX Заштита на културното наследство

Царина и шпедиција

5XX Заштита на културното наследство

Менаџмент во услужен сектор

5XX Културно наследство

Втор циклус (мастер студии)

Туризам

51413 Туризам и културно наследство

Гастрономија и прехранбена технологија

Царина и шпедиција

Осигурување и менаџмент со ризик

Трет циклус (докторски студии)

Туризам

Осигурување

Царина и шпедиција

4. *Факултет за туризам и угостителство Скопје* <https://ft.utms.edu.mk/>

Прв циклус (додипломски студии)

Културно наследство

На вториот циклус (мастер-студии) нема ваков предмет.

5. На УГД ШТИП, *Факултет за туризам и бизнис-логистика Штип*

Прв циклус (додипломски студии)

Бизнис-администрација

Бизнис-логистика

Туризам и угостителство

4FT108321 Природно и културно наследство

Хотелско-ресторански менаџмент

На вториот циклус (мастер-студии) по Бизнис-администрација и Бизнис-логистика нема ваков предмет.

Факултет за ликовни уметности Скопје – на ниедна од насоките на прв циклус Студиска програма по сликарство и трансмедиумски практики (2022) –Студиска програма по скулптура и трансмедиумски практики (2022), Студиска програма по графика и трансмедиумски практики (2022) и Студиска програма по ликовна педагогија (2022), зачудувачки, нема ваков предмет.

Ниту на вториот циклус (мастер-студии) на ниедна насока СЛИКАРСТВО, ГРАФИКА и СКУЛПТУРА нема ваков предмет.

И на *Факултетот за арт и дизајн Скопје* нема ваков предмет.

Во средното образование во РС Македонија културното наследство не се изучува под таков наслов, а само преглед на одредени споменици како набројување е присутно во предметот Ликовна уметност, за која учебникот го подготви проф. Владимир Величковски.

7.1.1 Предмети поврзани со или именувани како културно наследство во средните училишта во Скопје

Предмети поврзани со или именувани како Културно наследство, во средните училишта во Скопје според онлајн-наставните програми на средните училишта, не се предаваат, ниту во средното уметничкото училиште, ниту во ГУЦ, каде најмногу би се очекувало, а отсутнуваат и во Гимназијата „Георги Димитров“

(<https://georgidimitrov.edu.mk/za-ucilisteto/nastavni-programi/#toggle-id-6>), во Гимназијата „Орце Николов“ – (<https://orcenikolov.edu.mk/nastava/>), Гимназијата „Јосип Броз Тито“ (<https://josipbroztito.edu.mk/nastava/>), Гимназијата „Никола Карев“ (<https://nikolakarev.edu.mk/doc/programa.pdf>), Гимназијата „Раде Јовчевски Корчагин“ (<https://rjk.edu.mk/classes>), Гимназијата „Кочо Рацин“ – (<https://sugskocoracin.edu.mk/nastava/>), Гимназијата „Браќа Миладиновци“ – (<https://brakamiladinovci.mk/mk/strana/74>), СГГУГС „Здравко Цветковски“ – (<https://zdravkocvetkovski.edu.mk/>), ДСУЛУД „Лазар Личеноски“ – (<https://lazarlicenoski.mk/nastavni-planovi/>).

Во основните училишта како слободен изборен предмет за шесто одделение од Бирото за развој на образованието се предлага *Религиозно и културно наследство*, со цел поддршка на личниот и социјалниот развој на учениците и продлабочување на знаењата од задолжителните наставни предмети. Автори на наставната програма се Жаклина Ѓоргиева, ООУ „Ванчо Прке“ – Штип, доцент д-р Анета Јовковска и проф. д-р Ѓоко Ѓорѓевски.¹³⁷

Предлагаме да се збогати образованието за културното наследство со зголемена визуализација која би ја твореле самите ученици и студенти и би ја поставувале онлајн, покрај постоечките визуелни материјали. Така освен текст, многу побрзо и поефикасно ќе се учи материјалот со слики, видео, ТВ-емисии, интернет и јутуб-емисии, и во основните и во стручните средни училишта и гимназиите, како и во високото образование. Би можело почесто да се организираат студентски конференции и дебатни емисии, како и трибини поврзани со оваа тема. Исто така, може да се снимаат кратки филмови и да се поставуваат по организираната посета на спомениците во секое од училиштата.

7.2 Популаризација на културното наследство: концепти, пристапи и современи практики

7.2.1 Современи концепти на културното наследство

Културното наследство претставува една од основните столбови на националниот идентитет и колективната историска меморија на секој народ. Тоа ги

¹³⁷<https://www.bro.gov.mk/wp-content/uploads/2023/06/NP-%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%BE-%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-VI-odd-6-2023.pdf>

опфаќа не само материјалните туку и духовните вредности – традиции, јазик, уметност, обичаи и начин на живеење, кои го одразуваат историскиот континуитет на заедницата.

Како што истакнува Лораџејн Смит: „Наследството не се однесува само на минатото – иако е и тоа – не се однесува само на материјалните нешта – иако и тоа е дел од него – наследството претставува процес на ангажман, чин на комуникација и чин на создавање смисла во и за сегашноста“.¹³⁸

За значењето на наследството како заедничко добро на човештвото, проф. Елизабета Димитрова вели дека: „Од друга страна, доколку некој сака да го третира наследството како сопственост, треба да знае дека наследството е бесценето и затоа не може да се третира како каква било сопственост. Културното наследство му припаѓа на целото човештво; само се случува одредена држава да се грижи за наследството што се наоѓа на нејзината географска територија“. Културното наследство треба да се третира како драгоценост достигнување на креативноста на луѓето од одредено време, а не како средство за креирање политички ставови или манифестации.¹³⁹

Ова значи дека, во современ контекст, популаризацијата и промоцијата на културното наследство не се однесуваат само на зачувување на минатото туку и на креирање на значење и свест во сегашноста, како споделена вредност.

Концептот на наследство еволуираше надвор од културната сфера и стана сеопфатна „стока“ со економска и социјална вредност.¹⁴⁰ Зачувувањето на наследството е фундаментален „чин на комуникација“¹⁴¹ што вклучува наследување и развој на вредностите на наследството. Оваа перспектива ја проширува традиционалната дефиниција за наследството како ресурс на споделени културни вредности, создавајќи нов етички модел за зачувување.¹⁴² Зачувувањето на културното наследство вклучува идентификување, ценење и популаризирање на културното наследство преку истражување и анализа на специфичните културни конотации на

¹³⁸ Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, London and New York: Routledge, 2006, 44.

¹³⁹ “Cultural heritage belongs to Humanity: An interview with Prof. Elizabeta Dimitrova” (Интервју 31.12.2020, Ана Франговска). <https://www.propeace.de/en/cultural-heritage-belongs-humanity>

¹⁴⁰ Harold Horowitz, “The UNESCO framework for cultural statistics and a cultural data bank for Europe”, *Journal of Cultural Economics*, vol.5, no.2 (1981), 1-17.

¹⁴¹ Neil A. Silberman, “The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage site”, *Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS Quebec*, Canada, 2008, 2. [Microsoft Word - 04-10-08 ICOMOS Interpretation Charter ENG.doc](#)

¹⁴² Suárez-Inclán Ducassi, María Rosa. “A new category of heritage for understanding, cooperation and sustainable development. Their significance within the macrostructure of cultural heritage. The role of the CIIC of ICOMOS: Principles and methodology.” (2005), 1-8. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/456/>

регионот, дефинирање на рамката за дистрибуција на културите и традициите и систематско спроведување активности за публицитет и популаризација.¹⁴³

Културното наследство претставува еден од основните столбови на националниот идентитет и колективната историска меморија на секој народ. Тоа ги опфаќа не само материјалните туку и духовните вредности, традиции, јазик, уметност, обичаи и начин на живеење кои го одразуваат историскиот континуитет на заедницата. Во услови на глобализација и технолошки развој, *популаризацијата на културното наследство* станува значаен процес што има за цел да ја доближи јавноста до вредностите на минатото преку современи форми на комуникација. Како што забележува Лорацејн Смит, наследството не е само збир од предмети или споменици туку е и „континуиран процес на создавање значења преку интеракцијата меѓу минатото и сегашноста“.¹⁴⁴

Заштитата и култивирањето на живата култура и културното наследство, како и на уметностите, овозможуваат нивно разбирање како составен дел од свесното артикулирање на колективната национална меморија. Како последица на тоа, неопходно е да се создава, но и постојано да се заштитува, култивира и промовира постојното културно наследство.

Овие објекти претставуваат сведоштва за историскиот развој на Република Македонија, за влијанието на различни култури, архитектонски стилови и градежни техники во различни историски периоди, како и за општествениот статус и економската состојба на одделни жители.

Преку презентацијата, промоцијата, популаризацијата и афирмацијата на културното наследство, би се поттикнало зголемување на свеста кај граѓаните и надлежните институции за неговото значење, како и поголемо внимание кон соодветниот третман и трајната заштита на културното наследство. Истовремено, презентирањето на културното наследство би придонело за зголемување на интересот и развојот на туризмот во Република Македонија.

Во тој контекст, како дел од зачувувањето на културните вредности, јавноста ќе има можност да се запознае со објектите кои се заштитени и кои претставуваат дел од културното наследство на земјата. Жителите на Македонија, но и пошироката јавност,

¹⁴³ Silberman, “The ICOMOS charter”, 2; Yuntao Lian, Jiafeng Xie, “The Evolution of Digital Cultural Heritage Research: Identifying Key Trends, Hotspots, and Challenges through Bibliometric Analysis”, *Sustainability*, vol. 16, 7125 (2024), 2-3.

¹⁴⁴ Smith, *Uses of Heritage*, 82

ќе имаат можност да се запознаат со недвижното архитектонско културно наследство преку фотографии, кратки описи и информации за објектите – нивната локација, периодот на изградба, архитектонскиот стил и други достапни податоци.¹⁴⁵

7.2.2 Поим и улога на популаризацијата

Во меѓународната литература, популаризацијата на културното наследство се дефинира како процес на комуницирање на вредностите на наследството со пошироката јавност, со цел да се зголеми свесноста, учеството и одговорноста кон неговото зачувување.¹⁴⁶

За разлика од академската комуникација која се обраќа на стручната јавност, популаризацијата има за цел преведување на научниот дискурс во достапни и привлечни форми, без губење на неговата научна суштина. Таа претставува мост помеѓу стручната експертиза и јавната перцепција, при што културното наследство се претвора во дел од секојдневниот културен живот.¹⁴⁷

Овој пристап се заснова на претпоставката дека наследството е заеднички општествен ресурс кој не може да остане затворен во институциите, туку треба динамично да се интерпретира и повторно да се доживува од заедниците што го носат.¹⁴⁸ На тој начин, популаризацијата станува социјален и едукативен чин кој придонесува за зацврстување на културниот идентитет и градење на колективната свест.

За проблемот на популаризацијата на културното наследство во Скопје и скопско, издаден е истоимен Зборник на трудови од конференцијата „Популаризација на културното наследство во Скопје и скопско,, организирана од Институтот за македонска литература во Скопје и Марковиот манастир „Св. Димитрија“, 11 и 12 април 2019.¹⁴⁹

¹⁴⁵ „За проектот Промоција на недвижното архитектонско културно наследство на Општина Центар“. <https://kulturonasledstvo.kks.org.mk/za-proektot/>

¹⁴⁶ UNESCO, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Paris: UNESCO Publishing, 2015, 27

¹⁴⁷ David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 22.

¹⁴⁸ Rodney Harrison, *Heritage: Critical Approaches*, London: Routledge, 2013, 45.

¹⁴⁹ *Популаризација на културното наследство во Скопје и скопско: проект од областа на културата од јавен интерес за градот Скопје во 2019 година*. Скопје: Институт за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, 2020.

7.3 Цели и димензии на популаризацијата

Современите истражувања во областа на *heritage studies* покажуваат дека популаризацијата на културното наследство има неколку клучни цели:

1. Подигнување на јавната свест за значењето на наследството како заедничко добро на човештвото;¹⁵⁰
2. Одржлив локален развој преку културен туризам и креативни индустрии;
3. Јакнење на заедничкиот и националниот идентитет;
4. Образование за една култура и различни култури, дијалог меѓу култури.

Овие цели се во согласност со принципите на Конвенцијата на УНЕСКО за светско наследство (1972), која не само што инсистира на заштита туку и на активна интерпретација и ширење на знаењето за наследството.¹⁵¹

Во тој контекст, популаризацијата има двоен карактер: од една страна таа е средство за едукација и културна свест, а од друга страна е инструмент за социјален и економски развој преку културниот туризам и дигиталната култура.

Проширувањето на пристапот до културните материјали и популаризацијата преку дигитална репродукција на историски артефакти, вештини и пејзажи не само што ги надминува традиционалните поими за зачувување на културата туку и ја исполнува целта за подобрување на влијанието на културното наследство. Ова вклучува дигитално репродуцирање на историски артефакти, вештини и пејзажи и проширување на пристапот до популаризација на културните материјали преку специфични системи за дистрибуција на податоци.¹⁵²

Дигитализацијата на културното наследство, со својата вродена способност да ја подобри јавната персонализирана интеракција и да ја прошири пристапноста, исто така го подобрува усовршувањето на базите на податоци и ги намалува трошоците за заштита на културното наследство, со што се постигнува отворена, ефикасна и плуралистичка парадигма. Овој пристап гарантира дека дигитализираното културно

¹⁵⁰ Silberman, "The ICOMOS charter", 4-5.

¹⁵¹ UNESCO, *The Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: Adopted by the General Conference at its seventeenth session Paris, 16 november 1972*, Paris: UNESCO, 1972, Article 5.

¹⁵² Silberman, "The ICOMOS charter", 2.

наследство достигнува до пошироки сегменти на општеството, подобрувајќи ја персонализацијата.¹⁵³

7.3.1 Средства и форми на популаризација

Популаризацијата на културното наследство се реализира преку широк спектар на алатки и платформи кои ги комбинираат традиционалните методи со современите технолошки решенија. Меѓу најзначајните форми се:

- Формално и неформално образование: вклучување на темите за културното наследство во наставните програми, студиски посети, работилници и практична обука;
- Медиуми и социјални мрежи: документарни филмови, интернет-платформи, поткасти и социјални медиуми како средства за визуелна и интерактивна комуникација;
- Музеи и интерпретативни центри: простори во кои наследството не се презентира само за гледање туку и за доживување преку интерактивни содржини;
- Дигитални технологии: виртуелна и зголемена реалност, 3Д-скенирање и дигитални архиви кои овозможуваат јавен пристап и долгорочно зачувување на културните податоци;¹⁵⁴
- Културен туризам и јавни настани: тематски патеки, фестивали, и „Денови на наследството“ што ја поврзуваат културната меморија со локалниот развој.¹⁵⁵

Во последната деценија, во Северна Македонија се спроведуваат значајни иницијативи за дигитализација и промоција на културното наследство поддржани од УНЕСКО, УНДП и националните институции за култура. Овие примери покажуваат дека технологијата станува клучен фактор во приближувањето на младите кон културните вредности и создавање современа културна свест.

7.3.2 Мерки и активности за популаризација во Република Северна Македонија

Во последната деценија, повеќе институции и организации спроведуваат активности и проекти кои имаат за цел да ја доближат културната оставина до јавноста и да ја направат попристапна и интерактивна.

¹⁵³ Rita Cucchiara, Costantino Grana, Daniele Borghesani, Maristella Agosti, Andrew D. Bagdanov, “Multimedia for Cultural Heritage: Key Issues”, in *Communications in Computer and Information Science: Conference Paper*, Berlin: Springer, 2011, 206-207.

¹⁵⁴ Lian, Xie, “The Evolution of Digital Cultural Heritage Research”, 15.

¹⁵⁵ Silberman, “The ICOMOS charter”, 4.

Европски денови на културното наследство

Како дел од серијата културни настани иницирани од ЕУ, „Денови на европското наследство“ што се одржуваат низ цела Европа за подигање на свеста за вредноста на заедничкото културно наследство и потребата од негова заштита за идните генерации, Музејот на Северна Македонија организираше неколку бесплатни изложби, работилници и проекции.

Манифестацијата се одржува секоја година во повеќе градови низ државата: Скопје, Охрид, Битола, Прилеп, под координација на Министерството за култура. Темата за 2025 година (23 - 29 септември) ”Architectural Heritage: Windows to the Past, Doors to the Future” – „Архитектонско наследство: Прозорец кон минатото, врата кон иднината“, овозможи низа бесплатни настани, изложби, документарни филмови и работилници во Музејот на Македонија и други институции. Посебно значајна беше тактилната изложба „Допри го традиционалниот кујнски прибор“ за лица со оштетен вид, која претставува нов модел на инклузивна презентација на културното наследство, а настанот пропратен со изведба на традиционална музика.

Изложбата ја курираше Сузана Марковска, етнолог во Музејот, која ќе води и неколку поврзани работилници.

Други настани закажани за Деновите на европското наследство 2025 во Музејот вклучуваат проекции на кратки документарни филмови за македонското културно наследство снимени во 1950-тите, 1960-тите и 1980-тите. Темите се движат од архитектонското наследство до нематеријалното културно наследство.¹⁵⁶

По повод Европските денови на наследството 2025, Заводот за заштита на спомениците на културата и Музеј - Охрид, во соработка со Институтот за културно наследство и археологија и Универзитетот Хумболт во Калифорнија, беше организиран Првиот меѓународен симпозиум за теоретска медитеранска археологија – ЛИХНИДА во Охрид, од 19 до 21 септември.

„Културното наследство е жив сведок на нашата историја, на генерациите што пред нас го изградиле и сочувале ова што денес го имаме. Но, тоа е и мост кон иднината, бидејќи преку почитување и негување на наследството градиме идентитет, доверба и заедништво. Токму ова е и суштината на Европските денови на културното

¹⁵⁶ “European Heritage Days – North Macedonia: Theme 2025 ‘Architectural Heritage: Windows to the Past, Doors to the Future’”. <https://www.europeanheritagedays.com/country/North-Macedonia>; Museum of North Macedonia, “Museum of North Macedonia marks European Heritage Days 2025,” MIA Skopje, 23 September 2025. <https://mia.mk/al/story/museum-of-north-macedonia-marks-european-heritage-days-2025>

наследство: заеднички да ја почувствуваме и градиме вредноста на различностите, да ја разбереме улогата на културата од европска перспектива и да ја одржуваме жива Гоцевата мисла за 'светот како поле за културен натпревар меѓу народите', порача Викторија Трајков, заменик-министерката за европски прашања.¹⁵⁷

Унапредување на културното наследство преку европска соработка - мрежи, мобилност и можности за финансирање од ЕУ

Дводневниот транснационален настан на тема „Унапредување на културното наследство преку европска соработка - мрежи, мобилност и можности за финансирање од ЕУ“, се одржа на 14 октомври 2025 г., со почеток во 10:00 часот, во НУ Порта Македонија, Скопје, и на 15 октомври 2025 г., со почеток во 9:30 часот, во Европската куќа, Скопје.

Настанот е во организација на Министерството за култура и туризам на Република Северна Македонија (Канцеларија на Креативна Европа), во партнерство со Делегацијата на Европската Унија и Европската куќа во Скопје, Министерството за образование и наука, Агенцијата за европски образовни програми и мобилност, НУ Завод и музеј – Битола, НУ Археолошки музеј на РС Македонија, НУ Стоби, Филозофски факултет при Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Центар за нови иницијативи во уметноста и културата – Локомотива, Скопје.

Тематскиот фокус на настанот е културното наследство како основа врз која се темелат политиките на Европската Унија и можностите за финансирање преку програмите „Креативна Европа“, „Еразмус+“ и „Хоризонт Европа“. Ќе бидат претставени активности и добри практики на европски и на регионални мрежи кои играат клучна улога во поддршката на транснационалната соработка, мобилноста и развојот на европски проекти.

Настанот, со воведно обраќање, го отвори министерот за култура и туризам, Зоран Љутков. Покрај домашните професионалци од институциите и организациите корисници на овие програми на Унијата, на настанот учествуваа и европски експерти во областа на културното наследство, и тоа: Маргерита Сани, вонреден професор на Универзитетот во Болоња, координатор на проектот LEM во рамките на NEMO (Мрежа на европски музејски организации), проф. Пјер Џакомо Сола, виш истражувач во

¹⁵⁷ „Меѓународен симпозиум за Медитеранска и Теоретска Археологија – ЛИХНИДА“.

<https://novamakedonija.com.mk/makedonija/kulturnoto-nasledstvo-e-zhiv-svedok-na-nashata-istorija-i-most-kon-idninata-istakna-trajkov/> ; <https://muzejohrid.mk>

европската мрежа „Michael Culture“ од Италија и д-р Кришна Чандрамули, Венека ЕУ, од Велика Британија.

Настанот е наменет за потенцијални и постојни корисници на програмите на ЕУ: јавни институции, здруженија, општини, образовни установи и организации кои дејствуваат во областа на културното наследство во поширок контекст.¹⁵⁸

Forum on Cultural Routes – Skopje (16 April 2025)

На 16 април 2025 година, градот Скопје ги пречека засегнатите страни во културниот туризам и експертите за европското наследство на „Форумот за културни рути на Советот на Европа во функција на развојот на културниот туризам во Република Северна Македонија.“ Настанот се одржа во Јавна соба (Public Room) во Скопје и претставуваше динамична платформа за дискусија, стратегија и соработка околу развојот на сертифицираните културни рути на Советот на Европа, со посебен акцент на рутата *Iter Vitis* и нејзиниот потенцијал во регионот.

Форумот беше отворен од страна на г. Зоран Љутков, министер за култура и туризам на Република Северна Македонија, заедно со високи службеници од Министерството, вклучувајќи ја државната секретарка Марија Ѓоргова и заменик-шефот за европска интеграција Јованка Ѓорѓеска Кузманоска. Таму беше нагласена растечката посветеност на земјата кон усогласување на развојот на туризмот со зачувувањето на културното наследство, во рамките на програмата Културни Рути на Советот на Европа.

Беше понудено знаење за користењето на недвижното културно наследство и научното наследство како алатки за туристичка промоција.

Форумот заврши со заедничка посета на археолошкиот комплекс Стоби, што им овозможи на учесниците да ги доживеат лично културните ресурси дискутирани во текот на денот. Следеше мрежна вечера, која ги зацврсти врските меѓу засегнатите страни и ја постави основата за идната соработка.

Овој настан беше јасен пример за тоа како културните рути на Советот на Европа, како *Iter Vitis*,¹⁵⁹ можат да служат како стратешки инструменти за зачувување на наследството и создавање локална вредност.

¹⁵⁸ „Унапредување на културното наследство преку европска соработка - мрежи, мобилност и можности за финансирање од ЕУ“. <https://ced.mk/kultura/251017-odrzha-nastanot-unapreduvane-kulturnoto-nasledstvo-preku-evrovska-sorabotka-mrezhi>

¹⁵⁹ “Republic of North Macedonia Hosts Forum on Cultural Routes: A Showcase of *Iter Vitis* and Beyond”. <https://itervitis.eu/republic-of-north-macedonia-hosts-forum-on-cultural-routes/>

Интеррег-проектот “TOUR-HUB“

Проектот “TOUR-HUB“ (Digital Enhancement of Cultural Heritage and Tourism, 2021–2027) овозможува реставрација и дигитализација на културни локалитети преку користење на VR/AR-технологии, мобилни апликации и интерактивни киосци. Со тоа, културното наследство станува поатрактивно и поедноставно за истражување од страна на туристите.¹⁶⁰

Учениците од основно училиште го посетуваат Музејот за да добијат слика за културното наследство на Македонија

Ресурсите на културното наследство, имено дигиталните ресурси присутни во музеите, имаат голем потенцијал за образовни цели. Нагласено е дека културното наследство ја подобрува контекстуализацијата и интердисциплинарноста; овозможува промовирање на трансверзални компетенции, како што се културната свест и социјалните и граѓанските компетенции.

Ангажирањето со дигиталното културно наследство на значајни и критички начини може да ја подобри европската димензија во учењето, да стимулира рефлексивна дебата и активно да придонесе за чувство на припадност кон заеднички културен простор што се споделува. Исто така, дигиталните ресурси на културното наследство презентирани во музеите можат да се користат во различни контексти.¹⁶¹

Во процесот на претставување и популаризација на културното наследство, особено на уметничкото, од суштинско значење е професионалниот начин на неговото прикажување и интерпретација. Значаен пример претставува прикажувањето на влијанијата на западноевропската уметност врз средновековната македонска уметност, и обратно. Во тој контекст, се појавува потреба од широка и избалансирана поставеност во музејскиот и образовниот контекст каде што ќе се разгледуваат меѓусебните влијанија меѓу западната и средновековната македонска уметност, како и уметничките модели што ги следат италијанските традиции¹⁶² од романскиот и од готскиот период.

Ова прашање добива особено значење затоа што западните истражувачи долго време биле склони да го гледаат јужниот дел на Балканот исклучиво низ призмата на

¹⁶⁰ “Digital Enhancement of Cultural Heritage and Tourism – TOUR-HUB”, Interreg Greece-North Macedonia 2021-2027. <https://greece-northmacedonia.eu/project/tour-hub/>

¹⁶¹ Piedade Vaz-Rebello et al. “Guidelines and Methodology for using Cultural Heritage in Science Education: The EdMuse Project.” In *Education and Museum: Cultural Heritage and Learning*, edited by Vincenza Ferrara. Roma: Sapienza Università di Roma, 2017, 34.

¹⁶² Snezhana Filipova, “Western influences in Medieval Macedonian art, museum and educational context”. In *Education and Museum: Cultural Heritage and Learning*, edited by Vincenza Ferrara. Roma: Sapienza Università di Roma, 2017, 85.

византиската култура. Таквото гледиште претставува неточна генерализација која често го поистоветува целиот средновековен Балкан со византискиот стил. Ова сведување не произлегува само од раните западни истражувачи кои почнале да ја проучуваат оваа уметност без доволно локално познавање туку и од дел од домашните истражувачи кои и понатаму го користат терминот „византиски“ за секоја форма на средновековна уметност, независно од нејзиниот локален карактер и од другите културни влијанија.

Затоа постои професионална и етичка потреба музејските кустоси и едукаторите да понудат точни и временски контекстуализирани интерпретации, избегнувајќи политички влијанија и неточна терминологија. Средновековната уметност во Македонија носи локални и оригинални елементи поврзани со потеклото, јазикот и словенскиот менталитет на населението, во кои се испреpletени влијанија од Византија, од Медитеранскиот регион и, во поствизантискиот период, од Западот, преку уметничките работилници на грчките острови што сè уште ги чувале византиските традиции.

Овие различни влијанија подоцна се споиле со елементите на ориенталната култура, кои се прошириле по воспоставувањето на османлиското владеење кон крајот на XIV век. За време на овој период, османлиските Турци претвориле многу големи цркви во џамии, а дел од култните објекти биле урнати за да се заменат со нови инфраструктурни градби, фортификации или верски комплекси.¹⁶³ Меѓутоа, народната архитектура го задржала континуитетот на својот стил и дух, останувајќи верна на своите традиционални корени и на наследените форми на градење.

Овој тивок културен континуитет го обликува портретот на македонскиот народ како сложен идентитет, изграден преку спојот на повеќе слоеви влијанија: византиски, западни, ориентални и домашни, кои заедно создаваат богат мозаик на културната историја на регионот. Тој портрет ќе биде претставен целосно и мултидимензионално во рамките на нашата музејска и образовна практика, како сведоштво за културната издржливост и способноста на традицијата да се прилагодува и да опстојува.

Од 8.10 - 10.10.2025 г. Музејот го посетија учениците од 5 одделение од ООУ „Љубен Лапе“, ја играа музејската игра „Мистериозен музеј“ и ја разгледаа изложбата „Кузман Јосифовски-Питу - живот во слики“. Научија многу и за традиционалните занаети, народните носии и предметите кои се користеле во минатото.

¹⁶³ Исто, 86.

За наградната игра добија сертификати за успешно решени мистерии, што дополнително ја разведри атмосферата и им го разубави денот, како на нашите ученици така и на вработените во Музејот.

Двата проекта се дел од годишната програма на Музејот, финансиски поддржани од Министерството за култура и туризам на РС Македонија.¹⁶⁴

Детска работилница посветена на уметноста на Дичо Зограф

Во рамките на Европските денови на културното наследство, Националната галерија „Чифте амам“ (2023) организира детска работилница посветена на уметноста на Дичо Зограф, со цел развивање љубов кон националното уметничко наследство кај младите. Работилницата ја водеше Маја Димитрова. Цртежите врз кои се базираа активностите, беа од книга за боење напишана од Анета Георгиевска-Шајн, историчарка на уметност која живее во Соединетите Држави неколку децении.¹⁶⁵

Виртуелна база на податоци: „Мониторинг на православното културно наследство“

Во текот на 2022 и 2023 година, стручните тимови на ИКОМОС Македонија извршија мониторинг на актуелната состојба на зачуваност на повеќе од половината од вкупниот број регистрирани и евидентирани цркви и манастири во сите осум епархии на Македонската православна црква – Охридска архиепископија (МПЦ-ОА), што се наоѓаат на територијата на РС Македонија. Со проектот, комплетно публикуван на истоимениот веб-сајт „Мониторинг на православното културно наследство“, се опфатија вкупно 707 православни сакрални градби, меѓу кои и оние кои ѝ се веќе добро познати на потесната и пошироката јавност, но и такви кои се помалку познати.

Базата на податоци е веќе достапна онлајн и е отворена за целокупната јавност. Таа има информативно-едукативен карактер и содржи информации за културните добра како: основни податоци за црквата/манастирот, опис, состојба во која се наоѓаат архитектурата и живописот, претходни интервенции, зачуваност на изворната состојба – автентичност и интегритет, како и препораки и насоки за евентуалните идни заштитни и превентивни интервенции.¹⁶⁶ Проектот го реализираа искусни, но и млади

¹⁶⁴ „Посета на учениците од 5-то одделение од ООУ „Љубен Лапе“. <https://museum.org.mk/blog/poseta-na-uchenicite-od-5to-oddlenie-od-oo-u-ljube>

¹⁶⁵ “Children's workshop on Dicho Zograf held as part of European Heritage Days,” National Art Gallery Chifte Amam, Skopje, 29 September 2023. <https://mia.mk/en/story/childrens-workshop-on-dicho-zograf-held-as-part-of-european-heritage-days>

¹⁶⁶ “Мониторинг на православното културно наследство“, <https://racin.mk/analizi/707-czrkvi-i-manastiri-se-staveni-vo-bazata-monitoring-na-pravoslavnoto-kulturno-nasledstvo-na-ikomom-makedonija/>

професионалци во подем кои работат во областа на заштитата на културното наследство, сите членови на ИКОМОС Македонија.

Посвета на конструкцијата и поезијата: Последниот ден од програмата на БИМАС

Во корист на популаризацијата и зачувувањето на културното наследство, на 16 октомври 2025 година во Музејот на современата уметност – Скопје (МСУ), се одржа последниот ден на организирани настани и предавања во склоп на БИМАС 2025 (Biennale of International Modern Architecture in Skopje). Настанот ги обедини истражувањето, архитектонската практика и критичкото размислување преку серија предавања и изложби што ја споија научната експертиза со уметничката интерпретација на просторот.

Современи пристапи кон заштита на културното наследство. Вероника Шендова, истражувач во Институтот за земјотресно инженерство и инженерска сеизмологија (ИЗИИС), го отвори програмскиот дел со предавањето „Modern approach to earthquake protection of cultural heritage“.

Во своето излагање, Шендова го претстави искуството на Институтот во областа на сеизмичката заштита на културното наследство, нагласувајќи ја важноста на интегрирањето на современите инженерски методи со принципите на конзервација. Преку примери од локалниот и меѓународниот контекст, таа го потенцираше значењето на сеопфатниот пристап – од анализа на структурната состојба до примената на најсоодветни техники за санација, при што се почитуваат историската автентичност и материјалниот интегритет на објектите. Овој пристап овозможува создавање прецизни насоки за зачувување на архитектонското наследство во сеизмички активни подрачја, какво што е Скопје.

По неа следеше предавањето на Александар Златески од ИЗИИС, кој го насочи фокусот кон историското јадро на градот – Старата скопска чаршија. Во своето излагање, Златески ја презентираше методологијата за проценка на сеизмичката повредливост на идни објекти во урбани историски средини, развиена според современи европски модели (Benedetti, Petrini, Vicente, Ferreira) и прилагодена на специфичните услови во Скопје.¹⁶⁷

¹⁶⁷ “Посвета на конструкцијата и поезијата: Последниот ден од програмата на БИМАС”. : https://marh.mk/konstrukcija_i_poezija/

Проектот „OHRID 365 - Social Inclusion“

Проектот „OHRID 365 - Social Inclusion“ реализира креативни работилници за деца, вклучувајќи и деца со попреченост, преку кои се поттикнува почитувањето и разбирањето на културното наследство како дел од заедничката европска иднина. Идејата е преку уште една успешна приказна, насловена како ОХРИД 365, да ги научиме овие млади луѓе за важноста на културното наследство, идентитетот и промовирањето на грижата за богатствата што нè идентификуваат како земја, како и рамките на заедничкото европско наследство. Не можеме да живееме без да се дружиме едни со други и без да имаме грижлива и заедничка врска, без оглед на моменталните околности.¹⁶⁸

Предавање за културното наследство во Македонија одржано во Париз

Популаризација на културното наследство преку држење предавања во странство. Предавање за културното наследство во Македонија одржа (јануари, 2023 г.) во Париз д-р Панче Велков, директор на Музејот на град Скопје. Тој гостуваше на покана од Association Réalités et Relations Internationales (ARRI) од Франција.

Предавањето на Велков беше насловено „Северна Македонија, наследство за откривање во срцето на Балканот“. Тој е претседател на Здружението Македонида, чија цел е заштита и промоција на македонското културно наследство.¹⁶⁹

Меѓународен фолклорен фестивал

Повеќе од 200 изведувачи учествуваа на Меѓународниот фолклорен фестивал „Охридска разгледница“, кој се одржа од 25 до 29 јуни 2024 година во живописниот град Охрид. Фестивалот ги обедини фолклорните ансамбли од Северна Македонија, Хрватска, Полска и Турција, кои ја претставија својата културна традиција и наследство.

Во рамките на настанот, учесниците имаа можност да ги разгледаат знаменитостите на стариот дел од градот Охрид, меѓу кои Самуиловата тврдина, Античкиот театар и бројните историски цркви.

Фестивалската вечер се одржа во центарот на Охрид, каде групите ги демонстрираа своите уметнички вештини пред локалната публика и гостите на градот. „Охридска разгледница“ се има воспоставено како значаен настан во културниот

¹⁶⁸ “OHRID 365, Social Inclusion,” workshop series in Ohrid. <https://www.europeanheritagedays.com/Story/OHRID-365-Social-Inclusion>

¹⁶⁹ „Северна Македонија, наследство за откривање во срцето на Балканот“. <https://umno.mk/predavanje-za-makeodnskoto-kulturno-nasledstvo-vo-pariz/>

календар на регионот, придонесувајќи за зачувување и промоција на фолклорното наследство.¹⁷⁰

Меѓународен симпозиум за теоретска медитеранска археологија

Првиот меѓународен симпозиум за теоретска медитеранска археологија - Lychnida, кој се одржува во Охрид, град на УНЕСКО. По повод Европските денови на наследството 2025, нашата институција, во соработка со Институтот за културно наследство и археологија и Универзитетот Хумболт во Калифорнија, го организира Првиот меѓународен симпозиум за теоретска медитеранска археологија – ЛИХНИДА во Охрид, од 19 до 21 септември 2025 г. Меѓународен директор на симпозиумот е амбасадорот проф. д-р Љубен Тевдовски од Институтот за историја и археологија, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, претседател на Меѓународниот научен одбор е академик проф. д-р Мигел Џон Верслујс од Универзитетот Лајден и потпретседател е проф. д-р Емануела Борџија од Универзитетот Сапиенца – Рим.¹⁷¹

3Д-документирање и дигитална археологија

Националната установа „Стоби“, во соработка со Balkan Heritage Foundation, реализира проект за 3Д- и RTI-документирање на археолошките артефакти (Reflectance Transformation Imaging), што овозможува нивна дигитална конзервација, студиско истражување и визуелна достапност за јавноста.¹⁷²

Според Владата на Република Северна Македонија, дигитализацијата во високото образование претставува еден од клучните приоритети на севкупната дигитална трансформација на општеството.

Во таа насока, на 19 март 2021 година се одржа вебинарот „Дигитализација на културното наследство: употреба на дигитални алатки за документирање, претставување и интерпретација на археолошкото наследство“, организиран од ICOMOS. Експерти како Гоце Наумов, Мишко Тутковски, Димитар Николовски и Христјан Талевски ги презентираа проектите за фотограметрија, 3Д-моделирање, виртуелна реалност (VR) и мобилни апликации за промоција и едукација за археолошкото наследство во Северна Македонија.

¹⁷⁰ "International Folklore Festival 'Ohrid Postcard'". <https://eaff.eu/en/news/2024-07-11-international-folklore-festival-ohrid-postcard-concludes-successfully>

¹⁷¹ "Меѓународен симпозиум за Медитеранска и Теоретска Археологија – ЛИХНИДА". <https://muzejohrid.mk/меѓународен-симпозиум-за-медитеранс/>

¹⁷² "3D AND RTI DOCUMENTATION OF ARTIFACTS AT THE NATIONAL INSTITUTION STOBI, REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA". <https://balkanheritage.org/programs/3d-and-rti-documentation-of-artifacts-at-the-national-institution-stobi-republic-of-north-macedonia/>

Како дел од проектот „Тридимензионално моделирање на пет археолошки локалитети од римскиот период на територијата на Република Северна Македонија“, финансиран од Министерството за култура и спроведен од Јавната научноистражувачка установа Институт за старословенска култура - Прилеп, во 2021 година беше извршена 3Д-реконструкција на неколку локалитети, меѓу кои и Баргала, Скопје и други.¹⁷³

Преку 3Д-реконструкцијата и со помош на вештачката интелигенција, овозможено е виртуелно да се посетат бројни археолошки локалитети, како што се Хераклеја, археолошкиот локалитет Стоби, Скопје со римскиот акведукт, скопската тврдина, локалитетот Охрид, реконструкцијата на охридската гробница, храмовниот комплекс од доцноримскиот период во Банско, крстилницата на Епископалната базилика во Стоби, форумот и други.¹⁷⁴

Сите овие проекти во зачувувањето и дигитализацијата на културното наследство се вреден придонес за презентацијата и популаризацијата на ова наследство.

7.4 Предизвици и етика на популаризацијата

Многу е важен начинот на којшто го претставуваме и го популаризираме културното наследство, затоа што изборот на вистински зборови може да влијае на начинот на кој публиката ги чита приказните поврзани со наследството (заеднички или оспорени). Тоа е причината зошто ни се потребни доверливи презентери или портпароли. Реторичките способности се ценети уште од античко време поради нивниот ефект врз луѓето од сите сфери на животот. Полето на зборовите може да има многу ефекти (позитивни или негативни) и затоа зборовите треба внимателно да се избираат, да се изговараат со добра волја и да поминуваат низ „безбедни“ канали на професионален пристап и етички стандарди. Културното наследство, во неговата најосновна дефиниција, значи создавање и како такво заслужува креативен пристап, третман и оценување.¹⁷⁵

И покрај позитивните аспекти, процесот на популаризација се соочува со бројни предизвици. Најчестите се прекумерната комерцијализација на наследството, при што

¹⁷³ Barglada, Skupi, Heraclea Lynkestis, Vinicko Kale. Accessed November 2, 2025. <https://sketchfab.com/hristijan.talevski>

¹⁷⁴ “Туризам Патување”. Accessed October 16, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=J9tPhvClr48>; “Виртуелни музеј – Стоби”. Accessed October 16, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=FkINXG5fdog>

¹⁷⁵ “Cultural heritage belongs to Humanity: An interview with Prof. Elizabeta Dimitrova”. <https://www.propeace.de/en/cultural-heritage-belongs-humanity>

економските интереси доминираат над културните вредности¹⁷⁶ и површната или политизирана интерпретација која може да ја наруши автентичноста на историското значење.

Затоа, секоја форма на популаризација мора да се заснова врз принципите на автентичност, почит и вклученост на локалните заедници за да се обезбеди етичко и урамнотежно толкување.¹⁷⁷

Како што укажува Родни Харисон, наследството не може да се оддели од политиката и општеството – тоа е секогаш производ на културни преговори и колективна меморија и бара интегрален, етички пристап.¹⁷⁸

Популаризацијата на културното наследство во Република Северна Македонија претставува важен инструмент за зачувување на националниот идентитет, за унапредување на културниот туризам и за поттикнување на дијалогот меѓу различните култури. Популаризацијата ја зголемува јавната свест за културното наследство и ја поттикнува гордоста кон националните вредности. Едукативниот аспект е зајакнат преку активности со ученици и младинци кои стануваат дел од процесот на зачувување и интерпретација на наследството. Туристичката димензија се проширува преку дигитализација, што создава нови економски можности за локалните заедници. Туризмот и популаризацијата мора да се прават на начин којшто нема да им наштети на спомениците и на природата - присуството на посетители, користењето на местата на наследство, заштитата од загадување или деградација се реални проблеми.

Иако постојат реални предизвици во однос на финансирањето и институционалната поддршка, успешните примери, како Европските денови на културното наследство, проектите TOUR-HUB, меѓународните симпозиуми, предавања за културното наследство во Македонија одржани во Париз, детската работилница, посета на музеи од страна на ученици од основно училиште или на активностите во Стоби и Охрид итн., покажуваат дека постои јасна визија и капацитет за современа презентација и инклузивен пристап кон културното наследство.

Така, популаризацијата на културното наследство во Северна Македонија може да се разбере како динамичен процес на создавање вредност и значење, преку кој се поттикнува свеста кај граѓаните и институциите за неговата важност и за потребата од негова заштита и промовирање.

¹⁷⁶ Lowenthal, *The Heritage Crusade*, 97-101.

¹⁷⁷ Smith, *Uses of Heritage*, 211.

¹⁷⁸ Harrison, *Heritage: Critical Approaches*, 38, 63.

8. ЗАКЛУЧОК

Културното наследство во Република Северна Македонија претставува суштинска димензија на националниот идентитет, колективната историја и економскиот развој преку културниот туризам. Од почетокот на академските истражувања на културното наследство, земјата покажува континуиран ангажман за негово документирање, зачувување и промоција, базирајќи се на историски извори, како и на современи методологии за истражување и конзервација. Културното наследство не претставува само споменици или историски објекти; тоа претставува едукативен алат за учениците, атракција за туристите и извор за знаење, дијалог и создавање на национален и меѓународен идентитет.

Културното наследство претставува вредно и незаменливо богатство на идентитетот на една нација. Тоа ги вклучува спомениците, археолошките локалитети, верските објекти, историските структури и целокупната изградена средина која носи историски, уметнички и духовни вредности.

Во контекст на Република Северна Македонија, каде културното наследство е богато и мултидимензионално, главниот предизвик не е само неговото физичко зачувување туку и соодветната презентација и едукација за неговото значење на помладите генерации и на посетителите. Проектот за дигитализација и визуализација со дрони, на организацијата „Концепт за култура“ претставува модерен начин за презентација на наследството, поддршка на едукацијата и на културниот туризам. Овој материјал ја прикажува важноста на документирање, заштита и промоција на културното наследство како идентификациски и археолошки ресурс на Македонија.

Истражувањето на културното наследство во Македонија започна, главно, со историска и археолошка документација на големи споменици, локалитети и артефакти, со фокус на зачувување на националниот идентитет и историјата. Институциите како Музејот на Македонија и Институтот за култура и археологија, имаа клучна улога во почетните истражувања, додека универзитетите ги интегрираа студиите во академските програми. Со текот на времето, фокусот се префрли врз активно зачувување и презентација на наследството, вклучувајќи современи техники на реставрација и дигитализација. Денес, културното наследство во Македонија ги комбинира традиционалните методологии со современата технологија, станува предмет на студии на ниво на додипломски, магистерски и докторски студии и се промовира преку музеи, фестивали, дигитални проекти и едукативни активности за деца и ученици. Проектот за

3Д-документација, меѓународните симпозиуми и соработките со глобални институции ја зајакнаа неговата презентација и практичните придобивки, правејќи го наследството извор на идентитет, едукација и развој на туризмот.

Почетоците на истражувањата се поврзани со описи на цркви, икони и остатоци од стари предмети, честопати откриени случајно за време на воени операции или од антикварни колекции. Архитектурата, уметноста и археолошките остатоци претставуваат алатки за разбирање на историјата, верувањата и секојдневниот живот на минатите општества. Систематските истражувања почнале да се интензивираат од крајот на XIX век и значително се прошириле по Втората светска војна, кога биле основани археолошки и музејски институции, како што се Националниот музеј и Филозофскиот факултет во Скопје, каде развојот на Историјата на уметноста и археологијата ги поставил основите за академските студии.

Едукацијата за културното наследство во Македонија има долга и консолидирана историја, започнувајќи со предавањата по Историја на уметноста и археологија на Филозофскиот факултет во Скопје од 1920 година, а потоа со основањето на Факултетот за македонски јазик во 1946 година. Истражувачите и професорите од Институтот за историја на уметноста и археологија децидно придонеле за истражувањето, објавувањето и промоцијата на културното наследство, опфаќајќи периоди од предисторијата до византискиот, средновековниот и поствизантискиот период. Едукацијата исто така вклучува управување со културните ресурси, меѓукултурното наследство и со неговата заштита за време на вооружени конфликти. Сепак, студии за културното наследство недостасуваат на некои други високообразовни институции, како што се Архитектонскиот и Дизајнерскиот факултет, како и во програмите за ликовни и сценски уметности на приватните универзитети, што укажува на простор за понатамошен развој на специјализирана едукација за културното наследство во Македонија.

Во тој контекст, улогата на локалните и меѓународните истражувачи била клучна за собирање, анализа и објавување на податоци. Мониторингот и конзервацијата на наследствените локалитети, особено цркви и манастири, напредувале во последните децении, поддржани од дигитални платформи кои обезбедуваат достапни и ажурирани информации.

Истражувањата за откривање и зачувување на недвижни имоти, вклучувајќи сеизмички и реставраторски студии во историските градови како Скопје, ја покажале важноста на интегрирањето инженерски методи со конзервациските стандарди.

Институции како Институтот за земјотресно инженерство и инженерска сеизмологија (ИЗИИС), директно придонеле за создавање на упатства за заштита на архитектонското наследство во сеизмички активни области.

Студијата на културното наследство во Македонија опфаќа богата историја што се протега до палеолитскиот период, со извонредни археолошки наоди од предисторијата, како: фигури на т. н. Божица мајка од селото Говрлево, локалитетот Тумба Маџари, Адам од Говрлево и сл. Од нив, локалитетот Тумба Маџари претставува најзначајната неолитска населба во Скопската Котлина, откриена во 1961 - 1962 година. Бројните културни достигнувања на културните групи Анзабегово-Вршник и Велушко-Породински сведочат за новото железно време и т. н. неолитска револуција. Во градот Охрид, покрај неолитскиот период до раното железно време, откриена е голема палфиќантна населба, која постоела без прекин од неолитот до раното железно време, додека останки од многу антички градови се откриени во водите на Охридското Езеро. Античкиот и ранохристијанскиот период вклучува локалитети како Стоби, Хераклеја, Скупи и Баргала, со речиси целосно реконструирани објекти, како и гробните јами во Видобишта и Караѓулевци.

Византискиот и средновековниот период претставени се преку бројните црковни објекти, богатата историја на црквата „Света Софија“ во Охрид како седиште на Охридската архиепископија, претворена во џамија за време на турскиот период, потоа црквата „Свети Пантелејмон“ кај Нерези, основана како споменик на член на Комненската династија и сл.

Исламското и османлиското наследство се рефлектира во Камениот мост и Акведуктот во Скопје, потоа во Шарената џамија во Тетово и Јени џамијата во Битола, која во моментот е единствен музејски споменик кој е мешавина на христијанска и исламска религија и уметност.

Министерството за култура на Република Северна Македонија, во соработка со музејски институции и археолошки центри, создало правни и организациски рамки за заштита на културното наследство. Законите за заштита на спомениците и археологијата, прилагодени во согласност со меѓународните стандарди, ги дефинираат критериумите за конзервација, реставрација и документација на наследствените објекти.

Институции како Градскиот музеј во Скопје, Музејот на современата уметност, Институтот за културно наследство и регионалните архиви имаат важна улога во мониторингот, реставрацијата и објавувањето информации за историските објекти.

Покрај тоа, партнерствата со меѓународни организации како УНЕСКО, ИКОМОС и Балканската фондација за наследство помогнале во преносот на техничко знаење и современи методологии за конзервација, вклучувајќи 3Д-документација и RTI-технологии (Reflectance Transformation Imaging).

Покрај конзервацијата, Министерството за култура и музејските институции посветиле внимание и на едукативниот и туристички аспект, со цел наследството да биде достапно за ученици, туристи и за локални заедници. Вклучувањето на туристичката компонента станува особено важно во последниве години, создавајќи надеж за развој на културниот туризам, кој не само што ја промовира локалната економија туку и ја едуцира публиката за историското и уметничкото значење на наследствените локалитети.

Заштитата на културното наследство во Македонија е организирана и координирана преку неколку централни и локални институции. Република С Македонија создала свои институционални структури за зачувување и конзервација на историски и археолошки споменици, вклучувајќи го Заводот за заштита на спомениците на културата во Скопје, Агенцијата за заштита на културните споменици, како и Конзерваторските центри и канцеларии за координација на културното наследство. Музејските збирки и документацијата за наследството се под надлежност на Музејот на Скопје и Градскиот музеј на Скопје, како и други регионални и локални музеи кои ја чуваат и изложуваат историјата и археологијата.

На верски и културен план, мониторингот на православно наследство, преку ИКОМОС Македонија, спровел проценка на состојбата на над 700 цркви и манастири, создавајќи специјализирана онлајн-база на податоци за потребите на конзервација и за промоција на туризмот.

Стратегиите за заштита вклучуваат:

- Спроведување закони за заштита на споменици и историски локалитети;
- Користење модерни инженерски методи за реставрација;
- Интегрирање образовни програми за ученици и локални заедници;
- Промоција на културниот туризам како извор на економски развој.

Културниот туризам, иако е релативно нова активност на националните институции, напредува преку заеднички проекти, фестивали и образовни посети поврзани со културата. Тој не само што создава економски можности за локалните

заедници туку, исто така, ја зголемува свеста за зачувување на наследството и ја промовира Македонија како меѓународна културна дестинација.

Растот на културниот туризам го промени начинот на кој наследството се презентира и се управува. Историските локалитети, како утврдувања, антички театри, цркви и манастири, и историските градови, како Скопје и Охрид, стануваат важни точки за локалниот економски развој. Со неодамнешното вклучување на Министерството за култура и туризам се очекува туристичкиот аспект дополнително да се развива.

Во овој контекст, соработките помеѓу Министерството за култура и туризам и музејските институции резултираа со успешни проекти како:

- Реставрација и промоција на историски градови;
- 3Д- и РТI-документација на археолошки локалитети (Стоби, Хераклеја, Баргала);
- Организација на меѓународни симпозиуми и тематски изложби;
- Едукација на туристи и локални заедници за важноста од зачувувањето на спомениците и историските локалитети.

Растот на културниот туризам, во комбинација со популаризацијата на наследството, создава позитивен циклус каде посетителите учат и го почитуваат наследството, додека локалната економија има придобивки од оваа интеракција. Важно е да се обезбеди рамнотежа помеѓу посетеноста и заштитата на локалитетите, избегнувајќи нивно оштетување и деградација.

Културното наследство исто така има значајна улога во високото образование. На македонските университети, како на Универзитетот „Свети Кирил и Методиј“ во Скопје и на Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штип, се нудат курсеви за културно наследство на ниво на додипломски, магистерски и докторски студии. Овие курсеви опфаќаат:

- Историја и теорија на културното наследство;
- Методологии за конзервација и реставрација;
- Модерни техники за дигитална документација;
- Управување со наследството и културен туризам.

Таквите курсеви обезбедуваат не само академско знаење туку и можности за практична работа во музеи и археолошки локалитети, поврзувајќи го образованието со практичното искуство. Оваа комбинација, академска и практична, е клучна за

формирањето млади професионалци кои ќе го управуваат и ќе го промовираат наследството во современ и меѓународен контекст.

Посебна улога има и популаризацијата на културното наследство во Република Северна Македонија, која ја истакнува важноста на овој процес како клучен инструмент за зачувување на националниот идентитет, развој на културниот туризам и промоција на меѓукултурниот дијалог. Наследството не се состои само од материјални објекти туку и од духовни вредности, традиции, јазик, уметност и начин на живеење кои го одразуваат историскиот континуитет на општеството. Процесот на популаризација го прави наследството достапно за јавноста, го интерпретира и го соопштува на разбирлив и привлечен начин, без да се изгуби научната и историската суштина.

Употребата на модерните технологии, како дигитализацијата, VR/AR, 3Д-скенирањето и интерактивните платформи, ја прошируваат можноста за презентација на наследството, овозможувајќи персонализиран и едукативен пристап за помладите генерации, со што се интегрира образованието и развојот на туризмот. Конкретни активности, како Европските денови на наследство, меѓународните симпозиуми, детските работилници, изложбите и проектите како TOUR-HUB и OHRID 365, ја покажуваат позитивната улога на популаризацијата во подигање на јавната свест и зајакнување на националната гордост.

Процесот мора да се спроведува согласно со етичките принципи на автентичност, почитување и вклучување на локалните заедници, избегнувајќи прекумерна комерцијализација и политизација на наследството. Балансот помеѓу јавната презентација, заштитата на спомениците и економскиот развој е клучен за да се обезбеди и осознае дека наследството останува живо, достапно и одржливо за идните генерации.

Заклучно, културното наследство во Република Северна Македонија, интегрирано со дигиталните технологии и образованието, бара стратешки пристап: ефективно заштитување, презентирање и комуницирање со вредностите на наследството, особено за помладите генерации и туристите. Учениците и туристите претставуваат суштински категории кои треба да се вклучат во националните стратегии за заштита, свест и промоција на културното наследство.

Учениците се клучна група за пренесување на наследството на идните поколенија. Вклучувањето на културното наследство во формалното образование, особено во средното и високото образование, треба да биде активно, преку теренски

посети, учество во реставрации, дигитализација и интерактивни едукативни активности кои ја формираат свеста за зачувување и вреднување на наследството.

Образованието треба да се насочи кон интердисциплинарни пристапи со кои студентите го анализираат наследството како културен, економски и политички феномен, бидејќи тие не се само пасивни приматели на знаење, туку се директни актери во зачувувањето и промоцијата на наследството. Дигиталните технологии претставуваат клучна алатка за посредување меѓу наследството и младите генерации, овозможувајќи интерактивни апликации, виртуелни посети, 3Д- и отворени архиви, придонесувајќи за емоционално и критичко вклучување на студентите.

Овој пристап бара јасна политика за дигитализација на наследството, обуки за наставниците и развој на наставни материјали кои ја надминуваат фактичката димензија и ја поттикнуваат интерпретацијата и креативноста.

Второ, туристите, и домашни и странски, се носители и пренесувачи на културниот имиџ на една земја затоа што се среќаваат со споменици, локалитети и наративи што тие ги пренесуваат. Но, нивното искуство не треба да биде само естетски пријатно; треба да биде едукативно, интерактивно и свесно за улогата што овие споменици ја имаат во зачувувањето на идентитетот и раскажувањето на историјата. Ова бара професионална подготовка на водичите, ажурирани информативни платформи, интерпретативни табли според меѓународни стандарди и, пред сè, креативна употреба на технологијата (виртуелна реалност), апликации со проширена реалност, аудиоводичи, видеопрезентации и дигитални платформи кои обезбедуваат повеќекратен пристап за јавноста. Кога културното наследство се презентира и се интерпретира професионално, тоа создава автентични искуства и чувство на идентитет и позитивно влијае врз одржливиот економски развој и културната дипломатија.

Презентацијата на културното наследство преку туризмот има двојна функција: го зачувува наследството, обезбедува приходи за локалната заедница, го зајакнува колективното чувство на гордост и ја зголемува свеста за негова заштита. Сепак, истражувањата покажуваат дека многу локалитети во Северна Македонија се недоволно промовирани, без придружни интерпретативни наративи и често недостапни поради недостаток на ознаки, повеќејазични информации или основна инфраструктура. За да се одговори на овие предизвици, потребен е интегриран модел на управување со наследството каде што јавните институции, образовниот сектор, туристичките актери и локалните заедници ќе соработуваат.

Неформалното образование, културните фестивали, новите програми за водичи и инкубаторите за дигитални иновации во областа на наследството се нови начини за да се направи наследството „живо“ и доживеано. Заштитата треба да биде придружена со презентација, со вистински приказни базирани на истражување и комуницирани на привлечен начин преку социјалните медиуми, преку проширена реалност или со интерактивни изложби.

Денес Северна Македонија располага со соодветна правна и институционална рамка за заштита на наследството, но нејзината примена често се соочува со предизвици: недостаток на средства, непрофесионални интервенции, запоставување, недостаток на современи образовни рамки и недоволно вреднување од страна на јавноста. Културата е присутна во стратешките документи, но честопати маргинализирана во конкретната примена. Образовните и институциите за наследство работат паралелно, додека соработката со туристичката индустрија е фрагментирана. Еден од највидливите моменти е недостатокот на активно вклучување на младите како учесници, а не само како корисници на наследството.

Оваа состојба бара координирано дејствување во повеќе насоки: развој на современи наставни планови во училиштата и универзитетите кои го вклучуваат културното наследство како дел од граѓанското и културното образование; програми за активно вклучување на студентите во проекти за дигитализација, документација, зачувување и промоција на наследството; создавање на интерпретативни центри близу важни локалитети за интеракција со туристите и студентите; употреба на дигитални технологии за нудење нови и привлечни пристапи за младите и туристите; и подигање на свеста на заедницата во која наследството не се гледа како товар или реликт, туку како извор на идентитет, образование и развој.

Заштитата и презентацијата на културното наследство треба да се гледаат како динамичен процес кој го поврзува сеќавањето со иднината, идентитетот со развојот, локалното со глобалното. За студентите, ова се остварува преку свесно образование, активно искуство и креативно учество; за туристите, преку богата интерпретација, персонализирани искуства и професионална презентација. Наследството не е само тоа како го чуваме, туку и како го прикажуваме и го доживуваме денес.

Културното наследство не е само прашање на минатото, тоа е предизвик и можност за иднината. Тоа ни покажува кои сме, како стигнавме тука и каква вредност има културната разновидност. Во свет кој се глобализира брзо, зачувувањето на идентитетот преку наследството е свесен културен и политички чин.

Поради тоа, активното вклучување на студентите и едукативното искуство на туристите мора да бидат во сржта на секоја современа стратегија за културно наследство. Само преку внимателна, сеопфатна и креативна презентација, културното наследство во Северна Македонија и пошироко, ќе преживее не само како споменик туку како живо искуство кое влијае врз свеста и светогледот на идните генерации.

Средбата со дела од културното наследство во Македонија за нас секогаш претставува импресивно и емотивно искуство. Секој објект, било да е тоа византиски мозик во Охрид, археолошка маска од Требениште или света икона од манастир во Струмица, ја отсликува мајсторската изработка, посветеноста и визијата на луѓето од минатото. Постојат моменти кои длабоко го допираат срцето, како кога гледаме објект зачуван со векови, каде секој детаљ е исполнет со историја, уметност, вера и човечки чувства. Се чини дека уметноста не е само одраз на времето туку мост помеѓу генерациите, начин за современите луѓе да се поврзат со духот на предците.

Кога ги посетуваме локалитетите како Стоби или Плаошник, чувствуваме комбинација од почит и восхит, обидувајќи се да го разбереме креативниот процес кој им дал живот на овие дела. Интензитетот на боите, деликатноста на скулптурите, симетријата на формите и симболиката што ја носат, нè тераат да ја сфатиме важноста на нивното зачувување како историски објекти и како извор на инспирација за идните генерации. Секое уметничко дело ни предизвикува да ја чувствуваме врската помеѓу естетиката, културата и националниот идентитет, потсетувајќи нè дека културното наследство е бесценето богатство кое мора да се заштити и кое зборува за душата на еден народ.

Saranda Kika-Bahtiri

**IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE, DIGITAL TECHNOLOGIES AND
EDUCATION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA**

autoresume of a doktoral dissertation

Mentor: prof. dr. Snezhana Filipova

Skopje, 2026

**IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE, DIGITAL TECHNOLOGIES AND
EDUCATION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA**

Keywords: Cultural heritage, digitalization, education, preservation, reconstruction, archaeological sites, presentation, popularization, Republic of N. Macedonia

Skopje, 2026

Summary

Cultural heritage represents a precious spiritual, historical and artistic asset that builds the identity and collective memory of a nation. It includes monuments, religious objects, archaeological sites and architectural structures that carry multiple cultural and educational values. In addition to its historical dimension, cultural heritage plays an important role in economic development through cultural tourism and in the formation of national consciousness. The thesis on “Immovable Cultural Heritage, Digital Technologies and Education in the Republic of Macedonia” addresses the connections between heritage preservation, education and modern technology, as tools for its documentation, restoration and contemporary visualization. In Macedonia, cultural heritage has been studied and protected institutionally for decades, through professional conservation institutes and centers that treat it as a fundamental value of the state and society. The digitalization of heritage has begun to be implemented to a certain extent, mainly through photographic and video materials, while there remains room for further development in its virtual and educational presentation. Cultural heritage education has a long tradition in Macedonia, starting in 1920 with the teaching of History of Art and Archaeology in Skopje, but wider involvement in other faculties and private universities is needed to build an integrated and contemporary system of protection, promotion, popularization and use of cultural heritage for the benefit of citizens.

The 3D documentation project, international symposia and collaborations with global institutions have strengthened its presentation and practical benefits, making heritage a source of identity, education and tourism development.

Goals and objectives

The topic of the dissertation deals with the immovable visual cultural and artistic heritage and its presentation through digital technologies with the aim of enriching and modernizing its visual availability and presence in education on all levels. Within the framework of my thesis, I will present and discuss some aspects of touristic or museum presentation of a selection of the most important objects and places of immovable cultural heritage from prehistory to the end of the Turkish period in Macedonia.

The study of cultural heritage should be expanded to all levels of education, and as soon as possible to be completely digitized. This will improve and modernize visual art education. I also believe that I should prove the need for further presentation of the material that is the subject of my topic by opening a virtual museum. Stimulating people's imagination with virtual aesthetics can not only open up more opportunities for people, but also satisfy their spiritual needs for "virtual consumption", "consumption of imagination" or "symbolic consumption of capital".

I made a selection of important cultural monuments from the immovable heritage in the Republic of N. Macedonia from any period of time and style, to get acquainted with the current state of publication of research materials, their preservation and digitization, as well as to analyze the level of representation of this heritage in educational institutions. The final stage of the work aims at the presentation of some selected monuments through the reconstruction of the construction phases or their original appearance, while preserving the authenticity and historical integrity with minimal intervention. (the prehistoric settlements in Ohrid (Zaliv na koskite) and Skopje, Tumba Madžari, the Ancient tombs in the villages of Bonche and Brazda, the churches St. Sophia and Old St. Clement in Ohrid, St. Panteleimon in Nerezi, the Ancient theaters in Stobi, and Scupi, the Early Christian tomb in Ohrid, and basilicas in the episcopal cities of Bargala, Stobi, Scupi, Heraclea, Konjuh, the baptistry of the Episcopal basilica in Stobi, the Stone Bridge in Skopje, the Multicolored Mosque in Tetovo and Jeni Mosque in Bitola etc.). Also the idea of complete reconstruction, as in the case of St. Clement of Ohrid or visual reconstruction in the form of drawing or a sculpture are discussed.

The last goal but a very important one was to present the available visual presentations of the sites and monuments and sites in the catalogue with over 100 photos and several maps and drawings, and also a list of courses that teach cultural heritage. I alarm of insufficient protection and presentation of cultural heritage for the audience, as well as insufficient digitization or absence of 3D reconstructions that replace the former models and are needed at the sites or in the presentation in the facilities or museums and faculties themselves.

Working on my thesis, I realised that:

- cultural heritage in the Republic of Macedonia is still not sufficiently presented and protected for the general public by using data from the relevant institutions and publicly announced facts.

- there is a noticeable lack of contemporary digitization and the use of 3D reconstructions, which could replace traditional models of monument presentation and offer

more attractive and educational forms of presentation in museums, cultural facilities and educational institutions.

There is a necessity of integration of education on cultural heritage at all levels while its full digitalized which is an essential step towards the modernization of teaching in the field of visual arts and art history. I intend to argue for the need to create a virtual museum, where an aesthetic and imaginative interaction with the public would be enabled through digital technologies. Such a museum would stimulate people's imagination and aesthetic sensitivity, offering them a "virtual experience" of cultural and symbolic consumption of heritage.

In this context, cultural tourism is presented as a key factor in economic development and in promoting the country's cultural identity. For this reason, Macedonian tourism should be enriched with more specialized cultural heritage packages, which enable professional interpretation and a deeper experience of local values.

I believe that a more comprehensive and contemporary presentation of cultural heritage can strengthen the connection between communities, regions and peoples, overcoming political limitations and creating new bridges of cooperation and cultural understanding.

Methodological approach

The research is based mainly on the methods: historical, stylistic, and comparative which are used for the analysis, collection and systematization of data on cultural heritage. Also the method of interview is employed by using the interviews given by Ministers of Culture and tourism or their spokesmen, local representatives and public information of the Institutions of Culture, Protection of cultural monuments, Museums etc. They are used to illustrate the attempts, public initiatives, realised projects, which adds the interview as method and digital journals and Institutional sites informations, news as helpful source. Also already existing digital and video data are used as part of the analitical approach to the problems of cultural heritage and new video are made for some of the monuemnts of culture.

Digital analysis, as a contemporary non-invasive tool, offers new opportunities in the interpretation of works of art without damaging the original. The use of computer technologies in the study of visual art has significantly expanded the field of scientific research, enabling new analytical and educational approaches in the treatment of cultural heritage. I believe that the artistic community will gradually learn to use and trust these tools for the digital processing of images.

Today, new research methods have been developed that use computer programs to quantitatively analyze digital art collections. Although the initial goal of digitization was to enable access to and research into these collections, the use of technology in their analysis has brought new scientific and research perspectives.

Another methodological tool is using the software for visual analyses or reconstruction. Within the Faculty of Philosophy in Skopje, institutions for protection and conservation of monuments, as well as in some museums and sites (Department of Art History and Archaeology, FZF, Skopje, mostly site Stobi, Institute of Paleoslavic Culture in Prilep) specialized software is used for the digital processing of images and the creation of databases, while iconographic and auxiliary methods – stylistic, iconological, etc. – are applied for the analysis of monuments and masterpieces. Some projects also include software on the presentation of the final results of their material (for instance Faculty of Philosophy of Skopje, Department of Art History and Archaeology Erasmo projects).

Expected /achieved results

Cultural heritage represents a turning point in the development of European interest in the preservation and promotion of cultural values, demonstrating its potential as an instrument for education and tourism within the framework of a more peaceful, inclusive and sustainable Europe. I hope the long-term vision for the management and protection of the Macedonian cultural heritage, in accordance with contemporary international standards will be improved as some needs for its coverage in education and presentation indicate.

The use of digital technology in the documentation, presentation and preservation of cultural monuments will significantly expand the possibilities for “virtual consumption” of art, offering the public an alternative aesthetic and cognitive experience. Thus, information technology becomes a tool that meets the spiritual needs of the individual for contact with art and heritage, making cultural experience accessible even outside the physical spaces of museums and monuments. Also the touristic offer for traveling within Macedonia is enriched and becomes modern and attracts much attention.

Education on cultural heritage in North Macedonia

The study of cultural heritage in Macedonia began primarily with the historical and archaeological documentation of major monuments, sites and artifacts, focusing on the

preservation of national identity and history. Institutions such as the Museum of Macedonia (now Museum of North Macedonia) and the Institute of Art History and Archaeology, Faculty of Philosophy, Skopje, played a crucial role in the initial research, while rarely some faculties integrated the studies into academic courses (UGD, Štip).

Today, cultural heritage in Macedonia combines traditional methodologies and contemporary technologies, becoming the subject of study at bachelor, master and doctoral levels, and being promoted through museums, festivals, digital projects and educational activities for children and students.

Cultural heritage education in Macedonia has a long and consolidated history. In this regard, the study of History of Art at the Faculty of Philosophy in Skopje began with its establishment in 1920, it advanced with the establishment of the Faculty of Philosophy in Skopje in December 1946, as the first institution of higher education in the Macedonian language in Macedonia. In the academic year 1946/47, the first group for History of Art was formed with Professor Dimče Koco. Since then, professors and researchers of the Institute for the History of Art and Archaeology have contributed to the preservation and study of cultural heritage through projects, scientific publications and conferences.

Different researchers have worked in different fields to mention only Dimče Koco, Konstantin Petrov, Petar Miljkovic Pepek, Cvetan Grozdanov, Blaga Aleksova, Vera Bitrakova-Grozdanova, Viktor Lilčić, Ivan Mikulčić, Dragi Mitrevski, Nikos Causidis, Aneta Serafimova, Snezhana Filipova, Elizabeta Dimitrova etc. Researcher from Serbia have also published monographs on monasteries and churches such as those in Staro Nagorichani, Lesново, Konče, Staro Nagoričino, Marko Monastery etc.

Cultural heritage is studied at all three levels of study (bachelor, master and doctorate) within the Institute for the History of Art and Archaeology. Meanwhile, the management of cultural resources is addressed through the course “Management of Cultural Resources in the Republic of Macedonia”, which aims to provide practical and theoretical knowledge on the preservation and sustainable use of heritage.

wledge on the preservation and sustainable use of heritage.

For students of International and Intercultural Studies, the course “Cultural Heritage and Cultural Diversity” is provided (lecturer: Prof. Dr. Aneta Serafimova), which focuses on intercultural interaction and the assessment of heritage as an integrating factor in society.

In the Peace Studies program, cultural heritage is addressed in the context of its preservation during armed conflicts, within the course lectured by Prof. Dr. Zorica Saltirovska, emphasizing its protective and ethical dimension in crisis situations.

At Macedonian universities, such as UKIM in Skopje and UGD in Shtip, study programs on cultural heritage are offered at all three academic levels: bachelor, master and doctorate. These programs include a wide range of subjects, among which the following stand out:

- History and theory of cultural heritage;
- Conservation and restoration methodologies;
- Modern digital documentation techniques;
- Heritage management and cultural tourism.

These courses are not limited to the theoretical aspect, but also offer opportunities for practical experience in museums, archaeological sites and other heritage preservation institutions. In this way, academic education is combined with professional practice, preparing students for the management, protection and promotion of cultural heritage in a contemporary and international context.

In addition to the programs offered by public universities in the field of cultural heritage, the Faculty of Philology also plays an important role, where literary heritage is addressed through second-cycle study programs and research topics at master's and doctoral levels, which are often developed in collaboration with students from the Academy of Fine Arts.

This highlights the importance of integrating cultural heritage into higher education and the need to expand it into various artistic, humanitarian and interdisciplinary programs, with the aim of strengthening cultural awareness, preserving national values and preparing professionals capable of promoting heritage in the contemporary European context.

Presentation of cultural heritage and interdisciplinary approach through visual education

Cultural heritage should have a greater role in education in the Republic of Macedonia, helping to develop respect for diversity and a sense of intercommunity and international connection, consistent with the values of global citizenship. Its integration is important not only for art and tourism, but also for the education of professionals such as lawyers, diplomats, forensic scientists and criminologists. The presentation of visual materials, through virtual and interactive platforms, can engage students and strengthen teaching, especially in Macedonia.

In university education, cultural heritage is mainly addressed in: Department of art history and archaeology, FZF, UKIM, Skopje, at the Faculty of Architecture in Skopje, Institute of Ethnology and Anthropology in Skopje, Faculty of Management and Protection of Cultural

Heritage, Faculty of Tourism and Hospitality in Skopje, Faculty of Tourism and Hospitality in Ohrid and Faculty of Tourism and Business Logistics in Štip

In these institutions, courses include management, preservation, cultural tourism and the use of digital media. However, the faculties of visual arts in Skopje and master's programs do not include courses dedicated to cultural heritage, leaving a gap in interdisciplinary visual education.

he use of digital media. However, the faculties of visual arts in Skopje and master's programs do not include courses dedicated to cultural heritage, leaving a gap in interdisciplinary visual education.

In secondary education, cultural heritage does not have a separate course; it is only partially included in the Visual Arts course, where some historical monuments are addressed.

In primary education, cultural heritage is treated as an elective subject for the sixth grade, under the name Religion and Cultural Heritage, with the aim of supporting the personal and social development of students and reinforcing knowledge from compulsory subjects.

Strengthening the presence of cultural heritage at all educational levels can contribute to increasing awareness, respect and knowledge for its preservation and promotion, by linking visual education with cultural identity and tourism.

In addition to the conservation of monuments, the Ministry of Culture and museum institutions have also focused attention on the educational and touristic aspect, trying to make heritage accessible to students, tourists and local communities. The addition of the touristic component has become particularly important in recent years, creating hope for the flourishing of cultural tourism, which not only promotes the local economy, but also educates visitors about the historical and artistic importance of heritage sites.

Digitization of cultural heritage in Macedonia

Digitization is an emerging practice in Macedonia, including institutions dealing with the conservation, study and preservation of cultural heritage. The Ministry for Digital Transformation (MDT), established in 2024, is responsible for the development of the information society, the digitalization of public services, information system security, digital skills training and the promotion of international standards in technology and telecommunications.

Cultural institutions have applied modern technologies for the documentation and interpretation of archaeological heritage, including photogrammetry, Image-Based Modeling

(IBM), virtual reality (VR), and mobile applications. In webinars organized by ICOMOS and in activities of the Institute of Ethnology and Anthropology, projects such as: the digital presentation of the archaeological site of Vrbjanska Chuka, the virtual museum and interactive visits in Stobi, as well as the 3D modeling of the baptistery of the Episcopal basilica in Stobi or the basilicas in Bargala by the projects of Antonio Jakimovski, Viktor Lilčić Adams, Hristijan Taleski and Irena Teodora Veseska from the Roman and Early Christian period were presented.

The Immersium project offers educational and interactive experiences with VR, games, avatars and audio guides, increasing public access to heritage. Academic presentations included discussions on international legislation, strategies and practices for the digitization of archives, museums and libraries, as well as the integration of European infrastructures for the preservation and promotion of cultural heritage. This process has transformed the way heritage is documented and presented, making it more accessible, interactive and sustainable for the public and the academic community.

The digitization process is based on three main pillars: converting analogue materials into digital form, enabling intuitive access for study and promotion, and ensuring the long-term sustainability of digital objects. These pillars allow the creation of digital objects, collections and metadocumentation, not only for preservation, but also for scientific and tourist promotion. For successful implementation, unified standards and clear methodologies are required, ensuring high-quality digital copies for long-term use.

In Macedonia, the Office for the Protection of Cultural Heritage (UZKN) is responsible for the preservation and digitization of cultural heritage. Since 2004, the Office for Digitization has created a digital archive of technical, photographic and descriptive documentation from various national institutions, including museums, archives and CINEMA libraries. So far, over 500,000 documents have been digitized, which are accessible to the public through the portal niskn.gov.mk. The staff consists of art historians, architects, photographers and painters, using specialized scanners, photographic equipment and storage and backup equipment.

The process follows the standards of the Minerva project and the Lund Action Plan of the European Union, including material selection, scanning, creation of metadocumentation, file management and web publishing. In addition to documents, UZKN has digitized publications and created platforms such as the Archaeological GIS Cadastre, which collects archaeological sites, monasteries, mosques and monuments.

Modern projects include 3D scans of churches and interactive applications such as Immersium, for educational and tourist exploration of sites such as Stobi, using VR and AR. International cooperation and the support of European funds have enabled the presentation of historical and architectural sites in high-quality digital formats.

However, the process is still in its early stages and faces challenges such as the lack of adequate legislation and sustainable funding. The National Strategy for Cultural Heritage (2021-2025) emphasizes the need for financial support and full operationalization of registers and digitization centers. In addition, digital libraries, the COBISS and dLib.mk portals provide access to digitized books, documents, manuscripts and musical materials.

age (2021-2025) emphasizes the need for financial support and full operationalization of registers and digitization centers. In addition, digital libraries, the COBISS and dLib.mk portals provide access to digitized books, documents, manuscripts and musical materials.

The City Museum of Skopje uses digitization to preserve and present heritage in five fields: history, archaeology, ethnology, art history and architecture, combining conservation with education and digital publications.

This process of high complexity and technological developments puts Macedonia on the path to advancing the preservation and promotion of cultural heritage in the digital age.

Protection of Cultural Heritage

Cultural heritage is the foundation of national identity and part of world heritage, therefore its protection is of great importance for the state and the international community. Knowledge of the national protection system is a prerequisite for proper management of heritage, while during armed conflicts the heritage of other countries must also be respected. For this, preparations in peacetime and awareness of the importance of protection are essential.

In organizing the protection of cultural heritage, in addition to the Directorate (Upravata), the following Institutions have been established for the protection of cultural heritage: (National Conservation Center, Conservation Centers, Institutions for the management of protected areas, Museum, Library and Cinema Institutions) as well as other entities such as: State Archives, citizens' associations, etc. Inspection supervision for the implementation of the Law is carried out by the Directorate through its inspectors. The law provides a basis for

special measures during war situations, prohibiting the use of heritage for military purposes and any repressive actions.

The Macedonian law of 2004 defines national measures for protection, but its effectiveness depends on international cooperation and the willingness to respect the standards of the convention in cases of war.

Directorate for the Protection of Cultural Heritage

The Directorate for the Protection of Cultural Heritage (DPCH), as a body of the Ministry of Culture and Tourism, is the central institution in the national system of cultural heritage protection in Macedonia. It manages the processes of identification, evaluation, protection and use of tangible and intangible heritage, cooperating with museums, libraries, conservation centers, cinemas and non-governmental organizations. It promotes national heritage at fairs and through public activities. According to its register, 1,329 protected buildings and sites are registered as of February 2023, while two sites, including the Ohrid region, are included in the UNESCO World Heritage List. On 8 November 2024, the UZKN launched the Twinning project to strengthen institutional capacities in preventing and prosecuting crimes against cultural heritage and the environment, including training, operational documents and practical exchange of international experiences, with a focus on heritage and environmental protection.

Macedonia's capacity and investments in the protection of immovable cultural heritage

According to the report of the State Audit Directorate, cultural heritage in Macedonia experiences damage and loss due to improper care, maintenance and security. The protection of protected buildings and objects is limited by unclear criteria for financing and the distribution of funds to the responsible institutions. The review of the performance of policies and measures for the protection, management and revitalization of cultural heritage has identified that current activities are insufficient and do not ensure its long-term preservation.

The report notes that the existing law has many shortcomings: there is no control over the UZKN, the use and management of heritage is unclear, and there are inconsistencies with other legislation. Only 18% of registered objects have been re-evaluated and the protection system is incomplete, while the National Register and Information System are not functional.

Funding for the period 2018-2021 was 293,528 thousand denars, with approved funds lower than the requirements, between 16-23% less. The lack of specialized personnel, legal problems with ownership, irregular maintenance and inefficient distribution of funds increase the risk of damage and destruction of heritage.

Recommendations for the Ministry of Culture include: preparation of a new law on heritage protection, clarification of the management and use of objects, imposition of fines for unsafe conservation conditions, drafting of annual plans, improving financing, analysis of the functioning of museums and protection centers, and strengthening institutional capacities and inspection control for heritage protection.

Popularization of Cultural Heritage: Contemporary concepts, approaches and practices

In the contemporary context, popularization of heritage aims not only to preserve the past, but also to create awareness and value in the present as a common asset. The concept of heritage has evolved to become a “commodity” with economic and social value, where preservation includes identification, evaluation and promotion through research and public activities.

Popularization of cultural heritage communicates its values to the general public, translating academic discourse into attractive and understandable forms. It reinforces cultural identity, builds collective consciousness and creates a dynamic relationship between communities and heritage. This process is also an educational and economic tool, supporting cultural tourism and local development.

Tools and forms of popularization

The popularization of cultural heritage is carried out through a wide range of tools and platforms that combine traditional methods with modern technological solutions. Among the most important forms are: formal and informal education: inclusion of cultural heritage topics in curricula, study visits, workshops and practical training; media and social networks: documentaries, internet platforms, podcasts and social media as visual and interactive communication tools; museums and interpretation centers: spaces in which heritage is not only presented to be seen, but also to be experienced through interactive content; digital technologies: virtual and augmented reality, 3D scanning and digital archives (VR, AR), which enable public access and long-term preservation of cultural data; cultural tourism and public events: thematic trails, festivals and "Heritage Days" that link cultural memory with

local development. Recent activities include the European Heritage Days, the Council of Europe Cultural Routes Forums, the “TOUR-HUB” project for digitization and restoration, and the first international symposium on theoretical Mediterranean archaeology – Lychnida in Ohrid.

Museums and galleries offer educational programs for children and students, combining games, workshops and visits, while digital projects such as the “Monitoring of Orthodox Heritage” and 3D documentation of archaeological sites facilitate access and long-term preservation of culture.

It is essential that the interpretation of heritage is professional, ethical-academic and based on historical context, avoiding political influences and incorrect terminology. The Macedonian medieval heritage contains Byzantine, Western, Oriental and local influences, creating a rich cultural mosaic and preserving the continuity and adaptability of tradition.

Various education and popularization projects, including museum visits, artistic workshops and international activities, strengthen public knowledge of heritage, increase cultural awareness and promote respect for cultural diversity. Through digitalization, the extension of educational activities and the integration of modern technologies, cultural heritage becomes more accessible and connected to the European identity of the country, creating a bridge between the past, present and future.

Challenges and Ethics of Cultural Heritage Popularization

The way we present and popularize cultural heritage is very important, because the choice of the right words directly affects the way the public reads and understands the narratives related to heritage, whether shared or contested. Precisely for this reason, credible presenters and spokespersons are needed, who carry this responsibility with professionalism and ethics.

Cultural heritage, in its most basic definition, implies creation, and as such deserves creative approach, treatment and appreciation. Although popularization brings many positive aspects, it also faces a number of challenges. Among the most common are the excessive commercialization of heritage, where economic interests dominate over cultural values, and shallow or politicized interpretations, which can damage the authenticity of historical meaning. For this reason, any form of popularization should be based on the principles of authenticity, respect and inclusion of local communities, in order to ensure an ethical and balanced interpretation.

Heritage cannot be separated from politics and society, it is always the product of cultural negotiations and collective memory, and requires an integrated and ethical approach.

The popularization of cultural heritage in the Republic of North Macedonia represents an important instrument for preserving national identity, for developing cultural tourism and for promoting intercultural dialogue. This process increases public awareness of cultural heritage and strengthens the sense of pride in national values.

The educational aspect is strengthened through activities with students and young people, who become an active part of the process of preserving and interpreting heritage. Meanwhile, the tourist dimension is expanded through digitalization, which creates new economic opportunities for local communities. However, tourism and popularization must be developed in a way that does not damage monuments and nature, the presence of visitors, the use of heritage sites and protection from pollution or degradation are real challenges that require careful management.

In this way, the popularization of cultural heritage in North Macedonia can be understood as a dynamic process of creating value and meaning, through which the awareness of citizens and institutions is raised about its importance, as well as the need for its sustainable protection and promotion.

Therefore, a strategic imperative emerges: to effectively protect, present and communicate the values of cultural heritage, especially to the younger generations and tourists. Heritage protection is not only an institutional effort, but a collective act of cultural awareness, which includes its education, experience, documentation and interpretation in an attractive and understandable form for different social groups.

This conclusion is supported by the numerous findings presented in this paper, which testify to a wide range of challenges and potentials related to the way students and tourists interact with cultural heritage in an increasingly digitalized and globalized context. In this regard, students and tourists represent two essential categories that should be included in national strategies for the protection, awareness and promotion of cultural heritage.

9. БИБЛИОГРАФИЈА

Литература

Абази, Љулјета. *Тетовско Кале*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2019.

Абази, Љулјета. „Локалитет Тетовско Кале-Балтепе“ *Macedoniae Acta Archaeologica*, no. 20 (December 2011): 495-514.

Адам од Македонија: (бизнис-каталог). Скопје: Агенција за маркетинг и издавачка дејност – Марили, 2006. Accessed February 22, 2023. <https://maskimagazin.faktor.mk/adam-od-makedonija-maz-faten-vo-moment-na-fizicka-i-duhovna-aktivnost>.

Adams, Laurie. *A History of Western Art*. New York: McGraw Hill, 1997.

Adams, Viktor Lilčić, Antonio Jakimovski. *Visoka and Staro Bonce: center of the kingdom of Pelagonia and the royal tomb of Pavla Cuka*. Скопје: Ministry of Culture of the Republic of Macedonia Cultural Heritage Protection Office, 2015.

Adams, Viktor Lilčić, Igor Širtovski, Vladimir Atanasov, Viktor Simonovski, and Filip Adzievski. *The Ancient Kingdom of Macedonia and the Republic of Macedonia*. Скопје: Cultural Heritage Protection Office, 2016.

Алексиев, Емил, Славко Лисичков. *Музеј на град Скопје 1949–2019*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2019.

Aleksova, Bлага. *Loca Sanctorum Macedoniae: The Cult of Martyrs in Macedonia from the 4th to the 9th Centuries*. Скопје: Institut for Old Slav Culture, Prilep; Macedonian Civilization, Скопје, 1997.

Alik, Belma, and Nevnihal Erdogan. “Historic Environment and Cultural Sensitivity: Ottoman Neighborhood in Macedonia.” *Journal of Civil Engineering and Architecture* 10, no. 2 (2016): 148–156. <https://doi.org/10.17265/1934-7359/2016.02.003>.

Андонова Наташа. *Боенка: Го сакам и се грижам за културното наследство на Македонија*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

Аручи, Кемал. „Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде (1373–1633).“ *Гласник на Институтот за национална историја* XIX, по. 3 (1975): 233–260.

Балабанов, Коста, Антоние Николовски, и Димитрие Корнаков. *Споменици на културата на Македонија*. Скопје: Мисла, 1980.

Барциева Трајковска, Донка. *Св. Пантелејмон во Нерези, живопис*. Скопје: Сигмапрес, 2004.

Билбија, Милош, Никос Чаусидис, и Д. Дисоски. „Тридимензионална реконструкција на неолитски објекти од Говрлево, преку компјутерскиот медиум.“ Труд презентирани на XV Симпозиум на Археолошкото Здружение на Македонија во Винаца 1997 година.

Битракова-Грозданова, Вера. *Старохристијански споменици во Охридско*. Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј Охрид, 1975.

Богдановска, З., et al. *Cultural Monuments in Prilep and Surrounding*. Скопје, 1981.

Bridges to the Future: We Restore and Build Relations. Pristina: Cultural Heritage without Borders, 2015.

Çelebi, Evliya. *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Translated by Hazim Sabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1957.

Cloonan, Michèle V. *Preserving Our Heritage: Perspectives from Antiquity to the Digital Age*. London: Facet Publishing, 2014.

Cornelis, et al. “Report on Digital Image: Processing for Art Historians.” Accessed February 22, 2023. <https://hal.science/hal-00452288/document>.

Criteria to Designate Properties as National Monuments. The Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina, September 2002.

Cucchiara, Rita, Costantino Grana, Daniele Borghesani, Maristella Agosti, Andrew D. Bagdanov. “Multimedia for Cultural Heritage: Key Issues”, in *Communications in Computer and Information Science: Conference Paper*. Berlin: Springer, 2011.

Cultural Heritage in South-East Europe: Macedonia. Mission Report 14–23 November 2004. Venice: UNESCO, 2004.

Davies, Penelope J. E., Walter B. Denny, Frima Fox Hofrichter, Joseph Jacobs, Ann Moyer, David L. Simon, Claire Farago, et al. *Janson’s History of Art*. 4th ed. London: Prentice Hall, 1986.

Дероко, Александар. *Средњовековни град Скопље*. Београд: САНУ, 1971.

“Digital Painting Analysis, at the Cross Section of Engineering, Mathematics and Culture.” *19th European Signal Processing Conference (EUSIPCO 2011)*, Barcelona, Spain, August 29 – September 2, 2011.

Dimitrova, Elizabeta. *The Terracotta Relief Plaques from Vinica*. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2016.

Димитрова, Елизабета. *Керамичката мистерија. Керамичката ризница од доцноантичкото кале – The Vinica Mystery: The Ceramic Treasures of a Late Antique Fortress*. Виница: Музеј теракота, 2012.

Димитрова, Елизабета. *Керамичките релјефни плочи од Виница*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Димитрова, Елизабета. *Најстарите христијански симболи*. Скопје: Македонска цивилизација, 1995.

Димитрова, Елизабета. *Црквата Св. Ѓорѓи во Курбиново*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Димитрова, Елизабета. *Црквата Света Богородица Елеуса – Велјуса*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Димитрова, Елизабета. *Црквата Света Богородица – Матејче*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Димитрова, Елизабета, *Седум средновековни цркви во Република Македонија*. Скопје: Македонида, 2019.

Димитрова, Елизабета, и Снежана Филипова. *Седум споменици на културата во Скопје и Скопско*. Скопје: Македонида, 2009.

Димитрова, Елизабета, Сашо Коруновски, и Софија Грандаковска. *Средновековна Македонија: Култура и уметност (Милениумски културно-историски факти, том 1–2)*. Скопје: Медиа Принт Македонија, 2013.

Димитрова, Елизабета, et al. *Седум цркви во регионот на Пелагонија, Мариово и Преспа*. Скопје: Македонида, 2019.

Димитровска, Василка. *Археолошка тетратка и инвентарна книга на наоди за млади истражувачи*. Скопје: Хаемус, 2021.

Димитровска, Василка, Николовска, Катерина. *Туристички водич низ Скопје за млади истражувачи*. Скопје: Хаемус, 2021.

Durant, Jannic. *L'art byzantin*. Paris: Terrail, 2001.

Ducassi, Suárez-Inclán and María Rosa. "A new category of heritage for understanding, cooperation and sustainable development. Their significance within the macrostructure of cultural heritage. The role of the CIIC of ICOMOS: Principles and methodology." *Section IV: Cultural routes: the challenges of linear settings for monuments and sites* (2005). Онлајн достапна на <https://publ.icomos.org/publicomos/jlbSai?html=Bur&base=technica&ref=41807&file=448.pdf&path=4-38.pdf>

European Framework for Action on Cultural Heritage (Commission Staff Working Document). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.

Feilden, Bernard, and Jukka Jokilehto. *Guidelines on Cultural Heritage Technical Tools for Heritage Conservation and Management*. Prishtinë: Cultural Heritage without Borders, 2012.

Филипова, Снежана. “Artistic Solutions, Reason for Choosing Iconography and Circulation of Models and Ideas and Art History Terminology.” *Patrimonium* 18 (2020): 345–350.

Филипова, Снежана. *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија во 5–6 и 11–12 век*. Скопје; Мелбурн: Матица Македонска, 1997.

Филипова, Снежана. The early Christian fragmented wooden relief from the site Bargala, *Ниш и Византија*, 221-236, *Ниш* 2014.

Филипова, Снежана. *Студии за Хералдиката во Македонија*. Скопје: Македоника Литера, 2015.

Филипова, Снежана. “Western influences in Medieval Macedonian art, museum and educational context.” In *Education and Museum: Cultural Heritage and Learning*, edited by Vincenza Ferrara, 83-87. Roma: Sapienza Università di Roma, 2017.

Филипова, Снежана. Western influences in Medieval Macedonian art, Museum and Educational context, Unknown or not popularized styles, 82-87, *International Edmuse Conference Proceedings*, Sapienza Università di Roma, ISBN 978-88-909933-3-6 DOI 10.13133/978-889-0993-33-6 Copyright © 2017 Digilab Sapienza Università di Roma http://edmuse.eu/assets/documents/meetings/sixth-meeting/Edmuse_Proceedings.pdf

Филипова, Снежана. *Ранохристијанските културни центри и творечките процеси во уметноста на Македонија*. Скопје: Академски Печат, 2020.

Филипова, Снежана. “Liturgical furniture of the Early Christian basilicas in R.N. Macedonia,” *Studia Academica Šumensia volume 9*, (Shumen University Press, 2022): 143-197.

Филипова, Снежана. *Од трезорот на Охридската Архиепископија*. Скопје: Македоника Литера, 2021.

Филиповска Лазаревска, Гордана. *Извештај од истражувањата на Јени џамија*“, Битола 2008 (теренски извештај).

Слободан Стојкоски, „Средновековно копје од Јени Џамија Битола“, *Зборник на трудови бр.20*, НУ завод и музеј Битола, 122-129.

Gombrich, Ernst H. *The Story of Art*. 16th ed. London: Phaidon Press, 1995.

Ѓорѓиевска, Аница, и Енгин Насух. *Хераклеја Линкестис*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Grierson, Mick. “Creative Coding for Audiovisual Art: The CodeCircle Platform.” Accessed February 22, 2023. https://ualresearchonline.arts.ac.uk/id/eprint/15056/3/Grierson_Chapter-%20revised%20BSE.pdf.

Грозданова Коцевски, Викторија, Соња Апостолова, и Милица Пандилевска. *Музеј на град Скопје 1949–2011*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2011.

Guidelines on Cultural Heritage Technical Tools for Heritage Conservation and Management. JP – EU/CoE Support to the Promotion of Cultural Diversity (PCDK), 2012.

Hall, G., et al. “Authenticating Pollock Paintings Using Fractal Geometry.” *Pattern Recognition Letters* 28 (2007): 695-702.

Hard, Karl. *Auf den Trimmern Stobis*. Stuttgart: Strecker and Schröder, 1917.

Harrison, Rodney. *Heritage: Critical Approaches*, London: Routledge, 2013. Accessed September 22, 2025.

Heuzey, Léon, and Honoré Daumet. *Mission archéologique de Macédoine*. Paris: Librairie de Firmin-Didot et C.ie, 1876.

Horowitz, Harold. “The UNESCO framework for cultural statistics and a cultural data bank for Europe.” *Journal of Cultural Economics*, vol.5, no.2 (1981): 1-17.

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). „Дигитализација на културното наследство“ [Digitalizacija na kulturnoto nasledstvo] (Webinar). Accessed July 10, 2024. <https://macedonia.icomos.org/vebinar-digitalizacija-na-kulturnot/>.

Iliev, Andrej, and Aleksandar Grizev. “Historical and Sociological Aspects of Evlija Çelebi’s Travelogue for Macedonian Cities.” *Knowledge: International Journal* 38, no. 5 (2020): 1185-1190.

Јованова, Ленче. *Скупи Colonia Flavia Scupiorum-водич*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2008.

Јованова, Ленче. *Скупи: Colonia Flavia Scupinorum*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Калпаковска, Вера, и Аница Ѓорѓиевска. *Животот во Heraclea Lyncestis преку епиграфските споменици*. Битола, 2003.

Kälve Mark, Torsten. *Cultural Heritage for Peace and Reconciliation: An Evaluation of Cultural (2001–2007)*. Pristina: Heritage without Borders (CHwB), 2007.

Кепеска, Лилјана, и Кирил Кепески. *Стибера*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Коцо, Димче, Иван Микулчиќ, Вера Битракова, et al. *Arheološka karta na Republika Makedonija*. Vol. I–II. Skopje, 1994-1996.

Koteski, Sane, et al. „Заштита и презентација на културното наследство на општина Прилеп за туристички цели“. *Универзитетски билтен*, UGD, Штип, 2013. available at <https://eprints.ugd.edu.mk/7987/>.

Kuzman, Pasko. *Archaeological Sites*. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.

Кузман, Паско, Анета Серафимова, Викторија Поповска Коробар et al. *Македонско културно наследство – Охрид: Светско наследство*. Скопје: Министерство за култура на Република Македонија, Управа за заштита на културното наследство, 2009.

Крстевски, Цветан. *Историјат на откривањето на локалитетот Исар – Марвинци* [Istorijat na otkrivanjeto na lokalitetot Isar – Marvinci]. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

“Law on Change and Additions to the Law on Protection of Cultural Heritage.” *Official Gazette of the Republic of Macedonia* no. 115/07 (September 25, 2007).

Lian, Yuntao, and Jiafeng Xie. “The Evolution of Digital Cultural Heritage Research: Identifying Key Trends, Hotspots, and Challenges through Bibliometric Analysis”. *Sustainability* 16, no. 16 (2024): 7125. <https://doi.org/10.3390/su16167125>

Лилчиќ, Виктор. *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот после животот*, Македонска Цивилизација, Скопје 2002, 2 том.

Лилчиќ-Адамс, Виктор, и Антонио Јакимовски. *Висока и Старо Бонче: Центар на кралството Пелагонија и кралската гробница на Павла Чука*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Лилчиќ, Виктор, и Виолета Иљоска. „Каталог на ранохристијански цркви во Македонија“. *Македонско наследство* 5 (1997): 21-25.

Лилчиќ, Виктор. “Via Egnatia in the Republic of Macedonia.” In *Via Egnatia Revisited, Common Past, Common Future*, Proceedings VEF Conference Bitola, February 2009, 213–224. Driebergen: Via Egnatia Foundation, 2010.

Living Heritage and Education: The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO–Intangible Cultural Heritage, 2019. Accessed March 3, 2023. <https://ich.unesco.org/doc/src/46212-EN.pdf>.

Lord, Vaary, and Gail Dexter. *The Manual of Museum Planning*. 2nd ed. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 1999.

Lowenthal, David. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Микулчиќ, Иван. *Старо Скопје со околните тврдини*. Скопје: Македонска книга, 1982.

Микулчиќ, Иван, and Викторија Соколовска. „Гробница во Бразда кај Скопје“. *Macedoniae Acta Archaeologica*, no. 11 (1990):79-92.

Микулчиќ, Иван. *Антички градови во Македонија*. Макропроект: Историја на културата на Македонија, книга 8. Скопје: МАНУ, 1999.

Микулчиќ, Иван. *Хераклеја Линкестис: антички град во Македонија – Heraclea: Ancient City in Macedonia*. Скопје: Магор, 2007.

Miljković, Đorge. *Prilog kon istorijata na muzejskoto delo na teritorijata na S R Makedonija*. Skopje: Istoriski muzej na Makedonija, 1982.

Mitrevski, Dragi. „Praistorija na Republika Makedonija.“ In *Makedonija: Mileniumski kulturno-istoriski fakti*, vol. 1, edited by P. Kuzman. Skopje: Media Print Makedonija and Univerzitet Euro-Balkan, 2013.

Митревски Драги. „Гробот на Пајонската свештеничка од Марвинци – прилог кон вреднувањето на пајонската религија на железното време. *Macedoniae Acta Archaeologica* 15 (1999): 69-89.

Митревски, Драги. *Скопско Кале*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Митревски, Драги. et al. *Скопје: Осум милениуми живот, култура, творештво* [Skopje: Osum mileniumi zhivot, kultura, tvoreshtvo]. Скопје: Филозофски факултет, 2019.

Монографија: 30 години Македонски национален комитет на ИКОМОС. Edited by Ivana Kosevska and Kristina Viceva. Скопје: Македонски национален комитет на Меѓународниот совет за споменици и локалитети (ИКОМОС), 2025.

Нацев, Трајче. *Баргала*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Националната стратегија за заштита и користење на културното наследство (2021–2025). Скопје: Министерство за култура на Северна Македонија, 2021. Accessed November 16, 2023. <http://uzkn.gov.mk/mk/wp-content/uploads/2021/05/превземи-1.pdf>.

Nikolovski, Antonie, Dimitar Kjornakov, and Kosta Balabanov. *The Cultural Monuments of the Socialist Republic of Macedonia*. Skopje: Mislа, 1971.

Николовски, Драган. *Манастирот Зрзе*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Novaković, Predrag. *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana, 2021.

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. WHC.05/2. Paris: UNESCO, February 1, 2005.

Панов, Митко. *Охридската Архиепископија: историја, култура, традиции, идентитет.* Скопје: Институт Балкан про Европа, 2018.

Павлов, Зоран. *Шарена Џамија – Тетово.* Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Павлов, Зоран, и Радмила Петкова. *Македонско културно наследство – Отомански споменици.* Скопје: Министерство за култура на Република Македонија, Управа за заштита на културното наследство, 2008.

Павловски, Бранко, et al. *Прирачник за употреба на стандарди и насоки при дигитализација на културното наследство.* Скопје: УЗКН, 2020.

Петров, Ѓорче. *Материали по изучувањето на Македонија.* Софија: Печатница Вълковъ, 1896.

Петрова Митевска, Елеонора. *Стоби.* Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

Popović, Mihajlo, and Toni Filipovski. “Antique and Medieval Cultural Heritage in Macedonia during WW1: Based on German and Austrian Archival Evidence.” In: *On the Cross-Path of Cultural Ideas: Macedonia, the Balkans, Southeast Europe – Heritage*, edited by Elizabeta Dimitrova and Irena Teodora Vesvska, 9-7. Skopje, 2020.

Pouqueville, François Charles H. L. *Voyage dans le Grèce: comprenant la description ancienne et moderne de l'Épire, de l'Illyrie grecque de la Macédoine Cisaxienne.* Paris: Firmin Didot père et fils, 1820.

Pouqueville, François Charles H. L. *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire othoman.* Vol. 2. Paris: Gibon, 1805.

Preserving Our Heritage. Accessed March 3, 2023. <https://en.unesco.org/content/preserving-our-heritage>.

„Ранохристијанскиот период“ во: *Уметничко богатство на Македонија*, уредник Цветан Грозданов, Славко Јаневски, и Фахри Каја, 96-119. Скопје: Македонска книга, 1984.

Регистрирани недвижни добра во надлежност на националните установи. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, February 2023. Accessed April 7, 2023. [https://mk.wikipedia.org/wiki/Управа за заштита на културното наследство на Македонија](https://mk.wikipedia.org/wiki/Управа_за_заштита_на_културното_наследство_на_Македонија)

Richards, Greg. *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*. London: Psychology Press, 2007.

Ристески, Бранко. *Маркови Кули, Варош – Прилеп*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Ристов, Киро. *Таор (Античка населба – Tauresium)*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2017.

Рујак, Зоран. *Цареви Кули*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Салтировска, Зорица. „Загрозување и заштита на културното наследство во вооружени конфликти и пристапот на Република Македонија“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 63 (2010): 533–548.

Sanev, Vojislav. “Tumba Madzari – Neolithic Settlement.” Accessed March 16, 2024. https://macedonia-timeless.com/eng/things_to_do/senses/touch/archaeology/tumba-madzari/.

“Tumba Madjari.” In *Arheološka karta* 2. Skopje, 1996.

“Science and Society: Contribution of Humanities and Social Sciences”. *Proceedings of the International Conference on the occasion of the centennial anniversary of the Faculty of Philosophy, 2–5 September, Struga 2020*. Skopje: Faculty of Philosophy, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, 2021.

Серафимова, Анета. *Кучевшикиот манастир Свети Архангели*, НИК „Лист“, Скопје, 2005.

Серафимова, Анета, et al. *Македонско културно наследство – Христијански споменици*. Скопје: УНЕСКО-Венеција и Управа за заштита на културното наследство, 2009.

Silberman, Neil. “The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage site.” *Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS Quebec*, Canada, 2008, 2. Accessed September 11, 2025. Онлајн достапна на линкот [Microsoft Word - 04-10-08 ICOMOS Interpretation Charter ENG.doc](#)

Sinkević, Ida. *The Church of St. Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage*. Wiesbaden: Reichert, 2001.

Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. London and New York: Routledge, 2006.

Snyder, Jill. *Caring for Your Art: A Guide for Artists, Collectors, Galleries, and Institutions*. New York: Allworth Press, 2001.

Studies in the Antiquities of Stobi. Vols. 1–4. 1973, 1975, 1981, 2018, Beograd: Naučno Delo, Titov Veles: Makedonska Revija, Skopje: Data Pons.

Станковски, Јовица. *Кокино – Света планина и опсерваторија од пред 4000 години*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

Стојкоски, Слободан. „Средновековно копје од Јени Џамија Битола.“ *Зборник на трудови* 20 (2017) Битола: Завод Музеј Битола, 122–129.

Штерјов, Митко, и Звонко Белдедовски. *Средновековна тврдина Исар – Штип*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

Шурбановска, Мила and Антонио Јакимовски, „Проект Римски Форум Стоби: Истражувања 2003-2006 година“. *Macedoniae Acta Archaeologica*, 19 (2010): 237-248

Тасева, Славица, и Ване П. Секулов. *Големата бања од доцноримското термално лекувалиште во с. Банско*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2018.

Томовски, Крум. „Преглед на позначајните турбиња во Македонија.“ *Зборник на Техничкиот факултет III-3* (1957/58): 95–111

Тричковска, Јулија. *Икони од ризницата на Бигорскиот манастир Свети Јован Крстител/Icons from the Treasury of the Bigor Monastery Saint John the Baptist*. Скопје: Издавачки центар ТРИ, 2021.

Трухелка, Ѓиро. “Археолошке белешке из Јужне Србије”, *Гласник Скопског Научног Друштва* V (Скопје, 1929): 59-85

Трухелка, Ѓиро. “Биографски списак мојих публикациија“, *Весник Националног музеја Босне и Херцеговине* 33-34 (Сарајево, 1921-1922): 37-42.

Truhelka, Ćiro. “Bibliografski popis mojih publikacija.” *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 33–34 (1921–1922): 1–5.

UNESCO. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris: UNESCO Publishing, 2015.

UNESCO. *The Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: Adopted by the General Conference at its seventeenth session Paris, 16 november 1972*, Paris: UNESCO, 1972, Article 5.

Varnienė-Janssen, Regina. *Methodological and Organizational Aspects of Digitization and Bibliographic Access of the Cultural Heritage*. Vilnius: Martynas Mazvydas National Library of Lithuania, 2012. Accessed July 31, 2024. http://eprints.rclis.org/17844/1/Varniene_Methodological_and_organisational_aspects_of_Digitisation_and_bibliographic%20access_of_the_cultural_heritage.pdf.

Василески, Александар. *Манастирот Трескавец*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, Скопје 2017.

Vaz-Rebelo, Piedade et al. “Guidelines and Methodology for using Cultural Heritage in Science Education: The EdMuse Project.” In *Education and Museum: Cultural Heritage and Learning*, edited by Vincenza Ferrara, 34-36. Roma: Sapienza Università di Roma, 2017.

Византиско наследство на Скопје. Скопје: Хаемус, 2019 (водич).

Volchevska, Biljana. “Gendered Heritage in the Material Culture of Post-Socialist Skopje.” *International Journal of Heritage Studies* 27, no. 7 (2021): 752–763.

Вулић, Никола. “Старовински споменици наше земље“, *Споменик LXXI* (Београд, 55/1931), 218-220.

Wells, Jade Stella. *A Virtual Reconstruction of the Baptistery of the Episcopal Basilica at Stobi (Republic of Macedonia)*. MA thesis, Arts Department of Classics, Queen’s University, Kingston, Ontario, Canada, September 2018.

Whitehead, Derek. *Digital Practice: Guidelines for Digitizing Images in NSW Public Libraries*. Sydney: State Library of New South Wales, 2005.

Wiseman, James, and Djordje Mano-Zissi. “Excavations at Stobi, 1971.” *American Journal of Archaeology* 76, no. 4 (1972): 407–424.

Zdravkovski, Dragiša. „Neolitska naselba Tumba Madžari, Skopje.“ Во: *Makedonija, Mileniumski kulturno-istoriski fakti*, vol. 1, edited by Pasko Kuzman, 215–237. Skopje: Media Print Makedonija and Univerzitet Euro-Balkan, 2013.

Zdravkovski, Dragiša, et al. *Archaeological Sites*. Kuzman, Pasko, ed. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.

Здравковски, Драгиша. *Тумба Маџари – Археолошки локалитет и неолитско село*. Скопје: Управа за заштита на културното наследство, 2016.

Здравковски, Драгиша, et al. *Археолошки локалитети – Македонско Културно Наследство*, urednik Pasko Kuzman. Скопје: Министерство за култура на Република Македонија, УСКН, 2008.

Веб-страници и интернет-линкови:

„Адам од Македонија.“ Accessed March 16, 2024. <https://arheo.com.mk/2006/12/20/adam-from-macedonia/>.

“Agency for Support and Promotion of Tourism (Агенција за Промоција и Подршка на Туризмот).” Accessed July 2, 2024. <https://tourismmacedonia.gov.mk/>.

“Catherin Commenge.” Accessed December 18, 2024. <https://haemus.org.mk/video/>.

“Children's workshop on Dicho Zograf held as part of European Heritage Days,” National Art Gallery Chifte Amam, Skopje, 29 September 2023. <https://mia.mk/en/story/childrens-workshop-on-dicho-zograf-held-as-part-of-european-heritage-days>

“Churches in Macedonia.” Accessed December 13, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=Psf-yE6WnAM>.

“Cultural heritage belongs to Humanity: An interview with Prof. Elizabeta Dimitrova” (Интервју 31.12.2020, Ана Франговска). Accessed October 3, 2025. <https://www.propeace.de/en/cultural-heritage-belongs-humanity>

“Cultural heritage belongs to Humanity: An interview with Prof. Elizabeta Dimitrova”. <https://www.propeace.de/en/cultural-heritage-belongs-humanity>

“Digital Enhancement of Cultural Heritage and Tourism – TOUR-HUB”, Interreg Greece-North Macedonia 2021-2027. <https://greece-northmacedonia.eu/project/tour-hub/>

“European Heritage Days – North Macedonia: Theme 2025 ‘Architectural Heritage: Windows to the Past, Doors to the Future’”. Accessed October 10, 2025. <https://www.europeanheritagedays.com/country/North-Macedonia>

“Exploring Macedonia.” Accessed July 2, 2024. <http://www.exploringmacedonia.com/>.

“Heamus.” Accessed November 16, 2023. <https://haemus.org.mk/>.

“International Folklore Festival ‘Ohrid Postcard’”. Accessed September 22, 2025. <https://eaff.eu/en/news/2024-07-11-international-folklore-festival-ohrid-postcard-concludes-successfully>

“Macedonia Timeless video 1, 2, 3 & 4.” Accessed July 2, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=rd5fXbqBolM>.

“Macedonia Timeless.” Accessed December 13, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=rd5fXbqBolM>.

“Macedonia Timeless.” Accessed July 2, 2024. <https://macedonia-timeless.com/videos>.

„Македонија низ историјата 3 - Македонија во времето на Волкашин и Углеша.“
Accessed December 13, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=MsH8LQS6eJk>.

“Makedonskata heraldika 1/3.” Accessed December 14, 2024.
<https://www.youtube.com/watch?v=40Oj6VPTThUw>.

“Makedonskata heraldika 2/3.” Accessed December 14, 2024.
<https://www.youtube.com/watch?v=JRerTwbcPU0>.

“Makedonskata heraldika 3/3.” Accessed December 14, 2024.
<https://www.youtube.com/watch?v=Ojg-DQO8FiQ>.

“Macedonia’s official tourism website.” Accessed October 6, 2024. <https://macedonia-timeless.com/eng>.

„Меѓународен симпозиум за Медитеранска и Теоретска Археологија – ЛИХНИДА“.
Accessed October 16, 2025. <https://muzejohrid.mk/меѓународен-симпозиум-за-медитеранс/>

„Мониторинг на православното културно наследство“.
Accessed October 16, 2025. <https://racin.mk/analizi/707-czrkvi-i-manastiri-se-staveni-vo-bazata-monitoring-na-pravoslavnoto-kulturno-nasledstvo-na-ikomus-makedonija/>

“Museum of North Macedonia marks European Heritage Days 2025,” MIA Skopje, 23 September 2025. Accessed October 16, 2025. <https://mia.mk/al/story/museum-of-north-macedonia-marks-european-heritage-days-2025>

„Музеј на Македонија - Museum of Macedonia.“ Accessed July 11, 2024.
<https://museum.org.mk>.

„Музејот на вода е прва атракција од ваков вид на Балканот.“ Accessed July 31, 2024.
<https://utrinski.com.mk/?ItemID=BDC71AF676C6B74B89DE9E963EFA9532>.

“National Museum of North Macedonia.” Accessed July 2, 2024.
<http://museu.ms/museum/details/205/museum-of-macedonia>.

“OHRID 365, Social Inclusion,” workshop series in Ohrid.
<https://www.europeanheritagedays.com/Story/OHRID-365-Social-Inclusion>

„Патување низ Македонија - Залив на Коските - праисториска наколна населба - Охридско Езеро.“ Accessed July 31, 2024.
<https://utrinski.com.mk/?ItemID=BDC71AF676C6B74B89DE9E963EFA9532>.

„Посвета на конструкцијата и поезијата: Последниот ден од програмата на БИМАС“.
Accessed October 16, 2025. https://marh.mk/konstrukcija_i_poezija/

„Посета на учениците од 5-то одделение од ООУ „Љубен Лапе“.
Accessed October 9, 2025. <https://museum.org.mk/blog/poseta-na-uchenicite-od-5to-oddlenie-od-ooou-ljube>

“Republic of North Macedonia Hosts Forum on Cultural Routes: *A Showcase of Iter Vitis and Beyond*”.
<https://itervitis.eu/republic-of-north-macedonia-hosts-forum-on-cultural-routes/>

“Restoration of the Church of the Holy Mother of God -- Peribleptos in Ohrid, Macedonia.”
Accessed August 3, 2024. https://www.youtube.com/watch?v=sNm-_mLe6VM.

„Северна Македонија, наследство за откривање во срцето на Балканот“.
Accessed October 11, 2025. <https://umno.mk/predavanje-za-makeodnskoto-kulturno-nasledstvo-vo-pariz/>

“South East European (SEE) Heritage.” Accessed November 16, 2023.
<http://www.seeheritage.net/index.php/component/content/?id=14>.

“South East European Heritage.” Accessed October 6, 2024.
<http://www.seeheritage.net/index.php/component/content/?id=14>.

“The priceless cultural heritage of Macedonia.” Accessed December 13, 2024.
https://www.youtube.com/watch?v=IvovCc_98Hs.

“Travel to Macedonia: Undiscovered Europe.” Accessed November 12, 2024.
<https://travel2macedonia.com>.

“Visit Ohrid Official Info and Booking Website.” Accessed October 6, 2024.
<https://visitohrid.com.mk/>.

„За проектот Промоција на недвижното архитектонско културно наследство на Општина Центар“. Accessed October 3, 2025. <https://kulturnonasledstvo.kks.org.mk/za-proektot/>

„Унапредување на културното наследство преку европска соработка - мрежи, мобилност и можности за финансирање од ЕУ“. Accessed October 11, 2025. <https://ced.mk/kultura/251017-odrzha-nastanot-unapreduvane-kulturnoto-nasledstvo-preku-evropska-sorabotka-mrezhi>

<https://novamakedonija.com.mk/makedonija/kulturnoto-nasledstvo-e-zhiv-svedok-na-nashata-istorija-i-most-kon-idninata-istakna-trajkov/>

Листа на избрани споменици на културното наследство

Име на локалитетот, споменикот	Период	Локација
Тумба Маџари	Праисторија, Неолит	Маџари - населба во Скопје
Залив на коските (наколна населба)	Бронзено доба и железно доба	Пештани, Охридско Езеро
Античка гробница во Охрид покрај театарот	Крај на IV или почеток на III век п.н.е	Охрид
Римската гробница во Видобишта, Охрид		Охрид
Гробница во село Бразда	V - IV век п.н.е.	Село Бразда, Скопје
Кралска гробница во Старо Бонче	IV век п.н.е.	Бонче, Прилепско
Праисториска свештеничка од Марвинци	8-7 век п.н.е	Валандово
Праисториска свештеничка од Милци	7 век п.н.е	Гевгелија
Скупи - <i>Colonia Flavia Scupiorum</i>	I век. п.н.е - VI век.	Зајчев Рид, Скопје
Локалитет Хераклеја	IV век п.н.е.	Битола
Големата и Малата базилика во Хераклеа	IV - крајот на VI век н.е	Битола
Театарот во Стоби	Крајот на I - VI век од н.е	Стоби, кај Градско
Римскиот театар во Скупи	II век н.е	Зајчев Рид, Скопје
Римскиот форум во Стоби	II - III век н.е	Стоби, кај Градско
Епископската базилика во Стоби	IV - VI век од н.е	Стоби, кај Градско
Баптистериумот на Епископската базилика во Стоби	V век од н.е	Стоби, кај Градско
Скупи - Градските терми	IV - V век	Зајчев Рид, Скопје
Ранохристијанската базилика во Скупи	VI век н.е	Зајчев Рид, Скопје
Епископската базилика во Баргала	IV - VI век н.е	Горни Козјак, Штип
Локалитет Коњух крај Кратово	VI век н.е	Кратово
Ротондата во Коњух	VI век н.е	Кратово
Големата базилика во Коњух	VI век н.е	Кратово
Скопскиот акведукт	Не е сигурна хронологијата, можен VI век, и интервенции	Визбегово, Скопје

	во Отоманскиот период (XVI век)	
Возобновениот Климентов манастир „Св. Пантелејмон и Св. Климент Охридски“	IX-XV век	Охрид
Археолошко наоѓалиште „Плаошник“	Фази од антиката, V-VI век н.е IX-XV век н.е	Плаошник, Охрид
Црквата Света Софија во Охрид	Најрана фаза XI век (1035-1056), егзонартекс од ран 14 век	Охрид
Св. Пантелејмон – Горно Нерези	XII век, 1164	Село Горно Нерези, Скопје
Црквата Св. Ѓорѓи во Курбиново	XII век, 1191	Курбиново, Долна Преспа
Мустафа-пашината џамија	1492 год.	Скопје
Шарената џамија во Тетово	XV век	Тетово
Камениот мост во Скопје	Неколку фази, најверојатно ран среден век, XV век	Скопје
Турбе во Шарената џамија	1524	Тетово
Чешма во дворот на Шарената џамија	XVI век	Тетово
Јени џамија	1553 - 1554 г.	Битола
Св. Арханѓели, Кучевиште	Иградена веројатно во 2/2 на 14 век, живописот завршен во 1591	Скопје

Фотографии и авторство

Сл. 1. Тумба-Маџари, археолошки истражувања во 2007 год.(Извор: Здравковски, *Тумба-Маџари*, 9.)

Сл. 2. Наколна населба - Охрид - Залив на коските – Градиште (Извор: <https://muzejohrid.mk/muzej-na-voda/>)

Сл. 3. Античка гробница во Охрид покрај театарот (крај на IV или почеток на III век пр.н.е.) (Извор: <https://www.facebook.com/zavodimuzejohrid/>)

Сл. 4. Римската гробница во Видобишта, Охрид (Извор: [Како изгледала римската гробница од Видобишта во Охрид \(ВИДЕО\) - УМНО.МК](#))

Сл. 5. Гробница во село Бразда (IV - V век пр. н. е.) (Извор: Фотографии: Филип Конески, Борис Јурмовски (насловно фото); <https://arheoparkbrazda.mk/en/the-site/?lang=mk>).

Сл. 6. Кралска гробница во Старо Бонче (IV век пр. н. е.) (Извор: https://marh.mk/kralaska_grobnica_bonche/; Автор на статија: Љубен Трајаноски)

Сл. 7. Преисториска свештеничка од Марвинци (Извор: Драги Митревски, Гробот на Пајонската свештеничка од Марвинци - прилог кон вреднувањето на пајонската религија на железното време, *МАН 15* (1999), 69-89).

Сл. 8. Праисториска Свештеничка од Милци (Извор: <https://www.vecer.press/damata-od-milczi-se-vraka-doma/>; автор: Љубчо Алексовски).

Сл. 9. *Scupi Colonia Flavia Scupiorum* (Извор: Ленче Јованова, *Scupi Colonia Flavia Scupiorum*, Скопје, 2015, 20)

Сл. 10. Снимање со дрон на локалитетот Хераклеја (II в. пр. н. е. - VI в. н. е.) - Воздушен поглед (Извор: [Heraclea Lyncestis - Bitola - Aerial view](#)).

Сл. 11а. Малата базилика во Хераклеја - крајот на IV до крајот на VI в. н. е. (Извор: <https://marh.mk/herakleja-linkestis/>; автор на статија: Мартина Штерјова).

Сл. 11б. Големата базилика во Хераклеја V в. н. е. (Извор: <https://marh.mk/herakleja-linkestis/>; автор на статија: Мартина Штерцова).

Сл. 12а. Театарот во Стоби на разгледница од 1933 година (Извор: Archaeological Site Atobi, во: <http://www.stobi.mk/>)

Сл. 12б. Римскиот форум во Стоби (градба со арки) (Извор: Archaeological Site Stobi, во: <http://www.stobi.mk/>)

Сл. 13а. Римскиот театар во Скупи (Извор: *Римски театар Скупи*, Музеј на град Скопје, Скопје, 2017, 18; <https://marh.mk/skupi/>)

Сл. 13б. Римскиот театар во Скупи, гледано од највисокиот дел на театарот кон сцената (Извор: <https://umno.mk/i-po-zemjotresot-vo-518-godina/>)

Сл. 14. Скупи - Градските терми во Скупи (Извор: <https://marh.mk/skupi/>; Автор на статија: Ноеми Чаусидис)

Сл. 15. Ранохристијанската базилика во Скупи (Извор: <https://marh.mk/skupi/>; Јованова, *Скупи Colonia Flavia Scupiorum*, 2008, p.47)

Сл. 16. Епископската базилика во Стоби, идејна реконструкција (Извор: <https://www.youtube.com/watch?v=SRyVb9EBzX4>)

Сл.17. Баптистериумот на Епископската базилика во Стоби (Фото: НУ Стоби) (Извор: <https://sdk.mk/index.php/kultura/krstilnitsata-vo-bazilikata-vo-stobi-go-dobiva-originalniot-izgled-od-6-vek/>)

Сл. 17а. Виртуелна анастилоза, ориентације на кантаросот од Баптистериумот на Епископската базилика во Стоби

Сл. 17б. Виртуелна анастилоза на крстилицата од Запад изведена според цртежот на Вилијам Динсмор

Сл.18. Поглед кон ликалитетот Баргала крај Штип (Извор <https://discoverbg-mk.com/mk/item/arheoloskiot-lokalitet-bargala/>)

Сл. 19. Епископската базилика – Баргала (Извор: <https://marh.mk/bargala/>)

- Сл. 20. Локалитет Коњух крај Кратово (Извор: <https://www.konjuh.mk/>)
- Сл. 21. Ротондата во Коњух (Извор: <https://www.konjuh.mk/>)
- Сл. 22. Големата базилика во Коњух поглед од воздух (Извор: [https://mk.wikipedia.org/wiki/Големо_Градиште_\(Коњух\)#/media/Податотека:Градиште-Транупара-Коњух_04.jpg](https://mk.wikipedia.org/wiki/Големо_Градиште_(Коњух)#/media/Податотека:Градиште-Транупара-Коњух_04.jpg))
- Сл. 23а, б. Маркови кули на Водно (Извор: <https://marh.mk/markovi-kuli-grad-crnce-na-vodno-vi-vek/> ,
[https://mk.wikipedia.org/wiki/Маркови_Кули_\(Водно\)#/media/Податотека:Маркови_кули_\(Марково_Крувче-Водно\)_12.jpg](https://mk.wikipedia.org/wiki/Маркови_Кули_(Водно)#/media/Податотека:Маркови_кули_(Марково_Крувче-Водно)_12.jpg))
- Сл. 24. Скопскиот акведукт (Извор: <https://marh.mk/skopskiot-akvadukt-fotogalerija/>; Фотографии: Филип Конески).
- Сл. 25. Возобновениот Климентов манастир „Св. Пантелејмон и Св. Климент Охридски“, IX-XV век
(Извор: <https://web.archive.org/web/20140620223345/http://www.dke.org.mk/crkvi/crkvi.asp#3>)
- Сл. 26. Археолошко наоѓалиште локалитет Плаошник
(Извор: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3286904>).
- Сл. 27. Света Софија - катедрала во стариот дел на градот Охрид (Извор: Википедија, скрипти од Архитектонски Факултет, туристички портали; <https://marh.mk/св-софија-охрид-хи-век/>).
- Сл. 28. Св. Пантелејмон – Горно Нерези / XII век (Извор: https://marh.mk/sv_pantelejmon_gorno_nerezi/; Автор фотографии: Владимир Таневски).
- Сл. 29. Црквата Св. Ѓорѓи во Курбиново, XII век (Поглед кон југозапад)
(Извор: Елизабета Димитрова, *Црквата Св. Ѓорѓи во Курбиново*, Скопје: Министерство за култура на Република Македонија, Управа за Заштита на Културното Наследство, 2017, 7).

Сл. 30. Фрески од апсидата на Св. Ѓорѓи во Курбиново (извор: Е. Димитрова, С. Коруновски, С. Грандаковска, *Средновековна Македонија, Македонија. Милениумски културно-историски факти*) <https://marh.mk/crkva-sv-gjorgji-kurbinovo/>

Сл. 31. Мустафа-пашината џамија – денес (Извор: <https://marh.mk/mustafa-pashinata-djamiija-vo-skopje/>; Автор на статија: Филип Конески).

Сл. 32. и Сл. 33. Камениот мост во Скопје (сл. 32 Хуго Гроте, 1902 година) (Извор: Hugo Grothe, *Durch Albanien und Montenegro: zeitgemäße Betrachtungen zur Völkerkunde, Politik und Wirtschaftswelt der westlichen Balkanhalbinsel*, Munich 1913).

Сл. 34. Комплексот на Шарена џамија во Тетово - денес (Извор: www.fakulteti.mk). Турбе во Шерената џамија (Од Кирил Симеоновски - сопствено дело, CC BY-SA 4.0) (Извор: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=92178866>).

Сл. 35а,б.. Чешма во дворот на Шарената џамија (Извор: Зоран Павлов, *Шарена џамија*, 24).

Сл. 36. Јени џамија, Битола и темелите на црквата (Извор: Фото: СДК.МК).

Сл.37. Црква „Св. Архангели Михаил и Гаврил“ – Кучевиште (Извор: https://mk.wikipedia.org/wiki/Црква_„Св._Архангели_Михаил_и_Гаврил“_-_Кучевиште)

Сл. 38. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Големата мајка, Тумба Маџари, Скопско): Андонова, , 16.

Сл. 39. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Археолошки локалитет Баргала – Штип): Андонова, *Боенка*, 2.

Сл. 40. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Аквадукт- Скопје): Андонова, *Боенка*, 3.

Сл. 41. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Археолошки локалитет Стоби): Андонова, *Боенка*, 5.

Сл. 42. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Црква св. Софија – Охрид): Андонова, *Боенка*, 6.

Сл. 43. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Мустафа пашина џамија – Скопје): Андонова, *Боенка*, 9.

Сл. 44. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Саат-кула Гостивар): Андонова, *Боенка*, 12.

Сл. 45. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Традиционална малешевска куќа): Андонова, *Боенка*, 13.

10 КАТАЛОГ

Таб. I

Сл. 1. Тумба-Мацари крај Скопје(Археолошки истражувања во 2007 г.)

Сл. 2. Залив на коските (наколна населба - Охрид – Градиште)

Таб. II

Сл. 3. Виртуелна реконструкција и презентација на антички гробници во Охрид
(крај на IV или почеток на III век пр. н. е)

Сл. 4. Римската гробница во Видобишта, Охрид

Таб. III

Сл. 5. Гробница во село Бразда, крај Скопје (IV - V век пр. н. е.)

Сл. 6. Кралска гробница во Старо Бонче, крај Прилеп (IV век пр. н. е.)

Таб. IV

Сл. 7. Преисториска свештеничка од Марвинци, крај Валандово

Сл. 8. Преисториска свештеничка од Милци, крај Гевгелија

Таб. V

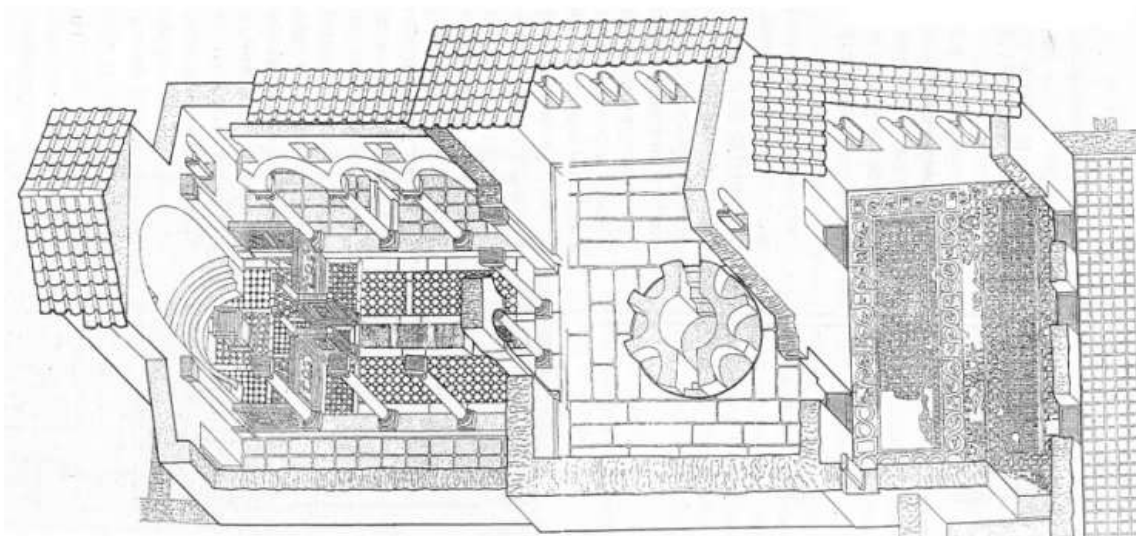

Сл. 9. *Scupi Colonia Flavia Scupiorum*, Скопје, поглед од воздух

Сл. 10. Снимање со дрон на локалитетот Хераклеја, Битола (II в. пр. н. е. - IV в. н. е.) – Поглед од воздух

Таб. VI

Сл. 11а. Малата базилика во Хераклеја (крајот на IV до крајот на VI в. н. е.)

Сл. 11б. Големата базилика во Хераклеја (V в. н. е.)

Сл. 12а. Театарот во Стоби на разгледница од 1933 година

Сл. 12б. Римскиот форум во Стоби (Градба со арки)

Таб. VII

Сл. 13а. Римскиот театар во Скупи

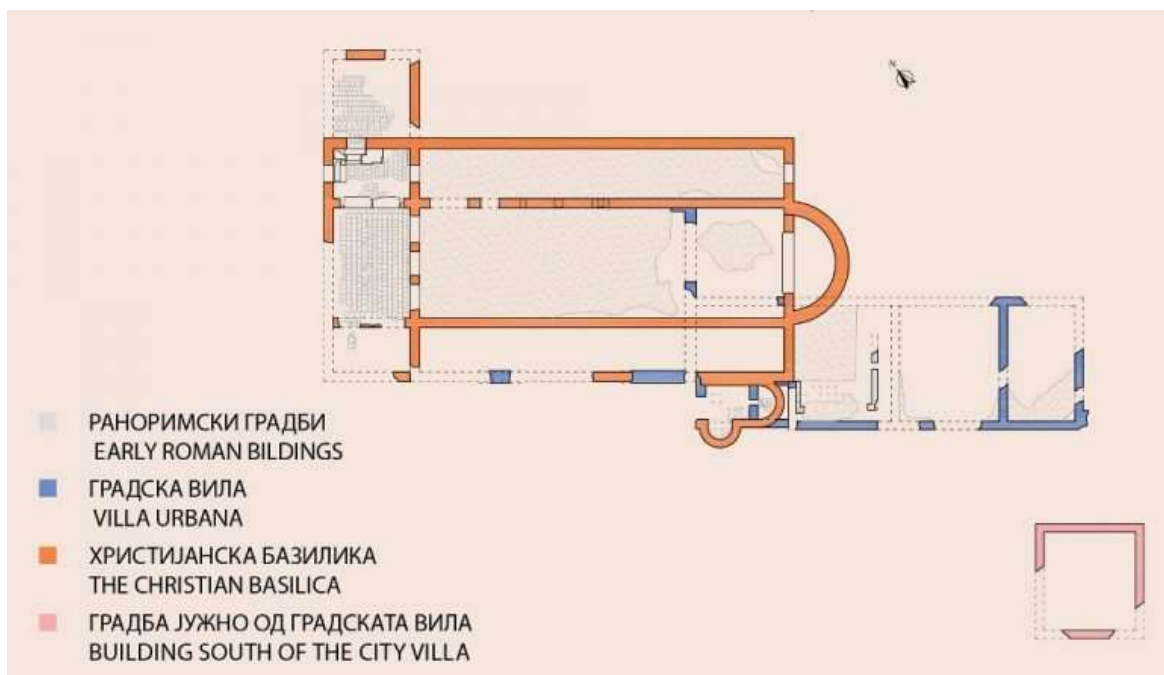

Сл. 13б. Римскиот театар во Скупи, гледано од највисоката точка на театарот кон сцената

Таб. VIII

Сл. 14. Градските терми во Скупи

Сл. 15. Ранохристијанската базилика во Скупи

Таб. IX

Сл. 16. Епископската базилика во Стоби (идејна реконструкција)

Сл. 17. Баптистериумот на Епископската базилика во Стоби (Фото: НУ Стоби)
Сл. 17а. Виртуелна анастилоза, ориентације на кантаросот Сл. 17б. Виртуелна анастилоза на крстилицата од Запад изведена според цртежот на Динсмор

Таб. X

Сл. 18. Поглед кон локалитетот Баргала крај Штип

Сл. 19. Епископската базилика , Баргала, 5- 6 век

Таб. XI

Сл. 20. Локалитет Коњух крај Кратово

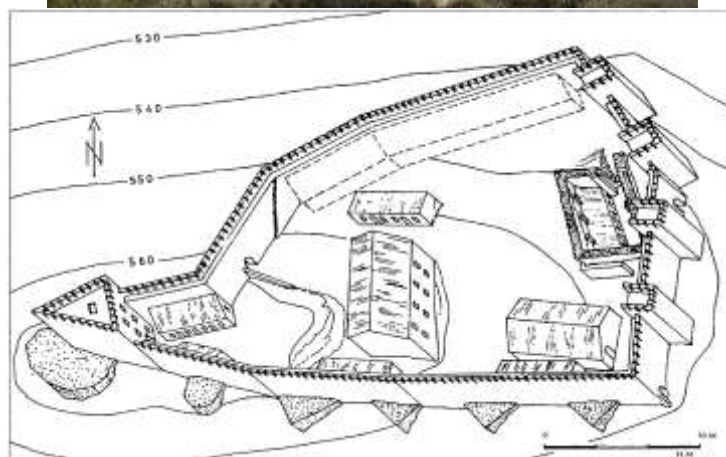

Сл. 21. Ротондата во Коњух

Сл. 22. Големата базилика во Коњух, поглед од воздух

Таб. XII

Сл. 23а,б. Маркови кули на Водно, Скопје

Сл. 24. Скопскиот акведукт

Таб. XIII

Сл. 25. Возобновениот Климентов манастир
„Св. Климент Охридски и Св. Пантелејмон“, IX - XV век

Сл. 26. Археолошко наоѓалиште Плаошник

Таб. XIV

Сл. 27. Света Софија - катедрала во стариот дел на градот Охрид

Сл. 28. Св. Пантелејмон – Горно Нерези (XII век)

Сл. 29а. Црквата Св. Ѓорѓи во Курбиново, XII век
(Поглед кон југозапад)

Сл. 30. Фрески од апсидата на Св. Ѓорѓи во Курбиново

Таб. XVI

Сл. 31. Мустафа-пашината џамија во Скопје

Сл. 32 и сл. 33. Камениот мост во Скопје во 1941 година и денес

Таб. XVII

Сл.34. Комплексот на Шарена џамија во Тетово - денес

Сл. 35а, б. Турбе во Шерената џамија, чешма во дворот на Шарената џамија

Таб. XVIII

Сл. 36. Јени дамија, Битола и темелите на црквата

Сл. 37а,б. Црква „Св. Архангели Михаил и Гаврил“ – Кучевиште крај Скопје

Таб. XIX

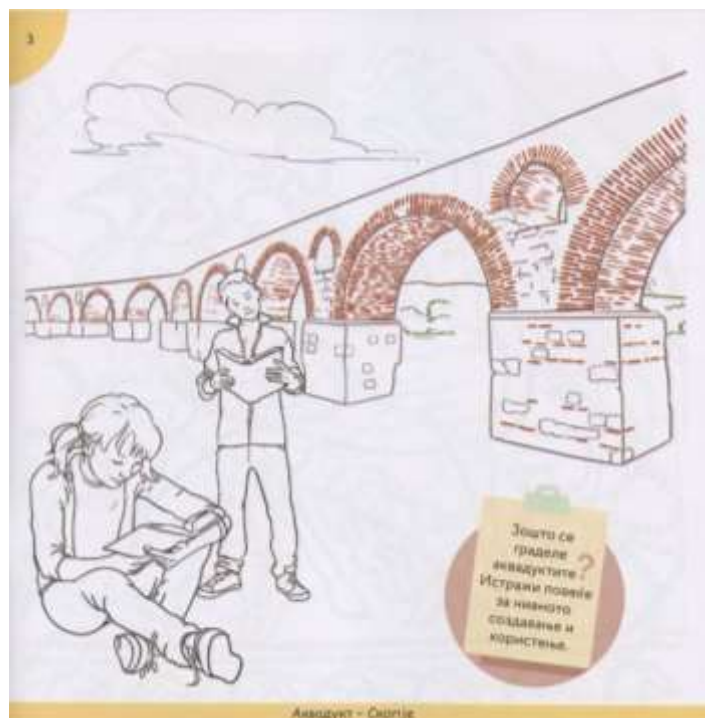

Сл. 38. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Големата мајка, Тумба Маџари, Скопско): Андонова, *Боенка*, 16.

Сл. 39. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Археолошки локалитет Брегала – Штип): Андонова, *Боенка*, 2.

Таб. XX.

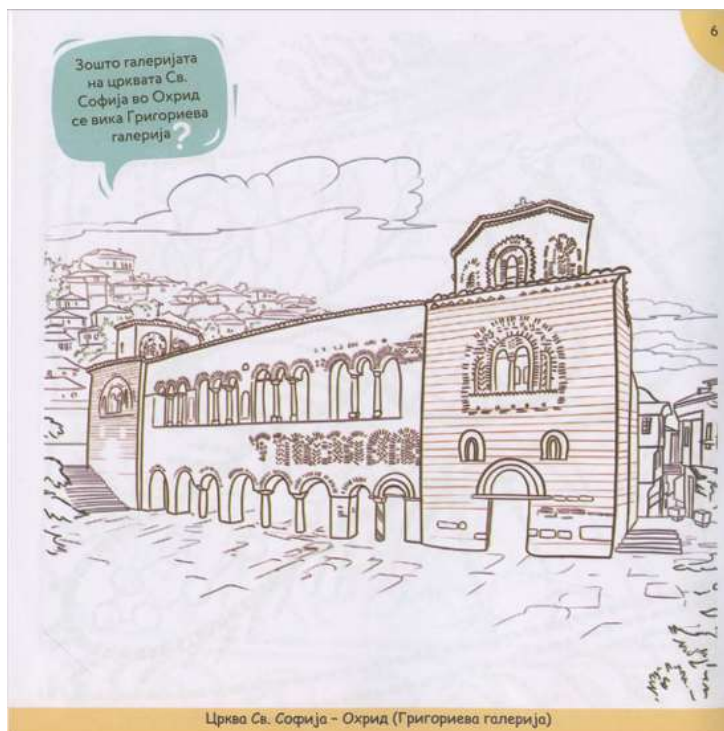

Сл. 40. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Аквадукт- Скопје): Андонова, Боенка, 3.

Сл. 41. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Археолошки локалитет Стоби): Андонова, Боенка, 5.

Таб.XXI.

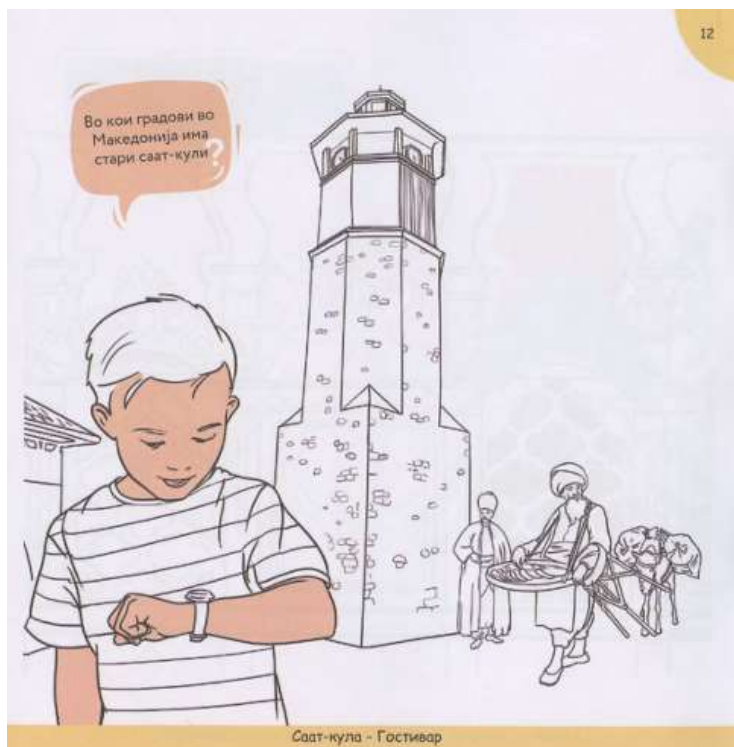

Сл. 42. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Црква св. Софија – Охрид): Андонова, Боенка, 6.

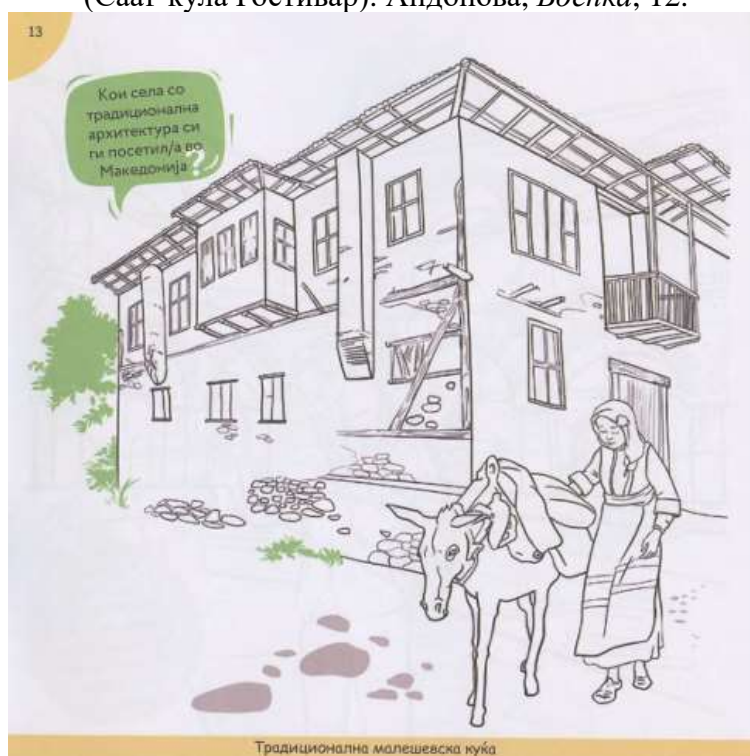

Сл. 43. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Мустафа пашина џамија – Скопје): Андонова, Боенка, 9.

Таб. XXII.

Сл. 44. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Саат-кула Гостивар): Андонова, Боенка, 12.

Сл. 45. Едукативен цртеж за културното наследство на Македонија (Традиционална малешевска куќа): Андонова, Боенка, 13.

